

शहरांचे वर्गीकरण

घटक संरचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ शहरे आणि शहरांचे कार्यात्मक वर्गीकरण
- १.३ वयाच्या आधारावर शहरांचे वर्गीकरण
- १.४ पूर्व-औद्योगिक आणि औद्योगिक उत्तरोत्तर शहरे
- १.५ शहरे - ग्लोबल, कॅपिटल, प्राइमेट, ड्युअल आणि मेट्रोपोलिस
- १.६ सारांश
- १.७ प्रश्न
- १.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन

१.० उद्दिष्टे

- १) विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या शहरांची ओळख करून देणे.
- २) शहरांच्या ऐतिहासिक घडामोडीबद्दल अधिक जाणून घेणे.

१.१ परिचय

खेडे, गावे, गावे, शहरे आणि मेगा-सिटी जगाचे सांस्कृतिक लँडस्केप तयार करतात. या वसाहतींमध्ये मग ती नवीन असो वा जुनी, जवळपास ७.३ अब्ज लोकसंख्या राहते. या महानगरे आणि लहान शहरे नागरी वसाहती स्पेक्ट्रमच्या दोन टोकांना प्रतिनिधित्व करतात; तथापि, संशोधन मेट्रोच्या दिशेने अत्यंत पक्षपाती आहे, ज्यामुळे ते "प्रबळ" प्रवचन बनले आहे. छोट्या शहरांकडे लक्ष दिल्याने वस्तीच्या भूगोलाचे अनेक नवीन घटकच नव्हे तर नागरीकरणाच्या मार्गाचे बहुविधता आणि या भौगोलिक क्षेत्रांतील रहिवाशांसाठी याचा काय अर्थ होतो आणि ते त्यांचे भविष्य कसे घडवतात - अधिक दाणेदार, गोंधळलेले, जागतिक स्तरावर अनेक प्रकारांसह जोडलेली प्रक्रिया. अशाप्रकारे हे शहरी युगाच्या समर्थकांद्वारे अंतिम गंतव्यस्थान म्हणून प्रस्तावित केलेल्या "शहरीकरण" च्या एकत्रित अपरिहार्यतेशी स्पर्धा करते

१.२ शहरे आणि शहरांचे कार्यात्मक वर्गीकरण

शहरी केंद्रे अनेक कार्याद्वारे वर्गीकृत केली जातात. ते आर्थिक चुंबक आहेत जेथे दुय्यम, तृतीयक आणि संबंधित क्रियाकलाप वर्चस्व गाजवतात. शहरांचे कार्यात्मक वर्गीकरण व्यवसाय, औद्योगिक प्रकार, आर्थिक, धर्म, सामाजिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रातील शहराच्या भूमिकेची कल्पना देते. शहराची कार्यात्मक भूमिका परिभाषित करणे कठीण आहे कारण सर्व शहरांमध्ये अधिक एकापेक्षा जास्त फंक्शन.

कोणतेही शहर अनेक कार्यांची रचना म्हणून पाहिले जाऊ शकते कारण काही आर्थिक क्रियाकलाप सर्व शहरांमध्ये आढळतात परंतु काही आर्थिक क्रियाकलाप विशिष्ट शहरांमध्ये आढळतात जसे की प्रशासन, शिक्षण, व्यापार आणि वाहतूक.

अशा प्रकारे, कार्यात्मक आधारावर त्यांचे वर्गीकरण करणे हे एक जटिल शैक्षणिक कार्य आहे.

प्रमुख कार्य आणि विशेषीकरणाच्या आधारावर वर्गीकरण केले जाते. एकूण लोकसंख्येपैकी त्या कार्यात गुंतलेल्या कामगारांच्या संख्येवरून स्पेशलायझेशनची पदवी निश्चित केली जाऊ शकते. विविधतेचा अभ्यास आणि कौतुक करण्यासाठी आपल्याला शहरांचे वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. विविध निकषांच्या आधारे शहराचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे जसे की: शहराचे वय, शहराचा टप्पा, लोकसंख्येचा आकार कार्यात्मक वर्गीकरण

वर्गीकरणाची प्रारंभिक योजना एकट्या वर्गीकरणावर केंद्रित नाही तर सर्वसाधारणपणे वस्तीवर केंद्रित आहे आणि विकास आणि अर्थव्यवस्थेच्या प्रकारांच्या आधारावर त्यांचे वर्गीकरण केले आहे केले जाते.

तुमची प्रगती तपासा:

१) शहरांचे कार्यात्मक वर्गीकरण काय आहे?

१.३ वयाच्या आधारावर शहरांचे वर्गीकरण

अ) टेलरचे वर्गीकरण : ग्रिफिथ टेलर (1949) यांनी शहरांच्या विकासाचे टप्पे ओळखण्याचा प्रयत्न केला. या टप्प्यांच्या आधारे त्यांनी शहरांचे सहा वर्गात वर्गीकरण केले.

१) उप-शिशु- एकल अस्पष्ट-परिभाषित रस्त्यावरील शहरामध्ये प्रारंभिक क्लस्टर.

२) अर्भक - दुसऱ्या टप्प्यातील शहरामध्ये औद्योगिक, व्यावसायिक आणि निवासी क्षेत्रामध्ये स्पष्ट भेद नाही, त्यामुळे मोठ्या घरे मार्जिनजवळ वसण्याची प्रवृत्ती आहे. कारखाने नाहीत.

- ३) किशोर - शहराच्या मध्यभागी एका विस्तृत व्यावसायिक तिमाहीचे बऱ्यापैकी स्पष्ट पृथक्करण आहे, कार्य वेगळे करून कोणत्याही प्रकारे पूर्ण नाही. निवासी क्षेत्र देखील स्पष्ट फरक दर्शवत नाही.
- ४) किशोरावस्था - हा टप्पा निवासी क्षेत्राचा स्पष्ट फरक दर्शवितो.
- ५) लवकर परिपक्वता - या टप्प्यात देखील निवासी क्षेत्राचा फरक आहे, दोनमधील फरक केवळ अंशामध्ये आहे.
- ६) परिपक्व - एक प्रौढ शहर असे आहे ज्यामध्ये स्वतंत्र व्यावसायिक क्षेत्र तसेच वाड्यांपासून शॅक्सपर्यंत निवासी घरांचे चार क्षेत्र आहेत.

वर्गीकरण शैक्षणिक दृष्टिकोनातून मनोरंजक आहे, परंतु कोणतेही विशिष्ट निर्धारक नमूद केलेले नसल्यामुळे ते अव्यावहारिक आहे. शिवाय, हे केवळ एका विशिष्ट आर्थिक प्रणाली अंतर्गत पश्चिमेकडील शहरांना लागू आहे.

ब) ममफोर्डचे वर्गीकरण : लुईस ममफोर्ड (1938) अमेरिकन इतिहासकार, समाजशास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञानाचे तत्त्वज्ञ आणि साहित्यिक समीक्षक यांनी शहरांच्या विकासाचे सहा टप्पे सुचवले. ममफोर्डवर स्कॉटिश सिद्धांतकार सर पॅट्रिक गेडेस यांच्या कार्याचा प्रभाव होता. शहरांच्या विकासाचे त्याचे सहा टप्पे आहेत:

- १) **इओपोलिस :** शहरीकरणाची सुरुवात अर्थातच ग्रामीण भागात रुजलेली आहे. शिकारीत पुरुषांचा सहभाग असायचा. ते हळूहळू शिकले, ते निर्माते झाले आणि गावात स्थायिक झाले. ते मासेमारी आणि खाणकामातही गुंतले. या काळात त्यांच्या धर्मानुसार त्यांनी मंदिर, कॅथेड्रल किंवा मशीद उभारली. त्यानंतर बाजारपेठही विकसित झाली.
- २) **पोलिस :** अधिकाधिक गावे विकसित होत असताना अनेकांना असे आढळून आले की त्यांच्या शेजार्यांमध्ये काही गोष्टी साम्य आहेत. वस्त्या हळूहळू व्यापाऱ्यांच्या बंधुत्वात विकसित झाल्या आणि जवळच्या गावांमधून संपत्ती जमा झाल्यामुळे त्या अधिक श्रीमंत झाल्या. धार्मिक आस्थापने आणखी वाढतात आणि त्याचप्रमाणे बाजार चौकांचाही विस्तार होतो. एक सामाजिक स्तरीकरण होते ज्यानुसार उच्च पदानुक्रमातील लोक मध्यवर्ती स्थान व्यापतात तर इतर बाहेरून असे पसरले की खालच्या स्तरातील लोकांनी परिधीय स्थाने घेतली.
- ३) **महानगर :** प्रदेशातील लहान शहरे आणि गावे एकच अस्तित्व म्हणून एकत्र येतात. अस्तित्व हे शहर आहे ज्यामध्ये कॉम्पॅक्ट साइट, चांगले पाणी आणि अन्न पुरवठा, भरपूर जमीन इ. हे महानगर बनते, शहराची जननी. शहर आपले उत्पादन सुव्यवस्थित करत असताना, एक अधिशेष होतो. या टप्प्यावरील अधिशेष व्यापारांच्या विशेषीकरणाद्वारे दर्शविला जातो.

- ४) **मेगालोपोलिस** : रंगमंच संस्कृतीच्या अधिक विविधतेने चिन्हांकित आहे. आजूबाजूला स्थलांतर होत आहे. लोकांमध्ये उदासीनता वाढते. वर्गसंघर्षही आहे. पुढील घडामोडी त्यामुळे खाली वॉर्ड आहेत. शहर कमी होऊ लागते.
- ५) **टायरानोपोलिस** : आर्थिक आणि सामाजिक दृश्य हळूहळू कमी-अधिक परजीवी अवस्थेत रूपांतरित होते. शहराच्या विकासाचा हा टप्पा उदासीनतेने खुणावत आहे. लोक थाटामाटात आणि आनंदात गुंतलेले असतात. रोमन युगाच्या शेवटी हेच घडले. शहराचे वातावरण बिघडते आणि लोक ग्रामीण भागाकडे पळतात. व्यावसायिक क्रियाकलाप तेजी आणि घसरणीने चिन्हांकित आहेत.
- ६) **नेक्रोपोलिस** : शहराचा आणखी क्षय होतो. सभ्यता खालच्या प्रवृत्तीचे अनुसरण करते. युद्ध, दुष्काळ आणि रोगांचा उद्रेक होतो आणि शहराला विनाशाकडे नेतो. सांस्कृतिक संस्थांचेही मोठ्या प्रमाणात न्हास होत आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

- १) टेलरच्या शहरांच्या वर्गीकरणाचे वर्णन करा.

१.४ पूर्व-औद्योगिक आणि औद्योगिक नंतरची शहरे

अर्थशास्त्रज्ञ आर्थिक तर्कशुद्धतेवर भर देऊन, शहरांच्या निर्मितीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्थेच्या भूमिकेवर विशेषतः जोर देतात: "बहुतेक शहरी भाग मोठ्या प्रमाणात क्रियाकलापांच्या आर्थिक फायद्यांमुळे उद्भवतात." औद्योगिक क्रांतीच्या आगमनानंतर खरे असले तरी (खाली पहा), असे व्यक्तिचित्रण कदाचित त्यापूर्वी कमी योग्य होते; लष्करी आणि प्रशासकीय नियंत्रणावर इतिहासकारांचा भर कदाचित वास्तविकतेच्या जवळ असेल. निश्चितच, औद्योगिक क्रांतीपूर्वी, मोठी शहरे फार कमी होती. 1800 चे लंडन हे एक दशलक्ष लोकसंख्या गाठणारे पहिले आधुनिक पश्चिम शहर मानले जाते.

त्याआधी, रोम हे सर्वात मोठे मानले जात होते, ज्याने इसवी सन 0 ते 300 दरम्यान दीड दशलक्ष ते एक दशलक्ष लोकसंख्येमध्ये चढउतार केले होते. खऱ्या अर्थाने मोठी शहरे ही औद्योगिकीकरणाची निर्मिती होती. तरीसुद्धा, औद्योगिक क्रांतीपूर्वी, काही शहरांनी बाजारपेठा, उत्पादने आणि प्रक्रिया विकसित केल्या ज्या नंतर तथाकथित "पुटिंग आउट" प्रणाली वापरून "कुटीर उद्योग" म्हणून ग्रामीण भागात प्रत्यारोपित केल्या गेल्या. ज्या प्रमाणात शहरांनी व्यापारी क्रियाकलाप विकसित केले, जे अनेक किंवा जवळजवळ सर्वच करतात, त्यांनी तुलनात्मक फायद्याचा फायदा घेऊन व्यापारातून संभाव्य नफा देखील निर्माण केला. विशेषतः, एंटरपोट किंवा डेपो शहरे, वाहतूक केंद्रे किंवा ट्रान्सशिपमेंट पॉइंट्सवर स्थित, अगदी नैसर्गिकरित्या विकसित संबंधित व्यापार आणि विपणन क्रियाकलाप.

औद्योगिक क्रांतीमुळे शहरी विकासाचे नमुने काही प्रमाणात आणि पूर्णपणे बदलले. निश्चितपणे, स्केलची अर्थव्यवस्था समोर आली आणि शहरी स्थान निवडण्याचे आर्थिक गणित अधिक गुंतागुंतीचे झाले. केवळ स्केलची अर्थव्यवस्था, अर्थातच, काही शहरी साइट्स तयार करेल किंवा वाढवेल. तथापि, अशा अर्थव्यवस्था अवकाशातील विशिष्ट

बिंदूवर संबंधित आणि तत्सम क्रियाकलापांच्या क्लस्टरिंगचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी अपुरी आहेत, त्यामुळे औद्योगिकीकरणानंतर खरोखर मोठी शहरे निर्माण झाली.

शहरांचे वर्गीकरण

औद्योगिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात, आश्चर्याची गोष्ट नाही की, सर्वात मूलभूत भौतिक मानवी गरजा पूर्ण करण्याच्या नवीन आणि चांगल्या मार्गावर जोर देण्यात आला: अन्न, वस्त्र, घर (बांधकाम) आणि वाहतूक. यांत्रिक कवायती, खते आणि अनेक लहान फार्म युनिट्सचे मोठ्या प्रमाणावर ऑपरेशनमध्ये एकीकरण केल्याने अन्न उत्पादनात क्रांती झाली, या प्रक्रियेत इतर औद्योगिक क्रियाकलापांसाठी आवश्यक मनुष्यबळ सोडले. फ्लाईंग शटल, स्पनिंग जेनी आणि कॉटन जिन सारख्या आविष्कारांना चालना देण्यासाठी पाण्याचा आणि नंतर वाफेचा आणि इलेक्ट्रिक पॉवरचा वापर करून कारखान्यांनी कापडांच्या घरगुती उत्पादनाची जागा घेतली. नवीन लोखंड आणि पोलाद बनवण्याच्या प्रक्रियेमुळे बांधकामासाठी उपकरणे किंवा अवजारे मध्ये लाकूड ऐवजी लोखंड किंवा स्टील वापरणे किफायतशीर झाले.

औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम म्हणून, शहरी साइटचे स्थान यापुढे आसपासच्या ग्रामीण भागाच्या उत्पादकतेवर अवलंबून राहिले नाही तर एखाद्या विशिष्ट साइटने विशिष्ट तंत्रज्ञानाचा वापर करून विशिष्ट उत्पादनाचे उत्पादन आणि वितरण कसे सुलभ केले यावर अवलंबून आहे. उद्योगासाठी तार्किकदृष्ट्या फायदेशीर असलेल्या जागेवर शहरी विकासाने साधारणपणे आसपासच्या ग्रामीण भागाचे मूल्य वाढवले (रिअल इस्टेट मूल्यांची बोली लावून आणि अधिक व्यापाराच्या संधी आणि जवळपासच्या शेतकरी आणि इतर पुरवठादारांसाठी सामान्यतः मोठी बाजारपेठ उपलब्ध करून).

औद्योगिकीकरणानंतर झपाट्याने वाढलेल्या पूर्व-औद्योगिक शहरी स्थळांनी, तथापि, सहसा किमान एका नवीन उद्योगाच्या विशिष्ट लॉजिस्टिक गरजा पूर्ण केल्या. अंतिम उत्पादनाचा खर्च कमी करणे (मोठ्या लोकसंख्येच्या जवळ असल्याने) पुरेसे नव्हते, विशेषतः उत्पादनाच्या विविध मध्यवर्ती टप्प्यांवर प्रक्रिया केल्याने उत्पादनाचे वजन आणि वस्तुमान मोठ्या प्रमाणात कमी झाले. बहुधा, सर्वात कार्यक्षम स्थान कदाचित मोठ्या कच्च्या मालाच्या इनपुटच्या ठिकाणी असू शकते, जर ते इनपुट खूप जड असेल, मोठ्या प्रमाणावर वापरले गेले असेल, वाहतूक करणे कठीण असेल आणि प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्थांनी चिन्हांकित केली नसेल.

पोस्ट-इंडस्ट्रियल सोसायटीच्या वैशिष्ट्यांचे प्रदर्शन करणाऱ्या शहरामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो - सेवा उद्योगांचे वर्चस्व एक मजबूत विकसित चतुर्थांश क्षेत्र आणि फुटलूज उद्योग मोठ्या प्रमाणावर आहेत, बहुतेकदा शहराच्या काठावर असलेल्या आनंददायी मोकळ्या जागेवर. पोस्ट-औद्योगिक शहरे देखील स्थानिक सरकारी प्रशासनासाठी ऑफिस ब्लॉक्स आणि इमारतींच्या मोठ्या क्षेत्राद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत. ही शहरे बऱ्याचदा उत्पन्न वितरणाची चिन्हांकित असमानता दर्शवतात कारण जे योग्यरित्या कुशल आहेत—व्यावसायिक, व्यवस्थापक, प्रशासक आणि उच्च-तंत्रज्ञान सेवा उद्योगांमध्ये—आणि त्यांच्या गरजा पूर्ण करणारे कमी पगार असलेले सेवा कर्मचारी, एकत्रितपणे बेरोजगार पूर्वीच्या उच्च घराच्या किमती घेऊ शकतात, आणि खरं तर, त्यांना योगदान देऊ शकतात; नंतरचे करू शकत नाही.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पूर्व-औद्योगिक शहरे स्पष्ट करा.

१.५ शहरे - जागतिक, राजधानी, प्राइमेट, दुहेरी आणि महानगर

जागतिक शहर, एक शहरी केंद्र ज्यामध्ये महत्त्वपूर्ण स्पर्धात्मक फायदे आहेत आणि ते जागतिकीकृत आर्थिक व्यवस्थेमध्ये केंद्र म्हणून काम करते. या शब्दाचा उगम 1980 च्या दशकात शहरांवरील संशोधनातून झाला आहे, ज्याने जगातील सर्वात महत्वाच्या शहरांच्या सामान्य वैशिष्ट्यांचे परीक्षण केले. तथापि, त्यानंतरच्या काळात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे अधिक लक्ष दिल्याने, ही जागतिक शहरे जागतिक शहरे म्हणून ओळखली जाऊ लागली. जागतिकीकरणाशी निगडित अवकाशीय पुनर्रचनेची कल्पना आणि उत्पादन, वित्त आणि दूरसंचार या जागतिक नेटवर्कमध्ये शहरे मुख्य स्थान बनत असल्याचे गृहितक होते. ग्लोबल सिटी थीसिसच्या काही फॉर्म्युलेशनमध्ये, अशा शहरांना जागतिकीकरणाचे बिल्डिंग ब्लॉक्स म्हणून पाहिले जाते. त्याच बरोबर, राज्य संस्थांची पुनर्रचना करण्याच्या व्यापक प्रकल्पाच्या संदर्भात ही शहरे स्थानिक राजकारणाची नवीन विशेषाधिकार प्राप्त ठिकाणे बनत आहेत.

जागतिक शहरांवरील प्रारंभिक संशोधन लंडन, न्यूयॉर्क शहर आणि टोकियो सारख्या प्रमुख शहरी केंद्रांवर केंद्रित होते. तथापि, कालांतराने, अँसटरडॅम, फ्रँकफर्ट, ह्यूस्टन, लॉस एंजेलिस, मेक्सिको सिटी, पॅरिस, साओ पाउलो, सिडनी आणि झुरिच यांसारख्या या ट्रायडच्या बाहेरील उदयोन्मुख जागतिक शहरांवर संशोधन पूर्ण झाले आहे. असे म्हटले जाते की अशा शहरांना एकत्रितपणे एकत्रितपणे एक जागतिक शहर नेटवर्क तयार केले जाते जे विस्तृत प्रदेशात आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची आवश्यकता पूर्ण करते.

जागतिक शहरांचा उदय जागतिकीकरणाशी संबंधित दोन प्रवृत्तींशी जोडला गेला आहे: प्रथम, जागतिक उत्पादन पद्धतींमध्ये ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन्स (टीएनसी) च्या भूमिकेचा विस्तार आणि दुसरे, फोर्डिस्ट लाइन्ससह मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनात घट आणि लवचिकतेचा सहवास वाढणे. उत्पादन शहरी भागात केंद्रित. हे दोन ट्रेंड TNCs च्या आर्थिक आणि सेवा आवश्यकता पूर्ण करणाऱ्या काही शहरांच्या नेटवर्कच्या उदयाचे स्पष्टीकरण देतात तर इतर शहरे निऔद्योगीकरणाचे परिणाम भोगतात आणि "जागतिक" बनण्यात अयशस्वी होतात. जागतिक शहरे अशी आहेत जी जागतिकीकरणाच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये TNC साठी प्रभावी कमांड आणि समन्वय पोस्ट बनतात. अशा शहरांनी स्थानिक स्तरावर आणि काही समालोचकांनी ज्याला राज्य संस्थांचे "ग्लोकलायझेशन" म्हटले आहे त्याच्या विस्तृत कॉन्फिगरेशनमध्ये प्रशासनाची भूमिका देखील स्वीकारली आहे. हे अशा प्रक्रियांचा संदर्भ देते ज्यामध्ये संघटना आणि प्रशासनाची काही राष्ट्रीय राज्य कार्ये स्थानिक स्तरावर वितरीत केली गेली आहेत.

स्थान बहुतेकदा महत्वाचे असते. अनेक देश त्यांच्या सरकारच्या समानतेवर जोर देण्यासाठी भौगोलिकदृष्ट्या मध्यवर्ती राजधानी निवडतात; अशाप्रकारे, राजधानी एका प्रदेशात किंवा दुसऱ्या प्रदेशासाठी पक्षपाती असण्याची किंवा असण्याची शक्यता नाही. माद्रिद, उदाहरणार्थ, स्पेनच्या अगदी मध्यभागी स्थित आहे (आणि, एक पाऊल पुढे

नेण्यासाठी, इबेरियन द्वीपकल्पाच्या मध्यभागी). जेव्हा नायजेरियाने एक नवीन-नवीन राजधानी शहर बनवण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा त्याने अबुजाला मध्यभागी ठेवले, ज्याला 1991 मध्ये औपचारिकपणे राजधानीचे नाव देण्यात आले होते—ज्या देशामध्ये एकतेचे प्रतीक आहे ते स्थान भूगोलानुसार विभाजित मानले जाते.

युनायटेड स्टेट्सप्रमाणे भांडवल हे राजकीय तडजोडीचे लक्षण देखील असू शकते. सुरुवातीला, काँग्रेसच्या सदस्यांनी राष्ट्रीय राजधानी पेनसिल्व्हेनियामध्ये असावी असा प्रस्ताव दिला - विशेषतः लँकेस्टर किंवा जर्मनटाउन येथे, नंतर फिलाडेल्फियाच्या बाहेरील बरो. त्यांचा विश्वास होता की फिलाडेल्फिया-लगतची राजधानी तरुण देशाच्या क्रांतिकारक मुळांचा सन्मान करेल. काहीवेळा देशाची भांडवल निवड ही तडजोड न करता राजकीयदृष्ट्या प्रेरित असते. म्यानमारच्या राजधानीचे नाव, नाय पाय तव, याचा अर्थ बर्मी भाषेत "राजांचा निवासस्थान" असा होतो आणि शहराचे मूळ त्याचे नाव प्रतिबिंबित करते. त्याचे बांधकाम 2004 मध्ये म्यानमारच्या लष्करी राजवटीतून लोकशाहीकडे अराजक संक्रमणाच्या दरम्यान सुरू झाले, परंतु, स्पष्टपणे, ने पाई तवच्या नियोजकांना प्रवेशयोग्यतेबद्दल कधीही काळजी नव्हती: सुरुवातीला केवळ सरकारी आणि लष्करी कर्मचारी राहण्यासाठी डिझाइन केले गेले होते.

शेवटी, फक्त एकच राष्ट्रीय राजधानी असणे आवश्यक आहे या कल्पनेचे सर्व देश सदस्यत्व घेत नाहीत. उदाहरणार्थ, बोलिव्हियाची प्रशासकीय राजधानी म्हणून ला पाझ आणि घटनात्मक राजधानी म्हणून सुक्रे आहे. दक्षिण आफ्रिकेच्या तीन राजधान्या आहेत: प्रिटोरियामध्ये प्रशासकीय जागा, केपटाऊनमध्ये विधानसभेची जागा आणि ब्लोमफॉन्टेनमध्ये न्यायिक जागा.

मात्र, एखादा देश आपली राजधानी ठरवतो, ते शहर राष्ट्रत्वाचे महत्त्वाचे प्रतीक बनते. तेथील रहिवाशांचे घर आणि पर्यटकांना भेट देण्याचे ठिकाण असताना, संपूर्ण देशाचे जगासमोर प्रतिनिधित्व करण्यासाठी हे शहर निवडले गेले आहे.

प्राइमेट शहर हे देशाच्या शहरी भागांमध्ये प्रबळ शहर आहे. देशांचे शहरी पदानुक्रम त्यांच्या लोकसंख्येचे आकार, स्थानिक व्याप्ती किंवा प्रादेशिक आकार आणि त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचे महत्त्व यानुसार मोठ्या आणि लहान शहरांचा समावेश करतात. प्राइमेट शहरे ही त्यांच्या संबंधित देशांमधील सर्वात मोठी शहरे आहेत, कारण ते अर्थव्यवस्थेवर प्रभुत्व मिळवतात तसेच प्रादेशिक व्याप्ती आणि लोकसंख्येच्या आकाराच्या बाबतीत अव्वल क्रमांकावर आहेत. भूगोलशास्त्रज्ञ मार्क जेफरसन यांनी 1930 च्या दशकात हा शब्द तयार केला आणि प्राइमेट शहर अशी व्याख्या केली जी देशाच्या शहरी पदानुक्रमातील पुढील सर्वात मोठ्या शहरापेक्षा दुप्पट आणि आर्थिकदृष्ट्या दुप्पट महत्त्वपूर्ण आहे. देशाच्या वाहतूक आणि दळणवळण, औद्योगिक आणि व्यावसायिक केंद्रीकरणाच्या बाबतीतही प्राइमेट शहराचे वर्चस्व आहे.

प्राइमेट सिटी हा शब्द प्राणीसंग्रहालयातल्या एखाद्या गोष्टीसारखा वाटू शकतो परंतु प्रत्यक्षात त्याचा माकडांशी काहीही संबंध नाही. हे अशा शहराचा संदर्भ देते जे एखाद्या राष्ट्रातील पुढील सर्वात मोठ्या शहराच्या दुप्पट (किंवा देशाच्या लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश पेक्षा जास्त आहे). प्राइमेट शहर हे सहसा राष्ट्रीय संस्कृती आणि बऱ्याचदा

राजधानीचे शहर खूप अभिव्यक्त असते. "प्राइमेट सिटीचा कायदा" प्रथम भूगोलशास्त्रज्ञ मार्क जेफरसन यांनी 1939 मध्ये तयार केला होता.

नव-मार्क्सवादी कक्षेत वैचारिकदृष्ट्या येणाऱ्या शहराच्या सिद्धांतकारांमध्ये उशीरा भांडवलशाही महानगरासाठी समानार्थी शब्द म्हणून ड्युअल सिटी या शब्दाचा वापर वारंवार होतो. हे विचारवंत सामाजिक टीका तयार करतात ज्याचा उद्देश भांडवलशाही अधिरचना उघड करणे आणि शहरी अन्यायांचा निषेध करणे आहे. जागतिकीकरणाच्या अनेक दशकांनंतर ही स्थिती अधिकाधिक महत्त्वाची होत आहे, ज्याने द्वितीय विश्वयुद्धाच्या समाप्तीपासून अज्ञात सामाजिक ध्रुवीकरणाचे अंश निर्माण केले आहेत. सांस्कृतिक संसेन यांना वाटते की ही एक घटना आहे जी नवीन उशीरा भांडवलशाही ऑर्डरशी संबंधित आहे, जिथे खराब पगाराच्या नोकऱ्या ही आर्थिक वाढीची गुरुकिल्ली आहे. यामुळे सामाजिक अधोगती विकासाला पूरक बनते, पूर्वीप्रमाणे अधोगतीचे संकेत नाही.

दुहेरी शहरामुळे कल्याणकारी राज्याच्या टप्प्यापासून वारशाने मिळालेल्या पारंपारिक सामाजिक विभाजनाचे संकट निर्माण झाले आहे आणि वरच्या आणि खालच्या दिशेने थोड्याफार फरकांसह एक प्रचंड मध्यमवर्गाच्या शासनाचे वैशिष्ट्य आहे. या क्षणी उच्च वर्ग "न्यूहॉक्स श्रीमंत" दिसण्याने नेत्रदीपकपणे वाढला आहे, सर्व स्तरातील लोक जे अतिशय वैविध्यपूर्ण आर्थिक क्रियाकलापांच्या परिणामी शीर्षस्थानी पोहोचले आहेत. उच्च आणि मध्यमवर्गीय यर्पींमध्ये एक कोनाडा तयार झाला आहे; न्यूयॉर्क किंवा लॉस एंजेलिससारख्या शहरांमध्ये ते लोकसंख्येच्या 30% इतके प्रतिनिधित्व करू शकतात. त्यांच्यापाठोपाठ मध्यमवर्गीय, ज्यात कमालीची घट झाली आहे, आणि खालच्या वर्गाचा जो विरुद्ध प्रक्रियेचा अनुभव घेत आहे. दुहेरी शहराच्या सपाट सामाजिक पिरॅमिडची शेवटची पायरी "नवीन गरीब" भूतकाळातील कामगारांनी बनलेली आहे, ज्यांना औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे कामाच्या बाजारपेठेतून बाहेर काढण्यात आले आहे आणि शहरी वस्तींमध्ये बंद केले आहे जेथे ते साध्य करण्यात अडचणींमुळे अडकले आहेत. शिक्षण आणि नवीन तंत्रज्ञानात प्रवेश.

महानगर किंवा मेगापोलिस आणि लहान शहर हे भारतातील आणि विकसनशील जगात इतरत्र नागरी वसाहतीच्या स्पेक्ट्रमच्या दोन ध्रुवीय टोकांचे प्रतिनिधित्व करतात. बऱ्याच काळापासून, विकसनशील देशांमधील शहरी विचार त्यांच्या प्राबल्य आणि विकासाच्या अभूतपूर्व स्केलमुळे महानगरांभोवती केंद्रित होते जे आतापर्यंत जगाने अनुभवले नव्हते. महानगरांच्या या व्यस्ततेचा एक भाग म्हणजे शहरीकरणाचा एक महत्त्वाचा भाग दर्शवणाऱ्या छोट्या शहरांकडे दुर्लक्ष करणे. त्यामुळे विकसनशील देशांमध्ये आणि भारतातील नागरीकरणाच्या अभ्यासात लहान शहरे एकंदरीत दुर्लक्षित राहतात. सार्वजनिक प्रवचन, कल्पनाशक्ती आणि धोरणातही ते दुर्लक्षित राहतात.

अलीकडेच लहान शहरांमध्ये स्वारस्य वाढले आहे आणि सामाजिक संरचना, राजकारण, आर्थिक चालक, बांधलेले वातावरण आणि विकास मार्ग या संदर्भात त्यांची वेगळी वैशिष्ट्ये समजून घेण्यात आली आहे. हा शोध शहरीकरणाला एकवचनी पद्धती म्हणून समजून घेण्यापासून दूर जाण्याशी आणि त्याच्या विषमता समजून घेण्याशी जोडलेला आहे.

महानगर हा एक शब्द आहे जो कार्यात्मक वातावरणात अंदाजे जोडलेले अनेक शहरे आणि संलग्न क्षेत्रांचे एकत्रीकरण दर्शवितो. वसाहतींच्या भूगोलात, महानगर हा स्वतःच एक वर्ग आहे जो मोठ्या प्रमाणावर उपभोग आणतो आणि लोक, वस्तू, सेवा आणि माहितीचा मोठा प्रवाह असतो (रामचंद्रन 1995). मेगासिटी, म्हणजे 10 दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेले शहर हे अशा भौगोलिक संयोगाचे एक विशेष स्वरूप आहे.

मेगासिटी हे समकालीन शहरीकरणाचे एक प्रकार आहेत. 1980 मध्ये जगात फक्त तीन मेगासिटी होत्या. सध्या, 24 आहेत आणि 2025 (UN 2006) पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. युनायटेड नेशन्स (UN) च्या अंदाजानुसार, मेगासिटी वाढीचा मोठा भाग दक्षिण आशिया आणि आफ्रिकेत अपेक्षित आहे. जगातील 24 विद्यमान मेगासिटीजपैकी अर्ध्याहून अधिक आशिया आणि आफ्रिकेत आहेत. शिवाय, गेल्या 30 वर्षांतील सर्वात वेगाने वाढणारी शहरे पाहिली तर, टॉप 20 आशिया आणि आफ्रिकेत असतील. 10 पेक्षा जास्त चीनमध्ये आणि तीन भारतात आहेत (UN2006).

तुमची प्रगती तपासा:

१) जागतिक शहरे कोणती आहेत?

१.६ सारांश

महानगरे आणि लहान शहरे नागरी वसाहती स्पेक्ट्रमच्या दोन टोकांना प्रतिनिधित्व करतात; तथापि, संशोधन मेट्रोच्या दिशेने अत्यंत पक्षपाती आहे, ज्यामुळे ते "प्रबळ" प्रवचन बनले आहे. छोट्या शहरांकडे लक्ष दिल्याने वस्तीच्या भूगोलाचे अनेक नवीन घटकच नव्हे तर नागरीकरणाच्या मार्गाचे बहुविधता आणि या भौगोलिक क्षेत्रांतील रहिवाशांसाठी याचा काय अर्थ होतो आणि ते त्यांचे भविष्य कसे घडवतात - अधिक दाणेदार, गोंधळलेले, जागतिक स्तरावर अनेक प्रकारांसह जोडलेली प्रक्रिया. अशाप्रकारे हे शहरी युगाच्या समर्थकांद्वारे अंतिम गंतव्यस्थान म्हणून प्रस्तावित केलेल्या "शहरीकरण" च्या एकत्रित अपरिहार्यतेशी स्पर्धा करते.

१.७ प्रश्न

- १) पोस्ट-इंडस्ट्रियल शहरे विस्तृत करा.
- २) जागतिकीकृत जगातील 'महानगर' शहरांवर एक संक्षिप्त टिप लिहा.
- ३) प्राइमेट शहराची माहिती सांगा.
- ४) मेगासिटी बदल चर्चा करा.

१.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन

- Economic Activity : Pre-Industrial, Industrial & Post-Industrial. (2014, December 30). Retrieved from [https:// study. com/ academy/ lesson/ economic-activity - pre - industrial - industrial - post - industrial. html](https://study.com/academy/lesson/economic-activity-pre-industrial-industrial-post-industrial.html).
- David S. Landes, The Wealth and Poverty of Nations (New York: W.W. Norton, 1998), p. 36.
- post-industrial city. Oxford Reference. Retrieved 15 May. 2022, from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100339535>.
- Charnock, G. (2013, May 30). global city. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/global-city>.
- Warf, B. (2010). Primate cities. In Encyclopedia of geography (Vol. 1, pp. 2291-2291). SAGE Publications, Inc., [https:// dx.doi. org/10. 4135/ 9781412939591. n927](https://dx.doi.org/10.4135/9781412939591.n927)

नगरे आणि महानगरे/ शहरे

घटक संरचना :

- २.० घटक
- २.१ प्रस्तावना/ ओळख
- २.२ नगरांचा अर्थ
- २.३ जनगणनेनुसार नगरांची शक्तिस्थाने
- २.४ नगर जनगणना
- २.५ नगरांचे महत्व
- २.६ शहरांचा अर्थ
- २.७ शहरांचे स्वरूप
- २.८ जागतिक शहरांची रूपरेषा
- २.९ बाहेरील वाढ
- २.१० नगर आणि शहर यांच्यातील फरक
- २.११ सारांश
- २.१२ प्रश्न
- २.१३ संदर्भ

२.० घटक

- १) नगर आणि शहरे यांची संकल्पना व त्यांच्यातील तुलनात्मक फरक जाणून घेणे
- २) भारतीय संदर्भाच्या दृष्टीने नगर आणि शहर समजून घेणे

२.१ प्रस्तावना/ ओळख

या प्रकरणात आपण नगर आणि शहर या संकल्पनेबद्दल जाणून घेणार आहोत. या संकल्पनांना सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून समजून घेणार आहोत. शहरी समाजशास्त्र अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेणे महत्वाचे आहे, कारण शहरी समाजशास्त्र शिकागोसारख्या शहरांच्या अभ्यासातूनच उदयास आले आहे. बॉम्बे स्कूल ऑफ सोशियोलॉजी/मुंबई

समाजशास्त्र विभाग देखील पॅट्रिक गेडेस (Patrick Geddes) यांच्या मार्गदर्शनाखाली सुरू झाला, जो शहरी समस्यांवर काम करत होता, या विषयांचा अभ्यास करणे यासाठी उपयुक्त ठरेल कारण तुम्हाला पुढील सत्रात शहरी समाजशास्त्रावर आधारित पेपर असेल आणि अगदी पदव्युत्तर पदवी अभ्यास देखील करता येईल. हे प्रकरण शहरी समाजशास्त्राच्या पुढील प्रकरणांसाठी मूलभूत संकल्पनांचा आधार म्हणून काम करेल. आपण पुढे त्याचे तपशील पाहू या.

२.२ नगरांचा अर्थ

नगर हा मानवी वस्तीचा एक प्रकार आहे. नगरांचे वेगळेपण असे आहे की ते सहसा खेड्यांपेक्षा मोठे असतात परंतु शहरांपेक्षा लहान असतात, तथापि त्यांच्यातील फरकाचे निकष जगभरात खूप भिन्न आहेत.

२०११ ची भारतातील जनगणना शहरांना दोन श्रेणींमध्ये विभागते: वैधानिक नगरे आणि जनगणना नगरे. महानगरपालिका, महामंडळ, कॅन्टोनमेंट बोर्ड/ छावणी मंडळ किंवा अधिसूचित नगर परिसर समिती असलेल्या सर्व वस्त्या ही वैधानिक नगरे मानली जातात. जनगणना नगरे ही खालील निकषांची पूर्तता करणाऱ्या वसाहती आहेत:

- १) या ठिकाणी किमान ५ हजार लोक राहतात.
- २) पाच हजारांपैकी किमान ७५% पुरुष कामगार हे बिगर कृषी व्यवसायात गुंतलेले असणे आवश्यक असते.
- ३) येथील लोकसंख्येची घनता किमान ४००/किमी^२ असणे आवश्यक असते. (१,००० प्रति चौरस मीटर). अशा प्रकारे, ग्रामीण भागांच्या विरुद्ध, सर्व वैधानिक नगरे, जनगणना नगरे आणि वाढीव शहरी वस्त्या नियुक्त केल्या जातात.

२.३ जनगणनेनुसार नगरांची शक्तिस्थाने

भारतात शहरी केंद्रांची वाढ दिशाहीन झालेली नाही. 'शहरी' प्रदेशांच्या जनगणनेच्या व्याख्येतील तफावतींमुळे शहरी केंद्रांची संख्या कमी झाली आहे. १९०१ मध्ये अस्तित्वात असलेल्या १,९१४ शहरांपैकी १९६१ च्या जनगणनेत शहराच्या बदलत्या व्याख्येमुळे १९६१ पर्यंत फक्त १,४३० शहरे टिकली. १९०१ मध्ये घोषित केलेल्या सुमारे ४८० ठिकाणांनी त्यांचा शहरी दर्जा गमावला. परिणामी, १९५१ मध्ये ३०६० वरून १९६१ मध्ये नगरपालिकांची संख्या २७०० पर्यंत कमी झाली.

उदाहरणार्थ, राजस्थानमध्ये १९५१ मध्ये २२७ शहरे होती, परंतु १९८१ पर्यंत ही संख्या २०१ पर्यंत घसरली होती. आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्रात अशीच घट दिसून आली. १९९१ च्या जनगणनेत, ४,६८९ वस्त्यांचे शहर म्हणून वर्गीकरण करण्यात आले होते, जे १९८१ च्या जनगणनेत ४,०२९ होते. १९९१ मध्ये ४, ६८९ नगरांच्या तुलनेत २,९९६ वैधानिक शहरे आणि १,६९३ जनगणना किंवा नगरपालिका नसलेली नगरे होती. १९८१ मध्ये तुलना केली असता २,७५८ च्या तुलनेत १,२७१ होती. १९८१-१९९१

या कालावधीत, प्रशासनाने वैधानिक अधिसूचना जारी केल्या. १९८१ च्या जनगणनेतील ४०२९ नगरे, तर १०३ शहरे इतर शहरांमध्ये पूर्णपणे विलीन झाली.

नगरे आणि महानगरे/ शहरे

१९९१ मध्ये, ८५६ अतिरिक्त नगरपालिका शहरी चौकटीत जोडल्या गेल्या. पंजाब (२१), कर्नाटक (१९), आणि गाव, नगर आणि शहर आंध्र प्रदेश (१३) राज्यांमध्ये सर्वाधिक शहरे अवर्गीकृत आहेत, तर मध्य प्रदेशमध्ये १९९१ च्या जनगणनेमध्ये (९१) सर्वाधिक वैधानिक नगरे जोडली गेली आहेत. तथापि, २०११ च्या जनगणनेनुसार, शहरी लोकसंख्या आणि नागरीकरण दर २००१ मधील २७.७ टक्क्यांवरून २०११ मध्ये ३२.१ टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे, म्हणजेच ३.३ टक्के आकडा वाढला आहे. २०११ च्या जनगणनेत अनेक गावे, शहरे म्हणून ओळखली गेली, एक प्रकारे भारतातील शहरांच्या संख्येत वाढ होत आहे^[1].

२.४ जनगणना नगरे

जनगणना नगर असे प्रदेश आहेत जे राज्य सरकारांद्वारे शहरे म्हणून वर्गीकृत केलेले नाहीत परंतु यांची वैशिष्ट्ये शहरी आहेत (किमान ५,००० लोक, कमीत कमी ७५ टक्के लोकसंख्या गैर-कृषी कामांमध्ये गुंतलेली असणे, आणि लोकसंख्येची घनता किमान ४०० लोक प्रति चौरस किलोमीटर असणे).^[2] स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून, भारताने वैधानिक नगरांची संख्या, आकार आणि आकारमानात झपाट्याने वाढ केली आहे, परंतु ज्यांनी देशाच्या एकूण नागरीकरणात मोठा हातभार लावला आहे अशा जनगणना नगरांकडे कमी लक्ष दिले गेले आहे, जनगणना नगरे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आणि पश्चिमेकडून पूर्वेकडे संपूर्ण देशात स्थित आहेत. तथापि मिझोराममध्ये २००१ किंवा २०११ मध्ये कोणतीही जनगणना नगरे करण्यात आली नाहीत. २००१ ते २०११ दरम्यान, पश्चिम बंगाल आणि केरळ ही भारतातील जनगणना नगरांची संख्या वाढलेली राज्ये होती. पश्चिम बंगालच्या २०११ मधील जनगणना शहरांपैकी एक पंचमांश नगरे आहेत, २००१ मधील २५२ वरून २०११ मध्ये ७८० जनगणना नगरांची संख्या तीन वेळा वाढली आहे. त्याचप्रमाणे, केरळमध्ये, जनगणना नगरांची संख्या ९९ वरून ४६१ वर गेली आहे, जी देशातील एकूण जनगणना नगरांपैकी १२.८ टक्के आहे^[3].

२.५ नगरांचे महत्व

जेव्हा शहर गर्दीचे आणि जास्त लोकसंख्येचे बनते तेव्हा शहराला आधार देणारे नगर असते. विशेषतः ज्यांचे राहणीमान उच्च असते असे व्यावसायिकांसारखे लोक हळू हळू महानगराच्या/ शहराच्या जवळच्या गावात स्थलांतर करू लागतात. ज्याचे कारण त्यांना ये-जा करण्यासाठी वाहने परवडतात आणि ड्रायव्हरला पगार देण्यासाठी पुरेसे पैसेही असतात. नगरे अधिक उद्याने, हिरवळ आणि कमी गर्दीने भरलेली असतात त्यामुळे लोक देखील शहरात जाणे पसंत करतात.

जेव्हा केव्हाही स्थलांतर होते, तेव्हा लोक सहसा जवळच्या गावांना भेट देतात. काही वेळा हे नातेवाईक किंवा काही नेटवर्किंगच्या मदतीने देखील केले जाते. त्यामुळे त्यांना नातेवाईकांकडे एक किंवा दोन दिवस राहण्यास आणि नोकरी शोधण्यास मदत होते. एखाद्यासाठी गाव सोडणे एक जोखीम असते, विशेषतः अशा कुटुंबांमध्ये, गावांमध्ये, जिथे

सामुदायिक विश्वास खूप मजबूत असतो. अभ्यासात असे दिसून आले आहे की पुरुष लोकसंख्याच प्रथम जवळच्या गावांमध्ये किंवा शहरांमध्ये स्थलांतरित होते. त्यानंतर तो एकदा स्थायिक झाल्यावर पत्नी आणि मुलांना शहरात/गावात घेऊन येतो.

जवळपासच्या नगरांमध्ये स्थलांतरित होणारी लोकसंख्या केवळ कामगारच नाही तर मोठ्या संख्येने विद्यार्थीही असते. चांगल्या महाविद्यालयात पदवी पूर्ण करणे यासारख्या उच्च शिक्षणासाठी विद्यार्थी स्थलांतर करतात. अभियांत्रिकी प्रवेश परीक्षा, वैद्यकीय प्रवेश परीक्षेची तयारी करत असलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते म्हणून ते जवळच्या नगरांमध्ये जातात आणि तिथे राहून त्यांच्या वर्गांना उपस्थित राहतात आणि अभ्यास सुरू ठेवतात. त्यांच्यासाठी कॅटरिंग/जेवण/खानावळ/ गृहनिर्माण, घर भाड्याने देणे/पेइंग गेस्ट, रेस्टॉरंट इ. उद्योग उदयाला येतात. आता आपण शहराबद्दल समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

तुमची प्रगती तपासा

- १) २०११ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येची घनता किमान किती असावी.
- २) २०११ च्या जनगणनेनुसार नगरांच्या शक्तिस्थानांची/ताकदीची चर्चा करा.

Newly added Census Towns contributed 32.4% of the total urban localities in the 2011 census. In 2011 census there are a total of 2742 new census towns among which 2553 were recognised as Census Towns from villages, 141 towns are converted from either outgrowths or Statutory Towns, and the status of 48 towns is unknown. The newly formed census towns form a mammoth 70.4 per cent share of the total number of Census Towns of India. The state with the maximum number of new census towns is West Bengal (537), followed by Kerala (362), Tamil Nadu (271) and Uttar Pradesh (208) forming shares of 13.8 per cent, 9.3 per cent, 7 per cent and 5.3 per cent, respectively. The union territories and smaller states have contributed a little in the number of new Census Towns Newly added Census Towns contributed 32.4% of the total urban localities in the 2011 census. In 2011 census there are a total of 2742 new census towns among which 2553 were recognised as Census Towns from villages, 141 towns are converted from either outgrowths or Statutory Towns, and the status of 48 towns is unknown. The newly formed census towns form a mammoth 70.4 per cent share of the total number of Census Towns of India. The state with the maximum number of new census towns is West Bengal (537), followed by Kerala (362), Tamil Nadu (271) and Uttar Pradesh (208) forming shares of 13.8 per cent, 9.3 per cent, 7 per cent and 5.3 per cent, respectively. The union territories

२.६ शहरांचा अर्थ

बर्गेल (Bergel) यांनी जेथे मोठ्या प्रमाणात रहिवासी शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायात गुंतलेले असतात असे शहराचे वर्णन असे केले आहे. त्यांनी नमूद केले आहे की व्यापाराची यंत्रणा म्हणून बाजार हा अकृषिक क्रियांचा एक मूलभूत पैलू आहे, त्याशिवाय शहरातील रहिवासी उपाशी राहू शकतात.

सोरोकिन (Sorokin) आणि झिम्मेरमन (Zimmerman) आणि इतरांच्या मते, शहराच्या योग्य वर्णनात अनेक गुणधर्म किंवा वैशिष्ट्ये आहेत जी एकत्रित आहेत.

जर एखाद्या समुदायाचे कार्य बाजारपेठेभोवती फिरत असेल तर आपण त्याला शहरी म्हणून संबोधू; अकृषी कामांसाठी बाजारपेठ आवश्यक आहे कारण शहरी रहिवासी उत्पादनांच्या देवाणघेवाणीशिवाय उदरनिर्वाह करू शकत नाहीत.

- प्रा.आर.एन.मॉरिस (Prof R.N.Morris) यांच्या मते शहराची विशेषतः आकार आणि घनता अशा दोन वैशिष्ट्ये महत्वाची आहेत. पुढे ती समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया

आकार :

शहराचा आकार हा एक महत्वाचा घटक आहे. शहराचा आकार त्याच्या वाढ आणि विकासावर प्रभाव पाडतो. जेव्हा एखादे शहर लहान असते तेव्हा त्याची कामे, रचना आणि सामाजिक नातेसंबंध मोठ्या शहरापेक्षा वेगळे असतात. मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमधील नातेसंबंध वैयक्तिक/व्यक्तिनिरपेक्ष/वस्तुनिष्ठ आणि उथळ असतात. लोक एकमेकांना ओळखत नाहीत कारण ते वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडत असल्याने त्यांची वागणूक देखील गणनात्मक असते. शहरातील रहिवासी सामाजिक संबंधांना त्याची/तिची ध्येये पुढे नेण्यासाठी वापरली जाणारी साधने मानतात. याचे वर्णन लुईस वर्थ (Louis Wirth) यांनी "एक वाजवी बुद्धिमान दृष्टीकोन" म्हणून केले आहे. शहरवासी अधिक गणना केलेले, कमी बाहेर जाणारे, उत्स्फूर्त, कमी सहभागी आणि अधिक निराश/उदास म्हणून मोठे होतात/वाढतात. आधुनिक शहरांमध्ये कामाची विभागणी खूप दृश्यमान असते. शहरीकरणाची व्याख्या व्यवसायांद्वारे केली जाते. असंख्य व्यवसायांसह जेथे व्यक्ती व्यवसायाद्वारे विभागल्या जातात आणि त्यांच्या स्वतःच्या हेतूसाठी काम करत असतात, शहरीकरण अधिकाधिक स्वार्थी आणि कृत्रिम बनत आहे. लोक ध्येयाभिमुख मानसिकता विकसित करत आहेत. परिणामी, वर्थाचा दावा आहे की कंपनीला "आत्मा नसतो." ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायांच्या तुलनेत, शहरीकरण एका वेगळ्या प्रकारचे सामाजिक नियंत्रण प्रदर्शित करते. पोलिस, न्यायालय, सरकार आणि इतर विविध संस्था लोकांच्या वर्तनाचे आणि वागण्याचे नियमन करतात. लोकांच्या धर्माचे आणि उपासनेचे नियमन करण्यासाठी लोकांकडून सण आणि देणगीची रक्कम घेतली जाते.

विपणन आणि त्यातील वस्तूंचे विशेषीकरण शहरीकरणाद्वारे दिसून येते. शहरे ग्राहकांना वस्तू, कपडे, औषधे आणि शैक्षणिक संस्था तसेच राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय गरजा यासह विविध गरजा देतात आणि पूर्ण करतात. उत्कृष्ट विशेषीकरण/स्पेशलायझेशन आणि अवलंबित्वामुळे/रिलायन्समुळे, शहर असंतुलित असते आणि म्हणूनच इथे स्थिरता आणि समतोल नसतो.

कारण इथे घरे, बाजारपेठा, झोपडपट्ट्या, रस्ते आणि वाहतूक अनैसर्गिकपणे वाढते, आधुनिक शहरे पद्धतशीर शहरीकरण नियंत्रित करत नाहीत. शहरी जीवनशैलीचे नियमन करण्यात सरकार अपयशी ठरले आहे.

● लोकसंख्येची घनता

शहर एक विशेष क्षेत्र असते. इथे एकाच ठिकाणी लोकांची संख्या अधिक/खूप/मोठी असते. शहराच्या विस्ताराचे अनेक घटक आहेत. हे औद्योगिक वाढीपासून ते विपणन ते सरकारी प्रशासनापर्यंत काहीही असू शकतात. लोकांच्या जीवनाची आणि वागणुकीची गुणवत्ता वैविध्यपूर्ण असते तसेच ती सतत बदलत असते, जी लोकसंख्येच्या घनतेशी जोडलेली असते.

एखाद्या शहराला केवळ अधिक वैविध्यपूर्ण रहिवासी आहेत म्हणून नव्हे तर विविध प्रकारच्या नोकऱ्यांच्या संधी उपलब्ध आहेत म्हणून शहर म्हटले जाते. एखादे शहर केवळ तेथील रहिवाशांच्या घनतेने तयार होत नाही, तर त्याच्या लोकसंख्येच्या संघटनेद्वारे, अर्थपूर्ण संरचनेमुळे तयार होते.

सोम्बार्टने (Sombart) शहराचे वर्णन असे केले आहे की, "एक असे स्थान जे इतके मोठे झाले आहे की इथे लोक आता एकमेकांना ओळखत नाहीत"

२.७ शहराचे स्वरूप

शहरातील रहिवाशांचे काही स्वभाव, गुण पाहू या. मुंबईसारख्या महानगरात हा प्रकार अनेकदा पाहायला मिळतो.

● महानगरात/शहरात काम

शहरात अनेक प्रकारची कामे केली जातात. लोक विविध व्यवसायात गुंतलेले असतात. लोक औद्योगिक कामात गुंतलेले असतात जेथे अवजड यंत्रे वापरली जातात. बांधकाम स्थळे, फेरीवाले, वाहनचालक इत्यादी अनौपचारिक क्षेत्रातही मोठ्या संख्येने लोक काम करतात. अल्पभूधारक लोकांचा एक मोठा समूह इथे असतो जो रोजंदारीवर मिळणाऱ्या मजुरीवर/वेतनावर जगतो.

● क्षणिक गतिशीलता

लोक सतत महानगरापासून दूर आणि एका शहरातून दुसऱ्या शहराकडे जात असतात. पैसा, शक्ती आणि नावीन्यपूर्ण केंद्र असलेल्या शहरांमध्ये लोक मोठ्या शक्यतांच्या शोधात

स्थलांतर करत आहेत. शहरे अधिक औद्योगिक होत असताना लोकांची गतिमानता किंवा हालचाल वाढते आणि गतिशीलतेचा परिणाम म्हणून सामान्यतः उद्योग वाढतात. लोक जेव्हा नोकरी बदलतात तेव्हा शहरांमध्ये आणखी एक प्रकारची गतिशीलता दिसून येते. याला व्यावसायिक गतिशीलता असे म्हणतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती खालच्या स्थानावरून उच्च स्तरावर जाते तेव्हा व्यावसायिक गतिशीलता देखील उद्भवू शकते.

● व्यावहारिक सामाजिक संवाद

महानगरात, बहुतेक लोकांचे सामाजिक परस्परसंवाद अव्यक्तिगत असतात. शहरी राहणीमानाला अज्ञातपणाचा एक पैलू असतो. तथापि, कुटुंबातील सदस्य, मित्र आणि शेजारी यांच्यामध्ये मोठा गट संपर्क असतो. असोसिएशनचा नमुना म्हणून 'समुदाय' काढून टाकला जात नाही, परंतु 'नेटवर्क' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संघटनेचे नवीन प्रकार पूर्वीच्या अतिपरिचित प्रकारांची जागा घेतात. मोठे कौटुंबिक नेटवर्क संपुष्टात येऊ शकते, परंतु मैत्रीचे नेटवर्क चालूच असते.

२.८ जागतिक शहरांची रूपरेखा

अभ्यासानुसार, भविष्यात महाकाय आणि मोठी शहरे असतील. १९०० मध्ये, जगाच्या लोकसंख्येच्या १०% शहरे होती. आज, हा आकडा ५०% च्या वर आहे आणि २०५० पर्यंत, तो किमान ७५% असेल. (द अर्बन एज प्रोजेक्ट, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स). विद्वानांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की २०१०-२०० दशलक्षाहून अधिक लोक त्यांच्या जन्म झालेल्या देशाबाहेर राहत होते. सर्व राष्ट्रीयता, धर्म आणि वंशाचे समूह त्यांच्याकडे येतात म्हणून शहरे अधिक/वाढत्या प्रमाणात वैविध्यपूर्ण होत आहेत. तरुण शहरीकरणाच्या प्रवृत्तीला चालना देत आहेत, कारण त्यांना ग्रामीण भागात त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी कमी संधी दिसत आहेत.

शहरे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा भाग बनत आहेत आणि ती अधिक संपत्ती देखील केंद्रित करत आहेत. २०० देशांऐवजी, ६०० शहरे आता जगाचा आर्थिक कणा मानली जातात (McKinsey & Co). देशांप्रमाणेच शहरे, गुंतवणूक, निधी, प्रतिभा (कुशल मजूर आणि भविष्यातील प्रभाव) यासाठी लढतील.

शहरांनी रहिवाशांना एक सुखरूप आणि सुरक्षित वातावरण प्रदान केले पाहिजे ज्यामध्ये लोकांना राहायचे आहे आणि जिथे कंपन्याही गुंतवणूक करू इच्छितात. राष्ट्रीय जीवनात शहरांचे महत्त्व वाढत असताना, यशस्वी उपायांचा अवलंब करण्यात अयशस्वी होण्याचे परिणाम अधिक लक्षणीय होतील.

भूतकाळात, सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी मुख्यतः राज्ये जबाबदार होती आणि भविष्यातही असेच राहील. दुसरीकडे, शहरे आणि नगरपालिका यांचा सरकारे केवळ प्राप्तकर्त्यांऐवजी सुरक्षा पुरवठादार म्हणून काय भूमिका बजावू शकतात अशाप्रकारे विचार करत आहेत. भविष्यात शहरे विविध मार्गांनी महत्त्वाची भूमिका बजावतील:

- शहरी लवचिकता/स्थितिस्थापकत्व - अपरिहार्य धक्क्याचे परिणाम कमी करणे आणि कार्यक्षमतेने प्रतिसाद देणे जेणेकरून शहर आणि तेथील रहिवाशांना कमी आणि थोडक्यात त्रास होईल.
- शहरातील समावेश - धार्मिक, सांप्रदायिक, आदिवासी, वैचारिक, लिंग आणि वांशिक ओळख खंडित न होता एकत्र राहतील याची खात्री करणे. संसाधने आणि सेवा योग्य आणि समान रीतीने वितरित केल्या जातात याबाबत लोकांचा विश्वास मिळवणे.
- शहरी हिंसा - कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडण्याची रहिवाशांची आणि पर्यटकांची भीती कमी करणे.^[14]

२.९ आऊटग्रोथ

अली (Ali) (२०२०) चे महत्वाचे मुद्दे जाणून घेणे महत्वाचे आहे. आऊट ग्रोथ्स (OG/ओजी) ही एक व्यवहार्य संस्था आहे, जसे की खेडेगाव किंवा खेडे, किंवा अशा खेडे किंवा वस्त्यांचा बनलेला प्रगणना ब्लॉक/गट, जो त्याच्या सीमा आणि स्थानाच्या दृष्टीने स्पष्टपणे ओळखला जातो. जसे की रेल्वे वसाहती, विद्यापीठ परिसर, बंदर क्षेत्र, लष्करी तळ आणि इतर विकास ज्या वैधानिक शहराजवळ त्याच्या वैधानिक हद्दीबाहेर उगवल्या आहेत परंतु गावाच्या किंवा गावांच्या महसूल मर्यादेच्या आत आहेत. ही अशी काही उदाहरणे आहेत.

शहराचा विस्तार ठरवताना, त्यात पक्के रस्ते, वीज, नळ, सांडपाण्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी ड्रेनेज/सांडपाणी निचरा व्यवस्था, शैक्षणिक संस्था, टपाल कार्यालय/पोस्ट ऑफिस, वैद्यकीय सुविधा, बँका इत्यादी पायाभूत सुविधा आणि सुविधांच्या बाबतीत शहरी वैशिष्ट्ये आहेत याची खात्री केली जाते. तसेच ती युए (UA) च्या मुख्य शहराशी भौतिकदृष्ट्या संलग्न आहेत याचीही खात्री केली जाते. सेंट्रल रेल्वे कॉलनी (OG), त्रिवेणी नगर (N.E.C.S.W.) (OG), आणि इतर ही अशी उदाहरणे आहेत. यापैकी प्रत्येक शहर, त्याच्या वाढीसह, एकात्मिक शहरी प्रदेश मानला जातो आणि त्याला 'शहरी समूह' म्हणून संबोधले जाते.

२०११ च्या जनगणनेमध्ये, ४७५ परिसरांचे शहरी समूह म्हणून वर्गीकरण करण्यात आले होते, २००१ च्या जनगणनेतील ९६२ ओजी (OG) सह ३८४ युए (UA) च्या तुलनेत ९८१ ओजी (OG) सह. UAs/OG म्हणजे २००१ च्या जनगणनेत २०११ च्या जनगणनेत मोजले गेलेल्या विशिष्ट प्रकारच्या शहरांची नगरे होय.

यूए नगरांची संख्या/ आउट ग्रोथ्स(Number of UAs/Towns and Out Growths (OGs)):	२००१ ची जनगणना	२०११ ची जनगणना
वैधानिक शहरे/नगरे (Statutory Towns)	३७९९	४०४१
जनगणना नगरे (Census Towns)	१३६२	३८९४
शहरी समूह (Urban Agglomerations)	३८४	४७५
आऊट ग्रोथ्स (Out Growths)	९६२	९८१

२०११च्या जनगणनेनुसार, युनायटेड स्टेट्समध्ये ७,९३५ शहरे आहेत. मागील जनगणनेपासून, शहरांची संख्या २,७७४ ने वाढली आहे. यापैकी अनेक वस्त्या शहरी समूहांचा (UA) चा भाग आहेत, परंतु उर्वरित स्वयंपूर्ण आहेत. देशाची शहरी चौकट बनवणाऱ्या शहरी समूह/नगरांची एकूण संख्या ६१६६ आहे.

शहरी समूह (UA)/ शहरांची लोकसंख्या:

३. वर्ग १ शहरी समूह (UA)s/शहरांमध्ये २६४.९ दशलक्ष लोक राहतात, जे एकूण शहरी लोकसंख्येच्या ७०% आहेत. मागील जनगणनेपासून हा वाटा लक्षणीय वाढला आहे. उर्वरित प्रकारच्या शहरांमध्ये होणारी वाढ अत्यल्प आहे.

४. एक दशलक्ष किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेले शहरी समूह (UA)/शहर: वर्ग १। श्रेणीतील ४६८ शहरी समूह(UA/शहरांपैकी ५३ शहरांची लोकसंख्या एक दशलक्ष किंवा त्याहून अधिक आहे.

प्रत्येक शहरी समूह (UA)/शहरांची लोकसंख्या दहा लाख किंवा त्याहून अधिक आहे. अशा लोकांच्या गटाचे वर्णन करण्यासाठी दशलक्ष प्लस/अधिक हा शब्द वापरला जातो

ही देशातील सर्वात मोठी शहरी केंद्रे किंवा शहरी समूह/UAs/शहर आहेत, म्हणजे १६०.७ दशलक्ष लोक इथे आहेत. या दशलक्ष प्लस/अधिक UA/शहरांमध्ये ४२.६ टक्के शहरी लोकसंख्या आहे. आता १८ नवीन UA/शहरे झाली आहेत. मागील जनगणनेपासून, या यादीत आणखी लोक जोडले गेले आहेत.

42.6% of the urban population) live in these Million Plus UAs/Cities. 18 new UAs/Towns

have been added to this list since the last Census.

५. मोठी/मेगा शहरे: देशात १० दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली तीन खूप मोठे शहरी समूह (UA)/शहरे आहेत, ज्यांना मेगा सिटी म्हणून ओळखले जाते, दशलक्ष अधिक UA/शहरांमध्ये. ग्रेटर मुंबई UA (१८.४ दशलक्ष), दिल्ली UA (१६.३ दशलक्ष), आणि कोलकाता UA हे तीन (१४.१ दशलक्ष) ही शहरे आहेत. द ग्रेटर मुंबई (The Greater Mumbai) UA हा देशातील सर्वात मोठे शहरी समूह (UA) आहे, त्यानंतर दिल्ली UA आहे. कोलकात्यात UA लक्षणीयरीत्या आहे.^[३]

held the second rank in Census 2001 has been replaced by Delhi UA. Similarly Delhi UA (from 52.24 to 26.6

in 2001-2011) and Kolkata UA (from 19.60% to 6.87% in 2001-2011) have also slowed

२.१० नगर आणि शहर यांच्यातील फरक

एखाद्या ठिकाणाची लोकसंख्या आणि स्थलाकृति हे नगरे आणि शहरे वेगळे करणारे प्राथमिक घटक आहेत. शहरे, सोप्या शब्दात, नगरांपेक्षा मोठी निवासी क्षेत्रे आहेत. शहरे नगरांपेक्षा मोठी असतात आणि जसजशी त्यांची वाढ होते तसतसे ते आसपासच्या समुदायांमध्ये एकत्र किंवा विलीन होऊ शकतात. दुसरीकडे, शहरांचा विस्तार नगरांप्रमाणेच होत नाही.

खेड्यांपेक्षा शहरांमध्ये लोकसंख्येची घनता जास्त आहे. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, नगरे शहरांपेक्षा लहान आहेत परंतु खेड्यांपेक्षा मोठी आहेत. नगरांच्या विपरीत, बहुतेक शहरांमध्ये प्रदेशाची बहुतांश प्रशासकीय कर्तव्ये असतात, म्हणजे, प्रदेशातील बहुतांश मुख्य प्रशासकीय कार्यालये इथे असतात..

शहरे संयुक्त/कॉर्पोरेट प्राधिकरणांद्वारे शासित असतात, तर नगरे नगरपालिका संस्थांद्वारे शासित असतात. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, महापौर शहर महानगरपालिकेचे/कॉर्पोरेशनचे नेतृत्व करतो, तर अध्यक्ष नगरपालिकेचे नेतृत्व करतो. शहरांऐवजी नगरे अशी आहेत जिथे अधिकार केंद्रित आहेत.

शहरे, नगरांपेक्षा वेगळी, पुरेशी स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, रस्ते आणि इतर समकालीन सुविधांसह अनेकदा सुनियोजित असतात.

सर्वात आधीच्या वसाहती अशा होत्या जिथे लोक आता शेती करत नव्हते आणि त्याऐवजी विविध व्यापार आणि क्रियामध्ये गुंतले होते. नगरांच्या विस्तारामुळे शहरांचा उदय झाला.

एखाद्या प्रदेशाची लोकसंख्या ही ते नगर किंवा शहर म्हणून वर्गीकृत आहे की नाही हे ठरवत असले तरी, भिन्न राष्ट्रे असे करण्यासाठी भिन्न तंत्रे वापरतात. युनायटेड स्टेट्समध्ये, 'शहर' हा फक्त एक कायदेशीर शब्द आहे जो स्व-शासित महानगर प्रदेशाचा संदर्भ देतो. इतर देशांमध्ये, या शब्दाचा युनायटेड स्टेट्स सारखा कायदेशीर अर्थ असू शकत नाही आणि मोठ्या सेटलमेंटचा संदर्भ देण्यासाठी तो अधिक सामान्यतः वापरला जातो. २००१ आणि २०११ दरम्यान, जनगणना शहरांची संख्या १३६२ वरून ३८९४ पर्यंत वाढली,

परिणामी शहरीकरणात अनपेक्षित वाढ झाली. अलिकडच्या दशकात, नवीन जनगणना शहरे शहरी विस्ताराच्या ३४% पेक्षा जास्त आणि एकूण जनगणना शहरांच्या अंदाजे ६९ टक्के आहेत. २०११ च्या जनगणनेत त्यांच्या संख्येत अनपेक्षित वाढ झाल्यामुळे जनगणना शहरांकडे लक्ष वेधले गेले आहे..

तुमची प्रगती तपासा :

१) मेगा सिटी/शहरांवर चर्चा करा

२. शहरातील सामाजिक परस्परसंवादाच्या स्वरूपाची चर्चा करा.

२.११ सारांश/ निष्कर्ष

या प्रकरणात/ धड्यात आपण शहराच्या रचनेबद्दल शिकलो. एखाद्या ठिकाणाला नगर म्हणून मान्यता मिळण्यास्तही किमान ५,००० लोक राहत असणे. पाच हजारांपैकी किमान ७५% पुरुष कामगार हे बिगर कृषी व्यवसायात गुंतलेले असणे आवश्यक आहे. आपण शहरांचे महत्त्व देखील पाहिले आणि जनगणना शहरांच्या वाढीबद्दल देखील शिकलो. हे प्रकरण शहरांबद्दल माहिती समजून घेण्यास देखील मदत करतो. शहरांमध्ये बहुसंख्य आवश्यक प्रशासकीय कार्यालये आहेत. शहरांवर कॉर्पोरेशनचे/ महानगरपालिकेचे राज्य आहे. शहरे जास्त लोकवस्तीची ठिकाणे आहेत. या धड्यात आपण आऊटग्रोथ्स/ वाढीबद्दल, नगरे आणि शहरांमधील तुलना याबद्दल देखील शिकलो.

२.१२ प्रश्न

१) शहराच्या अर्थाची चर्चा करा

२) नगर आणि शहर यांच्यातील फरकावर एक टीप लिहा

३) जागतिक शहरांची चर्चा करा

४) आऊट ग्रोथ्स / वाढ आणि जनगणना शहरांची चर्चा करा

२.१३ संदर्भ

^[i]www.census.gov.in

^[ii] /policy/what-drives-india-s-urbanization-1566899353301.html

^[iii] Sahu, Manoj & Das, Kailash & Bhuyan, Bibhishana. (2019). Role of Census Towns in Rising Urbanization of India.

^[iv] <https://www.sipri.org/events/2016/stockholm-security-conference-secure-cities/urbanization-trends>

2016 Stockholm Security Conference on Secure Cities

^[iv]Ali, Ershad. (2020). Urbanisation in India: Causes, Growth, Trends, Patterns, Consequences & Remedial Measures. 10.13140/ RG.2.2. 19007. 05284.

munotes.in

नागरी समाजशास्त्राची ओळख नागरीकरणाच्या मूलभूत संकल्पना

घटक संरचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ नागरी समाजशास्त्रांची उत्पत्ती, विकास
- ३.३ नागरी समाजशास्त्राची व्याख्या - अर्थ
- ३.४ नागरी समाजशास्त्राचा अभ्यास क्षेत्र
- ३.५ नागरी समाजशास्त्राची व्याप्ती
- ३.६ नागरी समाजशास्त्राचे महत्त्व
- ३.७ नागरी समाजशास्त्राची वैशिष्ट्ये
 - ३.७.१ परिस्थिती शास्त्र
 - ३.७.२ नगर
 - ३.७.३ नागरीवाद
 - ३.७.४ नागरीकरण
- ३.८ सारांश
- ३.९ अभ्यासाचे शास्त्र

३.० उद्दिष्टे

- १) नागरी समाजशास्त्रांची ओळख करून घेण्यास मदत होईल.
- २) शहरी समाजशास्त्रांची व्याप्ती, अभ्यास, विषय महत्त्व यांचे आकलन होईल.
- ३) नागरीकरणाच्या मूलभूत संकल्पना नगर, नगरवाद आणि नागरीकरण यांचे ज्ञान होईल.

३.१ प्रस्तावना

समाजातील सर्व सामान्य मानवाला पण नगर, शहर या शब्दांचा परिचय आहे. ग्रामीण खेड्यापेक्षा शहर भिन्न असते. म्हणजे सामान्य व्यक्तीला शहर आणि खेडे यांच्यामधील फरक सांगता येतो. खेडे गावांची परिस्थिती शहरांच्या परिस्थितीपेक्षा वेगळी असते. शहरात सर्व वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा भरपूर असतो. असा लोकांचा समज असतो. शहरात दाट लोकवस्ती असते. शहर खेड्यापेक्षा आकाराने मोठे असते. दोन्ही मधील जीवन पद्धतीत खूप अंतर आहे.

विभक्त कुटुंब पद्धती शहरी समाजात प्रचलित असते. यामुळे समाज जीवनात प्राथमिक मानवी संबंधाचा अभाव जाणवतो. अती गर्दीमुळे ओळखीचा अभाव असतो. फक्त कामचलावू संबंध निर्माण केले जातात. कामधंद्याचे विशेषीकरण झालेले असते. व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला खूप वाव असते. स्पर्धा प्रचंड प्रमाणात असते. श्रम करून अर्थउत्पादन करण्याची स्त्री पुरुष दोघांना संधि असते. राहणीमान दिखाऊ स्वरूपाची असते. खाण्यापिण्याची चांगल असते. शहरात एकीकडे उंच-उंच इमारती असतात. दुसरीकडे जमिनीला टेकणाऱ्या गलिच्छ झोपड्या असतात. छोट्या छोट्या खोल्यात अनेक व्यक्ती राहत असतात. तर शहरातील श्रीमंतीचा थाट वेगळाच असतो. त्याचप्रमाणे गरीब मजूर लोक राहणीमान निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. झोपडपट्टीत लोक खूप मेहनतीने मिळत नसेल तर चोर्या, मारामान्या अनैतिक व्यवसाय करून पैसे कमावण्याचा प्रयत्न करत असतात.

शहरात दुय्यम संबंध प्राथमिक गटाच्या नियंत्रणाचा अभाव, सामाजिक विविधता, गतीशीलता ऐच्छिक मंडळाची विपुलता, भेदभाव विरहित समाज व्यक्तीविकास क्षेत्रीय नियोजन, गलिच्छ वस्ती, गुन्हेगारी वेश्या व्यवसाय असह अनेक गोष्टींचा अभाव आणि प्रभाव असतो. समाजशास्त्रात समाजाच्या प्रत्येक अंगाचा अभ्यास केला जातो. म्हणून समाजातील एक महत्त्वपूर्ण समूह म्हणून या शहरी समुदायाचा अभ्यास करण्यासाठी नागरी/शहरी समाजशास्त्राचा अभ्यास अतिशय महत्त्वाचा आहे.

३.२ नागरी समाजाची उत्पत्ती (ORIGIN OF URBAN SOCIOLOGY)

समाजशास्त्र हा अभ्यास विषय तसा इतर सामाजिकशास्त्राच्या तुलनेत अलीकडे उदयास आलेला आहे . केवळ दोनशे वर्षांचा इतिहास समाजशास्त्राचा जन्म १९ व्या शतकाच्या प्रारंभात समाजशास्त्रस शास्त्र किंवा विज्ञान म्हणून मान्यता मिळाली आहे.

समाजशास्त्राची एक शाखा म्हणून शहरी समाजशास्त्राचा जन्म २० व्या शतकाच्या आजा आहे. म्हणजे जवळपास शंभर वर्षांनंतर नागरी समाजशास्त्राचा उदय समाजशास्त्रात झाला .अमेरिका या राष्ट्रांमध्ये गेली शंभर दीडशे वर्षांपासून नगरांच्या लोकसंख्येत वाढ होत आहे. वाढती लोकसंख्या आणि त्यांच्या समस्या यांचा अभ्यास करण्यासाठी नागरी समाजशास्त्रात विकास घडवून येत आहे . हा अभ्यास इतर शास्त्रांप्रमाणे शास्त्रीय पद्धतीने केला जातो.

३.२.१ विसाव्या शतकात नगरांचे वर्गीकरण :

नागरीकरण, शहरी विकास, शहरी पर्यावरण, समाज विघटन, लोकसंख्येचा कल, समूहातील इत्यादीचा व्यक्ती विकासावर होणारा परिणाम वर्गव्यवस्था, अभिव्यक्ती, शहरी संघटन, अर्थव्यवस्था, विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, घटस्फोट, कौटुंबिक समस्या, मुलामुलीच्या समस्या आहा विविध घटकांचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी विविध ग्रंथ किंवा पुस्तिका प्रकाशित केल्या होत्या. अशा विविध समस्यांचे निर्मुलन कसे करता येईल याचा विचार करण्यासाठी नागरी अभ्यासाच्या दिशेने लक्ष केंद्रित झाले. यामध्ये नागरी अभ्यासाच्या दिशेने लक्ष केंद्रित झाले. यामध्ये नागरी कल्याण, धार्मिक जीवन शिक्षण व्यवस्था, सांस्कृतिक लोकजीवन रिकाम्या वेळेचा सुयोग्य उपयोग नियोजन या पद्धतीने लहान मोठ्या शहरांचा अभ्यास केला जाऊ लागला. अमेरिकेप्रमाणे जगातही इतर देश शहरांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्यासाठी लक्ष केंद्रित करू लागले. अनेक संशोधनात्मक लेख आणि ग्रंथ आज प्रकाशित केले जात आहेत. भारताप्रमाणे मोठ्या शहरांचा अभ्यास शास्त्रीय पद्धतीने केला जाऊ लागला यामुळे शहरी समाजाचा विविध अंगाने अभ्यास करून शहरी समुदायाच्या कल्याणाच्या योजना राबवण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरत आहे.

३.२.२ नागरी समाजशास्त्राचा विकास (Development of Urban Sociology) :

शहरी समाजशास्त्राचा उदय विसाव्या शतकाच्या पूर्वाधात सर्व प्रथम अमेरिकेत झाला. अमेरिकेचे प्रसिद्ध समाज शास्त्रज्ञ रॉबर्ट पार्क यांनी इ. स. १९१५ मध्ये The City नावाचा शोध निबंध लिहिला. त्यांचा The City नामक विस्तारित ग्रंथ १९२५ मध्ये प्रकाशित झाला म्हणून रॉबर्ट पार्क यांना नागरी समाजशास्त्राचे जनक मानले जाते. नागरी समाजशास्त्राच्या विकासात शिकागो संप्रदायाचे योगदान महत्वाचे मानले जाते. शिकागो विद्यापीठातील समाजशास्त्राच्या प्राध्यापकांनी व अभ्यासकांनी अमेरिकेतील नगरांचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्याचे कार्य हाती घेतले व त्यासंबंधीचे ग्रंथही प्रकाशित केले. त्यात नेल्स एन्टरसन यांचा The Holo हा ग्रंथ १९२३ मध्ये प्रकाशित झाला. त्याचा काळात झॉरबोग यांचा The Gold Coast and The Slums १९३५, लुईस विर्थ याचा The Metropolitan Community; १९३३ एन्डरसन व लिंडमन यांचा Urban Sociology 1927, सोरोकिन व झिम्मरमन यांचा Rural and Urban Sociology 1929, मावरेट यांचा Famil Dis-Organization 1927, वाटर रेलेक्स यांचा Vice of Chicugo इत्यादी ग्रंथ प्रकाशित झाले. भारतामध्ये डॉ. वाय. बी. दामले यांचा इ. स. १९५५ मध्ये Communication of modern Ideas and knowledge in Indian Village हा शोध निबंध प्रकाशित झाला आहे.

डॉ. आशिष बोस यांनी Studies in India's Urbanization हा प्रबंध १९६६ मध्ये प्रकाशित केले. डॉ. एम. एम. गोरे यांनी Urbanization and Family Change 1968 हे पुस्तक प्रकाशित केले. डॉ. इस. डी. पुणेकर यांचा A study of prostitutes in Mumbai 1962 मध्ये शहरीकरणातील वेश्यांच्या समस्यावर आधारित ग्रंथ लिहिला. विक्टर डिसोजा यांचा Social Structure of planned city-Chandigarh 1968 मध्ये डॉ. एम. एस. ए. राव यांनी Urbaziasation and Social Change 1970, डॉ. अशोक मिश्रा यांचा

Calcutta India's City 1963 आणि Delhi Capital City 1970 मध्ये प्रकाशित केले. अँलन डी. एस. यांचा नागरी परिस्थितीत हिंदू कुटुंब १९७३ डॉ. गोविंद सदाशिव धुर्ये यांचे भारतातील नगरे नावाचा लेख आणि Sociology; Buldelin 1953 Antomyt of a urban community 1973 हे ग्रंथ लिहिले. डॉ. इरावती कर्वे यांनी The Dynamics of व Grouing Toan and It's surrounding Area-Pune हा लेख लिहिला. डॉ. डी. आर. गाडगीळ यांनी पुणे, सोलापूर शहराचे अध्ययन केले. डॉ. डी. टी. लाकडवाला याने बृहन्मुंबईचे सर्वेक्षण करून Work wages and well being in and Indian Metropolls 1973 मध्ये सर्वेक्षण ग्रंथ लिहिला.

अशा विविध विचारवंतांनी नागरी विकसित करण्यासाठी योगदान केले आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास सांगा.

३.३ नागरी समाजशास्त्राच्या व्याख्या (DEFINATION OF SOCIOLOGY)

१. (Erickson) यांच्या मते

"नागरी समाजशास्त्र एक सामाजिकशास्त्र म्हणून अशा संपूर्ण जटील परिस्थिती आणि त्या संपूर्ण अंतःसंबंधाच्या अध्ययनामध्ये रुची ठेवतात की जे नागरी सामाजिक जीवन निर्माण करते हे शास्त्रज्ञ कोणत्या एका पक्षाचे नाही तर नागरी सामाजिक विश्वाच्या प्रत्येक अंगाचे विवेचन करतात.

२. ई. ई. बर्गेल यांच्या मते (E.E. Bargerl)

"नागरी समाजशास्त्र हे असे शास्त्र आहे की ज्यात नागरी जीवनाच्या सामाजिक क्रिया सामाजिक संबंध आणि सामाजिक संस्थांवर काय प्रभाव आणि नागरी जीवनावर आधारित समस्यांचे काय स्वरूप आहे यांचा अभ्यास करीत असते."

३. लॉरी नेल्सन यांच्या मते (Nels Anderson)

"नागरी समाजशास्त्र म्हणजे शहरी वातावरणातील मानवांच्या आणि समूहांच्या परस्पर संबंधांचा अभ्यास होय. "

४. प्रा. एस. एन. बोराडे यांच्या मते (Prof. S. N. Borade)

"नागरी समाजशास्त्र म्हणजे नगरातील मानवाच्या सामाजिक क्रिया संघटना व संस्था आणि सामाजिक संबंधांचा वैज्ञानिक व तुलनात्मक दृष्टीकोन अभ्यास करणे होय."

५. ए. टी. होबहाऊस यांच्या मते (A. T. Hobhause)

"नागरी समाज जीवन आणि समस्यांचे विशिष्ट अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणजे नागरी समाजशास्त्र होय."

६. " नागरी समाजशास्त्र म्हणजे शहरी मनुष्याच्या विविध घटकांना नागरी सामाजिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास होय."

नागरी समाजशास्त्राची ओळख
नागरीकरणाच्या मुलभूत संकल्पना

वरील काही महत्वाच्या व्याख्यात डॉ. एम. एन. श्रीनिवास शिवाय सोरोकिन, झिमरमन, बर्जेस, बर्गेल, रॉबर्ट लिड, डॉ. एस. सी. दुबे अनेक सामाजशास्त्राने संशोधात्मक अभ्यास नागरी अभ्यासाची ओळख केली आहे. यामुळे या शहरी अभ्यासाची ओळख सविस्तरपणे होण्यास मदत होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राच्या व्याख्या सांगा.

३.४ नागरी समाजशास्त्राचे अभ्यास क्षेत्र (SUBJECT MATTER OF URBAN SOCIOLOGY)

शहरी समाजाचा अभ्यास करणारे म्हणजे नागरी किंवा शहरी समाजशास्त्र असा अर्थ बोध विविध व्याख्यांचा शास्त्रीय अभ्यास केल्यामुळे लक्षात येतो. यावरून या शास्त्राचे अभ्यास विषय पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. शहरांचा सिद्धांतिक अभ्यास :

समाजशास्त्र आणि इतर विचारवंतांच्या सिद्धांतिक पद्धती नागरी समाजशास्त्रात अभ्यास केला जातो. लोकसंख्यावाद, औद्योगिक, शहरीकरण, आधुनिक, विभागीय सिद्धांत, उत्क्रांती सिद्धांत, संयोगीकरण सिद्धांत अशा विविध सिद्धांतानुसार अभ्यास केला जातो.

२. शास्त्रीय अभ्यास :

विज्ञानाच्या कसोटीवर नागरी समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे, इतर शास्त्रांप्रमाणे नागरी समाजशास्त्राचा अभ्यास ही विज्ञानाप्रमाणे केला जाते. वस्तुस्थिती सत्य पडताळा, प्रयोग तर्कशुद्धता अशा वैज्ञानिक कासोटीप्रमाणेच या विषयांचा अभ्यास केला जातो.

३. नगर विकास :

नागरी समुदायाच्या विकासाकरिता अभ्यास करणे हा महत्वाचा विषय आहे. मूलभूत सोयी, सुविधा, नागरी विकास, बाजारपेठ अशा विविध घटकांचा विकास करून नागरी जीवन सुखमय करणे हा अभ्यास घटक शहरी समाजशास्त्राचा आहे.

४. नागरी विघटन :

नागरी समाज विघटन करून आणणाऱ्या घटकांचा अभ्यास शहरी समाजशास्त्रात केला जातो. कौटुंबिक विघटन वर्ग व्यवस्था, बेकारी, झोपडपट्टी, मद्यपान जुगार अशा विविध घटकांमुळे नागरी समुदायात विघटन घडून येते याचा अभ्यास केला जातो.

५. सामाजिक संस्था किंवा संघटना :

नागरी समुदायामुळे दुय्यम गटाचा प्रभाव जागवतो. कुटुंबसंस्था, जातीसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षण संस्था अर्थसंस्था यांचे स्वरूप बदलते आहे. विविध दुय्यम संघटना किंवा मंडळे यांचे महत्त्व वाढत आहे. यांचा अभ्यास केला जातो.

६. नागरी समस्या :

शहर हे समृद्ध आणि विकसित असते असे मानले जाते. परंतु शहरात अनेक समस्या असतात. न्हास अशा अनेक समस्यांचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रात केला जातो.

७. नागरी नियोजन :

आधुनिक काळात नियोजनाला अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यास नागरी समाजशास्त्र ही अपवाद नाही. नागरी विकासाच्या दृष्टीने परिवर्तनाकरिता नियोजन महत्त्वाचे असते. म्हणून नागरी नियोजनाचा अभ्यास ही केला जातो.

८. नागरी पुनर्निर्माण :

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. यास शहर ही अपवाद नाही. शहराचे परिवर्तन किंवा पुनर्निर्माण होत असते. शहरांचा विकास घडत असतो. सामाजिक जीवनात परिवर्तन घडत असते. विविध योजना आणि नियोजन कार्यक्रमांमुळे शहरी बदल घडत असतात याचा अभ्यास केला जातो. नागरी समाजशास्त्रामध्ये वरील प्रमुख अभ्यास विषयाविषयी अनेक घटकांचा अभ्यास केला जातो. उद्योग, औद्योगिकीकरणाचा परिणाम, आधुनिकीकरण पश्चिमात्यकरण, प्रसारमाध्यमे, राजकीय बदल, जागतिक परिणाम माहिती तंत्रज्ञान, मनोरंजन, पर्यटन अशा विविध विषयांचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रात केला जातो. अशा विस्तारित घटकांचा अभ्यास केला जात असल्यामुळे नागरी समाजशास्त्राच्या व्याप्तीचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राचे अभ्यासविषय सांगा.

३.५ नागरी समाजशास्त्राची व्याप्ती (SCOPE OF URBAN SOCIOLOGY)

१. नागरी जीवन ग्रामीण जीवनापेक्षा भिन्न :

नागरी समुदायाचे लोकजीवन हे ग्रामीण समाजापेक्षा वेगळे असते. ग्रामीण समाजात जातीचा प्रभाव असतो. व्यवसाय आणि शेती संबंध उद्योग असतात. पण शहरात अनेक मोठे-मोठे उद्योग असतात. अनेक कामगार काम करतात जाती धर्माचा प्रभाव कमी असतो. सेवाक्षेत्र, बाजार पेठा, दळणवळण व्यवस्था यांचा विकास झालेला असतो. नागरी समाजशास्त्र व्याप्ती आर्थिक असल्याचे जाणवते.

२. व्यवसाय धंद्याची रेलचेल :

शहरी समाज विविध व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रांचा विकास झालेला. व्यक्तीला विविध व्यवसाय आपला रोजगार शोधण्याची संधी असते. स्त्री आणि पुरुष दोघेही अर्थ निर्माणासाठी नोकरी करताना दिसतात. प्रत्येकाचा व्यवसाय भिन्न स्वरूपाचा असू शकतो.

३. प्रगतीला भरपूर वाव :

शहरी समाज प्रत्येक व्यक्तीला आपली आर्थिक, सामाजिक, कौटुंबिक आणि वैयक्तिक प्रगती करण्यास वाव असते. परंपरेने व्यवसाय निवडीचे नियम घेतले होते ते बाजूला करून आपला विकास करण्यास संधी असते. आपले बौद्धिक, सामाजिक व्यावसायिक परिवर्तन करून प्रत्येक व्यक्तीला प्रगती साध्य करता येते शहरात सर्वांगीण प्रगती घडवून आणण्यास वाव असतो.

४. समस्यांचे माहेर :

शहरामध्ये अनेक समस्या असतात . झोपडपट्टी, गुन्हेगारी , वेश्याव्यवसाय, प्रदूषण, बेकारी, जुगार, सामाजिक विघटन, अतीगर्दी, बालगुन्हेगारी, स्त्रीयांच्या समस्या, वृद्धांच्या समस्या, भिक्षावृत्ती इत्यादी अनेक समस्या शहरात असतात. यामुळे शहरी समाजशास्त्राची व्याप्ती वाढत आहे.

५. नागरी नियोजन :

नागरी समाजशास्त्रात शहरी समस्यांचा अभ्यास करून निर्मुलन करण्यासाठी शहरी नियोजन करणे महत्वाचे असते. नागरी समस्या उपलब्ध साधने यांचे नियोजन करण्यासाठी नागरी समाजशास्त्राची व्याप्ती विकसित होत आहे.

६. अंतर क्रियांचा अभ्यास :

मानवी प्रगतीबरोबर अंतर संबंधांचा अभ्यास केला जात असतो. कौटुंबिक संबंध नातेदारी, सामाजिक संबंध यांचा अभ्यासनागरी समाजशास्त्रात केला जातो.

७. नागरी सामाजिक संरचना :

नागरी कुटुंब, जात, धर्म, मिश्रसमाज संरचना, दुय्यम संबंध विभक्त कुटुंब पद्धती गरीब-श्रीमंत वर्ग, संरचना यांचा व्यापक अभ्यास केला जात असतो.

८. उद्योगांमध्ये काम करताना वर्ग अधिक असतो. नागरी समाजशास्त्रात औद्योगिक परिस्थितीवरक सामाजिक संबंध आधारित असतात. व्यवस्थापक कामगार यांच्या कलहाचा परिणाम सामाजिक संबंधांवर होत असतो.

वरील व्याप अधिक आहे. समकालीन समाज ग्रामीण जीवनावर नागरीकरणाचा जबरदस्त प्रभाव पडू लागला आहे. पारंपारिक जीवन पद्धतीचा न्हास होऊ लागला आहे. सामाजिक संस्थात परिवर्तन होत आहेत. नागरी सामाजिकमध्ये शहरांचे वैशिष्ट्ये, भौगोलिक आकार, लोकसंख्या, लोकवस्ती अश विविध पैलूने व्यापक शास्त्र बनत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राचे अभ्यासाविषय सांगा.

३.६ नागरी समाजशास्त्राचे महत्त्व (IMPORTANCE OF URBAN SOCIOLOGY)

१. आधुनिक समाजाचे अध्ययन :

आधुनिक तंत्रज्ञानात झालेली प्रगती औद्योगिकरण यामुळे शहरांचा सर्वांगीण विकास अतिशय गतिमान झाला आहे. नवीन तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक वस्तू उत्पादन व्यवस्थेचा न्हास होऊन ग्रामीण लोक शहराकडे स्थलांतरित होऊ लागले आहेत. या वाढत्या लोकसंख्येचा अभ्यास करण्याकरिता नागरी समाजशास्त्राचे महत्त्व वाढत आहे.

२. स्थलांतरणाचा अभ्यास :

ग्रामण लोक शहराकडे स्थलांतर करत आहेत. जगातील सर्व देशात शहरांच्या सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि विकासाच्या प्रक्रियेत चढाओढ निर्माण झाली आहे. यामुळे शहरी समाजशास्त्रात अभ्यासाला महत्त्व प्रपात होत आहे. जगातील अनेक शहरे आर्थिक केंद्र बनली जाऊ लागली आहे.

३. नागरी समुदायातील गुंतवणूक :

औद्योगिकीकरण आर्थिक स्पर्धा राजकीय बदल अशा विविध कारणामुळे प्रमुख्याने आधुनिक देशात नागरीकरण गतिमान झाले आहे. वाढते औद्योगिकीकरण आणि त्यातून निर्माण झालेला नागरी विकास यामुळे नागरीकरण झपाट्याने होऊ लागले आहे.

४. नागरी समस्यांचा अभ्यास :

शहरात निर्माण झालेल्या विविध प्रकारच्या समस्यांमुळे लोकांच्या प्रवृत्तीमध्ये परिवर्तन होत असते. या परिवर्तनाचे फलित स्वरूप दृष्टीसमोर येऊ लागले. कारण सर्वच शहरात विवाह आणि कुटुंबसंबंधित प्रतिमान फरक पडू लागला आहे.

यामधून गुन्हा, व्याभिचार, वैयक्तिक आणि सामाजिक विघटन इत्यादीत वाढ होऊ लागली आहे.

५. नागरी समुदायातील विघटन :

शहरात वाढत्या लोक वस्तीचा प्रश्न निर्माण होत असतो. तेव्हा लोकांना जर योग्य प्रकारची निवासस्थाने नसतील तर त्याच्यात गुन्हेगारी वेश्यावृत्ती, भिक्षावृत्ती बळावत असते. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मुलभूत गरजा असल्याने गरीब लोक या गरजांपासून दूर असतात .

६. आरोग्याचा अभ्यास :

सामाजिक असुरक्षिततेमुळे व्यक्ती समाज बाह्य अनैतिक वर्तनामुळे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य लाभत नाही. आरोग्य ण लाभलेली व्यक्ती दुहेरी अस्वास्थ्य त्याच्यासाठी समस्या बनत असते.

७. नियोजनाचा अभ्यास :

वीज, पाणी, रस्ते, घरे, औषधी नि सुयोग्य आरोग्य इत्यादीच्या अभावामुळे नगरातील सर्वच लोकांचे हाल होत असतात. त्याचे निर्मुलन करण्यासाठी नियोजन केले जाते.

नागरी समाजाला सर्वांगीण सुख- समृद्धी प्रपात करून देण्यासाठी नागरी समाजशास्त्रात महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राचे महत्त्व सांगा

३.७ नागरी समाजशास्त्राची वैशिष्ट्ये (CHARACTERISTICS OF URBAN SOCIOLOGY)

नागरी समाजशास्त्र हे इतर समाजशास्त्राच्या शाखापेक्षा काही वेगळे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अशा नागरी समाजशास्त्राची काही प्रमुख पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

१. विशाल आकाराचा अभ्यास (Study of Board Area) :

नागरी समाजशास्त्रात विशाल आकार असणार्या नागरी समुदायाचे अध्ययन केले जाते ते एक वैशिष्ट्य आहे. लोकसंख्येने खूप मोठ्या सामाजिक समूहांच्या अनेक समस्या असतात. तचा सविस्तर आणि स्वतंत्र अभ्यास केला जातो. औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या समूहांचा आकार निर्माण होतो. मुलभूत सुविधा पाणी पुरवठा, रस्ते, वीज, कायदा आणि सुव्यवस्था यांचा विशेष करून अभ्यास नागरी समुदायात केला जातो.

२. अत्याधिक लोकसंख्या (More Population) :

लोकसंख्या वाढ होऊन मोठ मोठी शहरे उदयास आली. उदा. मुंबई, कलकत्ता, चेन्नई, दिल्ली. हैद्राबाद, पुणे अशा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या समुदायांचे अध्ययन नागरी समुदायात केले जाते. लोकसंख्येच्या दाटीमुळे नागरी समाज एक भिन्न वैशिष्ट्य आहे.

३. सामाजिक विविधता (Social Hetrogenity) :

सामाजिक विविधतेचा अभ्यास नागरी समुदायात केला जातो. नागरी भागात देशच्या विविध क्षेत्रातून स्थलांतर झालेले असतात. त्यामुळे विविध जाती, धर्म, पंथ, संप्रदाय भाषा आणि सामाजिक विचारांचे लोक असतात. त्यामुळे नगरातील लोकांचा व्यवसाय ,संस्कृती जीवन विषयक दृष्टीकोन आवडीनिवडी, रीतीरिवाज, आचारपद्धती यांच्या सुविधा असतात. सर्व विविधतेचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रात केला जातो.

४. नागरी संबंधांची ओळख :

नागरी समाजात व्यक्ती-व्यक्ती मधील संबंध बहुतेक दुय्यम स्वरूपाचे असतात. आकार मोठा असल्यामुळे लोकांचे एकमेकांशी प्रत्यक्ष संबंध येत नाहीत. विविध भाषा विविध व्यवसाय, आर्थिक स्थिती भिन्नता यामुळे बहुजिनसी समाज निर्माण होते. यामुळे सामाजिक संबंध दुय्यम स्वरूपाचे असतात. त्यांचा अभ्यास केला जातो.

५. शास्त्रीय अध्ययन पद्धती :

नागरी समाजशास्त्र हे सामाजिक शास्त्राप्रमाणे शास्त्रीय स्वरूपाचे नागरी समाजाचा अभ्यास करते. विज्ञानाप्रमाणे नागरी समाजाच्या रचना विविध संसाकृती आणि जीवन पद्धतीने अभ्यास केला जातो. समस्या निर्माण झाल्यानंतर संशोधनात्मक पद्धतीने अभ्यास ही नागरी समाजशास्त्रामध्ये केला जातो.

६. नागरी संस्थांचा अभ्यास :

नगरामध्ये सेवा विविध पूर्ण करण्यासाठी विविध संस्था निर्माण केल्या आहेत. त्यांचा अभ्यास केला जातो. ग्रामीण समाजामध्ये, प्राथमिक स्वरूपाची व्यवस्था असते. पण शहरी समाजामध्ये दुय्यम मंडळे निर्माण झालेली असतात. उदा. शाळा, पाळणा घरे, नाट्यगृहे, मंदिरे, व्यायाम शाळा, वृद्ध सेवा मंडळे अहि अनेक दुय्यम सेवा मंडळे कार्यरत असतात. यांचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रामध्ये केला जातो.

७. नागरी समस्यांची सोडवणूक :

शहरी समाजात अनेक समस्या अस्तात्य. लोकसंख्या वाढीमुळे अतिगर्दी गलिच्छवस्ती, मद्यपान वेश्या व्यवसाय, जुगार, मुलभूत सुविधांचा पुरवठा, प्रदूषण गुन्हेगारी अशा अनेक समस्या शहरी समाजात असतात. या समस्यांचा अभ्यास करून शास्त्रीय पद्धतीने सोडविण्यासाठी उपाय सुचवण्याची जबाबदारी नागरी समाजशास्त्राची आहे.

८. नागरी नियोजन :

आधुनिक काळात नियोजनाला महत्त्व प्राप्त होत आहे. म्हणून शहरामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी नियोजन केले जाते यांचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रात केला जातो. शहराची वानाढती लोकसंख्या लक्षात घेऊन शिक्षण आरोग्य, पाणीपुरवठा, रस्ते, मनोरंजन, सांडपाण्याची व्यवस्था, परिवहन या इतर महत्त्वपूर्ण गोष्टींचा विकास करण्यासाठी नागरी समाजशास्त्रात नियोजनात्मक अभ्यास करून शहरी नियोजनाचा आराखडा तयार करून सामाजिक जीवन आनंदी बनवले जाते.

९. आधुनिक समाजाचा अभ्यास :

समाजशास्त्राचा या शाखेत म्हणजे शहरी समाजशास्त्रामध्ये केवळ औद्योगिक सुखसोईने विकसित झालेल्या समाजाचा अभ्यास करते. कारखाने, मोठ्या बाजारपेठ, विमानतळे, रेल्वे, बंदरे यांनी विकसित सामाजिक समूहाचा अभ्यास केला जातो.

१०. नागरी सोई सुविधांची माहिती :

नागरी समाजशास्त्रामध्ये शहरी लोकांना करणाऱ्या व्यवसायाचा पुरवठा केला जातो. महाविद्यालय व्यवसाय शिक्षण संस्था, दळणवळण, उद्योग, पाणीपुरवठा, पर्यावरण, मनोरंजन करणाऱ्या सेवा हॉटेल, बांका, दुय्यम सेवा मंडळे अशा विविध गोष्टींची माहिती नागरी शास्त्रामुळे मिळते.

१३. केवल शहरी समाजाचे अध्ययन :

समाजशास्त्रामध्ये घटकांच्या अभ्यास करणाऱ्या शाखा आहेत. त्यापैकी शहरी समाज हे फक्त शहरी समुदायाचे अध्ययन करणारे शास्त्र आहे.

या माहितीच्या आधारे नागरी समाजशास्त्राचे सविस्तर माहिती सांगणारी वैशिष्ट्ये अभ्यासानंतर नागरी समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व समजते.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी समाजशास्त्राचे महत्त्व सांगा.

३.८ मुलभूत संकल्पना (BASIC CONCEPT)

३.८.१ नागरी परिस्थितीत शास्त्र (Urban Ecology) :

शहरी समाजशास्त्र हे नगराच्या परिस्थितीचे शास्त्रीय स्वरूप आहे. या दृष्टिकोनाचा विचार आर.ई.पार्क, ई.डब्ल्यू बर्जेस रेक्लेस फरिस, एन्डरसन या थोर नागरी समाजशास्त्रांनी मंडले आहेत.

आधुनिक काळातील शहरी क्षेत्रातील जागांना महत्त्व आणि आर्थिक मुली मिळाले आहे. नगराच्या मध्यवर्ती बाजारपेठेतील जागेचे मुली अधिक असते. शहराच्या एकूण भूभागामध्ये विविध ठिकाणी वेगवेगळे व्यवहार चालतात त्यामुळे विशिष्ट जागी विशिष्ट संस्कृतीचे केंद्र बनली आहेत. विशिष्ट भागात विशिष्ट प्रवृत्तीचे लोक राहताना दिसतात. उपयोगाच्या दृष्टीने विविध भाग निर्माण होतात. शहराचा विस्तार वाढू लागला आहे. नगरामधील जागेचे बदलत्या प्रक्रियेचे केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण, विभाजन, स्थलांतर, अतिक्रमण, स्थळ वारसा असे सहा टप्पे सामाजिक विचारवंतांनी मांडले आहेत. नगरात विशिष्ट व्यवहाराकरिता अनुकूल असलेल्या जागी त्या व्यवहाराचे केंद्रीकरण होते. व्यवहाराच्या महत्त्वानुसार त्या जागेचे आर्थिक भिन्नतेप्रमाणे लोकांच्या विविध वस्त्या निर्माण होतात. बाहेरून शहराकडे लोकांचे सतत स्थलांतर होते व लोकांची गर्दी वाढते. नगराबाहेरील रिकाम्या जमिनीवर लोक अतिक्रमण करून झोपड्या निर्माण करतात. या सहा प्रक्रिया नगर आणि नगराबाहेर चालू असतात. समाजशास्त्रज्ञ पार्क आणि बर्जेस यांनी परिस्थिती शास्त्राचे दोन घटकात विभाजन केले आहे.

अ) मानवी परिस्थिती शास्त्र

ब) सामाजिक परिस्थिती शास्त्र

अशा प्रकारे शहराचे परिस्थितीशास्त्रानुसार स्वरूप प्रतिपादन केले आहे. यामुळे नागरी सामाजशास्त्राची मुलभूत कार्यक्षेत्र स्पष्ट करण्यास मदत होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) नागरी परिस्थितीशास्त्र म्हणजे काय ?

३.८.२ नगर (Urban) :

नगर हा समुदायाचा एक प्रकार आहे. ज्या लोक समूहाची लोकसंख्या ५ हजार किंवा त्या पेक्षा अधिक असते. बिगर उद्योगांचे प्रमाण ७५% पेक्षा अधिक असते. लोकसंख्येची घनता ६२ चौ.किमीला १ हजार पेक्षा जास्त असते. त्या समुदायास नगर किंवा शहर असे म्हणतात.

हि संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्याकरिता पुढील व्याख्या अभ्यासू.

नगराच्या व्याख्या (Defination of Urban)

१) लुई वर्थ (Cuauis Worth) : यांच्या मते,

सामाजिक विविधता असणाऱ्या व्यक्तींची सापेक्ष मोठी दाद व स्थायी वसाहत म्हणजे नगर होय.

२) रॉबर्ट बी मिचेल (Robert B. Mitonell) यांच्या मते,

नगर म्हणजे लोक मंदिरे, बँका, राजकीय संस्था इमारती, वाहतूक व सांडपाण्याची सोय होय.

३) विलकाक्स (Cuauis Wilcox) यांच्या मते,

गाव आणि शहर यातील महत्त्वपूर्ण फरक म्हणजे कृषी अन्य उद्योगाच्या समूहातील अंतर होय.

४) प्रा. सर्जेराव एन.बोराडे यांच्या मते,

ज्या लोकवस्तीमध्ये नागरी सेवा व सुविधा यांचा व्यापक संच असतो. यामुळे लोकवस्ती निर्माण झालेली असते. अशा सामाजिक समूहाला शहर किंवा नगर असे म्हणतात.

वरीलप्रमाणे व्याख्यांचा अर्थ लक्षात घेतल्यास शहर हि संकल्पना स्पष्ट होते. थोडक्यात जिथे अधिक लोकसंख्या कृषिव्यवसायाशिवाय इतर अनेक व्यवसाय दुय्यम समूह विविध आनिगुंतागुंतीचे सामाजिक संबंध असतात. त्यास शहर अडसे म्हणतात.

शहरी समूह गुंतागुंतीचा व परिवर्तनशील असल्यामुळे त्याची निश्चित अशी व्याख्या करणे कठीण आहे. शहरी जीवन हे सामाजिक संघटन आहे तसेच टी एक जीवन पद्धती आहे. नागरी जीवन पद्धती हि अनौपचारिकता आणि व्यक्तिवाद या दोन महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्याने प्रभावित झालेले असते.

नागरी समाज म्हणजे लोकांचे असे संघटन आहे की जे नागरी समुदायाच्या तुलनेत अधिक दृढ आहे. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक विविधपूर्ण आहे. लोकसंख्येची अधिक घनता, स्पर्धक व्यक्तिवाद दुय्यम सामाजिक संबंध सामाजिक वर्तन व्यवहारात कृत्रिमतेचे औपचारिक नियंत्रणाद्वारे संघटन निर्मिती उद्योग, व्यापार सामाजिक शीलता आणि दुय्यम संबंध या आधारावर जीवन पद्धती स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीच्या विशाल समूह म्हणजे शहर किंवा नगर होय. हि संकल्पना नागरी समाजशास्त्राचा मुलभूत आधार आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) नगराची व्याख्या द्या.

३.८.३ नागरीवाद (Urbanism)

नगरवाद हि एक जीवन जगण्याची पद्धती आहे. अशी नागरीवादाचा वैज्ञानिक अभ्यास करणे हे नागरी समाजशास्त्राचे प्रमुख कार्य आहे. असे मत झिम्मरमन, लिब्डमैन पार्क आणि बर्जेस इत्यादी विचारवंतांची आहे. नागरी समाजात व्यक्तीचे अनेकांशी सतत संबन्ध येतात परंतु हे संबन्ध औपचारिक व करारात्मक स्वरूपाचे सामाजिक व्यवहार हे स्पर्धात्मक स्वरूपाचे असतात. या शिवाय बुद्धीप्रमाणे वाढ व्यक्तिवाद भावनिक उदासीनता परिवर्तनशीलता अशा मूल्यांने नगरवादी विचार निर्माण झाले आहेत.

नगरवादाची व्याख्या (Defination of Urbanism)

१) लुई वर्थ यांच्या मते

“नागरी जीवनात वैयक्तिक हित हे अंतिम उद्दिष्ट सामाजिक संबंधे हि उद्दिष्टे गाठण्याची साधन स्वतःच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हे मूल्य अशा विशिष्ट जीवनाला पोषक ठरणार्या मूल्यांना नागरी वाद असे म्हणतात.”

२) लॉरेज थॉमसन यांच्या मते

नागरीवाद म्हणजे शेती करणारे लोक जेव्हा सरकारी कार्यालय, व्यापार, व्यवसाय, उद्योगनिमित्ताने शेती सोडून खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर करून शहरी जीवन जगण्याचा मार्ग होय.

“लोकांच्या विचारात व कृतीत नागरी मूल्याप्रमाणे बदल होऊन विचार प्रणाली श्रमविभाजन पद्धती अभिवृत्ती इत्यादी मूल्यांना अनुसरून वर्तन बदल म्हणजे नागरी वाद होय.

४) प्रा. सर्जेराव एन.बोराडे यांच्या मते,

“नागरीवाद म्हणजे शहरी जीवन जगण्यासाठी सामाजिक संबंध सामाजिक क्रिया सामाजिक संख्या सामाजिक संघटन व विघटन सामाजिक समस्या यांच्या वैज्ञानिक अध्ययन विचार समूह होय. “

वरील विचारवंतांनी ,मांडलेल्या व्याख्यानानुसार नागरीवाद हि संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होते. या संकल्पनेचा अभ्यास करण्यासाठी पार्क आणि बर्जेस कही विचार मांडले आहे.

अ) परिस्थितीशास्त्र (Ecology) :

नागरी समाजशास्त्रात नागरी परिस्थितीचा अभ्यास केला पाहिजे. भौतिक भौगोलिक स्थिती, जल, वायू, वातावरण यांची संरचना यांनी माहिती घेतली जाते. यामुळे समाजाच्या भौतिक व औद्योगिक तत्वांचा मानवी जीवनावर प्रभाव पडतो.

ब) सामाजिक संघटन (Social Organisation) :

सामाजिक संघटनाचे अध्ययन हे शहरी समाजशास्त्राचे एक महत्त्वपूर्ण अब्यासाचे साधन आहे. कुटुंब, विवाह, जात, धर्म, समुदाय, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक संस्था इत्यादीचा समावेश होतो.

क) सामाजिक विघटन (Social Disorganisation) :

सामाजिक विकासासाठी समाज संघटन महत्त्वाचे असते. तसेच विघटन थांबणे हि तेवढीच महत्त्वाचे असते. सामाजिक विघटनांतर्गत अशा सर्व घटकांचा स्क्रमवेश होतो. जे वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक विघातानास जबाबदार असतात.

भ्रष्टाचारी तणाव, अनैतिकता, मद्यपान, गुन्हेगारी वेश्यावृत्ती, मानसिक अपंगत्व इत्यादी समाजाच्या विघटनाचा जन्म होतो. यांचा समावेश नागरी वादात होतो. वरील विचारापासून नागरीवाद हि संकल्पना तिची व्यापकता आणि नागरी समाज शास्त्रातील महत्त्व लक्षात येण्यास मदत होईल.

आपली प्रगती तपासा :

१) नगराची व्याख्या द्या.

३.८.४ नागरीकरण (Urbanisation)

नागरीकरण हि एक अशी संकल्पना आहे की ज्या मध्ये लोकसंख्येच्या एका विशिष्ट आकारापेक्षा अधिक समूह () एकत्रित होण्याची प्रवृत्ती होय. नागरीकरण हि एक खेड्याकडून शहराकडे स्थलांतर होणारी प्रक्रिया आहे. यामध्ये लोकांची विचारधारा आणि आचरणात मूल्यात होणारे परिवर्तन अपेक्षित असते हे अपरिवर्तन व्यवसायाची अभिवृत्तीमध्ये परिवर्तन झालेले गृहीत धरले जाते, तेव्हा नागरीकरणाची प्रक्रिया त्याच्याप्रती निर्माण होणारे आकर्षण, लोकांचे झाचारण यांनी प्रभावित होते.

नागरीकरणाची व्याख्या (Defination of Urbanisation)

नागरी समाजशास्त्राची ओळख
नागरीकरणाच्या मुलभूत संकल्पना

- १) नागरीकरण म्हणजे शहरात किंवा नागरीक्षेत्रात लोकवस्ती केन्द्रित होणारी सामाजिक प्रक्रिया होय.
- २) प्रा. बोराडे इ.स.एन. यांच्या मते, “नागरी आचार-विचार आणि प्रवृत्ती होऊन मोठ्या आकाराने एकत्रित आलेल्या समूहास नागरीकरण असे म्हणतात.”

नागरीकरणास पोषक घटक (Factors of Urbanisation)

- १) **पर्यावरणात्मक घटक** : हवामान, नमी, वनस्पती या गोष्टी गतीने होते. समतोष्ण, आल्हाददायक हवामान योग्य तीतके पर्जन्यमान व उष्णतामान यावे वनस्पती व प्राण्यांची उपलब्धता होते. भौगोलिक दृष्टीने सखल सपाट भूप्रदेश असल्यास लोकवस्ती केंद्रीट होण्यास मदत होते.
- २) **पुरेसा पाणीपुरवठा** : लोकवस्ती केन्द्रित झाल्यास त्या सर्वांना आवश्यक व पुरेल इतके पानी मिळेल याची सोय झाली पाहिजे. त्यासाठी नदी, तालाव यांची आवश्यकता असते.
- ३) **निवाऱ्याची सोयी** : लोकान्न राहण्यासाठी निवासस्थाने बांधून घेण्यासाठी योग्य ठे साहित्य सहजपणे उपलब्ध झाले पाहिजे.
- ४) **सामाजिक व आर्थिक संस्था** : नागरीकरणात कृषिव्यवसायाशिवाय अन्य व्यवसाय महत्वाचे असल्याने आर्थिकजनासाठी तशा प्रकारचे व्यवसाय विकासात येतील. अशा सोयी असल्या पाहिजेत त्यासाठी योग्य ठे आर्थिक सहाय्य प्राप्त होण्याची सोय असली पाहिजे. त्याचप्रमाणे समूहजीवनासाठी आवश्यक त्या सामाजिक संस्था असणेही आवश्यक असते. त्यात शिक्षण संस्था आर्थिक संस्था इत्यादींचा समावेश करता येईल.

आपली प्रगती तपासा :

- १) नागरीकरण म्हणजे काय ?

३.९ सारांश (SUMMARY)

नागरी समाजशास्त्र हे शहरी समाजाचे अध्ययन करणारे शास्त्र आहे. समाजशास्त्र किंवा इतर सामाजिक शास्त्राच्या कोणत्याही शाखेच्या अभ्यासात हि संकल्पना वापरली जाते. सामाजशास्त्राप्रमाणेच नागरी समाजशास्त्र काही पारिभाषिक संज्ञा खास अर्थाने वापरल्या जातात. या संज्ञांना नागरी समाज शास्त्रीय संकल्पना असे म्हणतात . या संज्ञा योग्य पद्धतीने समजावून घेतल्यास नागरी समाजशास्त्रातील विवेचनाचा योग्य अर्थबोध होण्यास मदत होते. कारण दैनंदिनी व्यवहारात परिस्थिती, नागरी, नागवाद, नागरीकरण आणि उपनागरीकरण या सारख्या शब्दांचा जरी मुक्तपणे वापर केला जात असला तरी नागरी समाजशास्त्रात त्यांचा उपयोग खास अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी केला जात आहे.

नागरी समाजशास्त्राच्या अनेक पदरी व्याख्यावरून या शास्त्राचा अर्थ स्पष्ट होतो. तरी या शास्त्राची विविध अभ्यासक्षेत्र आहेत हे लक्षात आले म्हणजे नागरी समाजशास्त्राचे एकंदरीत

वास्तववादी स्वरूप लक्षात येण्यास वेळ लागत नाही नागरी विकास विघटन यांचा अभ्यास केला जातो. तसाच नागरी नियोजन या सारख्या अनेक बाबींचा सुद्धा अभ्यास केला जातो.

नागरी समाजशास्त्राची व्याप्ती ही तशी खूप व्यापक तथा विस्तृत आहे. नागरी जीवन हे तसे ग्रामीण जीवनापेक्षा वेगळे असते. लोकांची अती गर्दी असते. विविध व्यवसाय धंद्याची रेलचेल असते. व्यक्तिगत प्रगतीला संधी असते अनेक समस्यांचे माहेर घर म्हणून शहराकडे पाहिले जाते. नगर नियोजन सामाजिक प्रगती आंतरसंबंध आंतरक्रिया कुटुंब रचना कार्य स्वरूप परिवर्तन विवाह आहा विविध घटकांचा अभ्यास नागरी समाजशास्त्रामध्ये केला जातो.

अशा विविध शहरी बाबींचा अभ्यास नागरी शास्त्रात केला जातो. आधुनिक काळात शहरांना महत्त्व प्राप्त होत असल्यामुळे नागरी समाज शास्त्र हा महत्त्वाचा अभ्यास बनला आहे.

३.१० अभ्यासाचे प्रश्न (QUESTION PATTERN)

१. नागरी समाजशास्त्र म्हणजे काय हे स्पष्ट करून त्याची व्याप्ती लिहा.
२. नागरी समाजशास्त्राचे अभ्यासविषयक स्पष्ट करून त्याचे महत्त्व सांगा.
३. नागरी समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास सविस्तर लिहा.

४. टिपा लिहा. (Write short notes)

अ. नगर

व. नगरवाद

क. नागरीकरण

लुईस वर्थ आणि जॉर्ज सिमेल

घटक संरचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ पारंपारिक सिद्धांत
- ४.३ लुईस वर्थ
- ४.४ जॉर्ज सिमेल
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न
- ४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- शहरी कारण म्हणजे काय? हे समजणे.
- शहरीकरण बदलचा लुईस वर्थ आणि जॉर्ज सिमेल यांचा दृष्टिकोन समजून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

शहरी समाजशास्त्र म्हणजे शहरांमध्ये लोक एकत्र कसे राहतात आणि कसे काम करतात याचा अभ्यास होय. हे शहरांची रचना, प्रक्रिया, बदल आणि समस्यांबद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्न करते, तसेच नियोजन आणि धोरण तयार करण्यात मदत करते. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस, शहरी समाजशास्त्र ही समाजशास्त्र क्षेत्राची एक वेगळी शाखा म्हणून उदयास आली. जरी शहरे अगदी सुरुवातीपासूनच असली तरी, औद्योगिक क्रांती आणि शहरांच्या वाढीमुळे सामाजिक बदल झाले ज्यामुळे सामाजिक शास्त्रज्ञांनी शहरांचा अभ्यास केला. औद्योगिक क्रांतीनंतर, मॅक्स वेबर आणि जॉर्ज सिमेल सारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी शहरे किती वेगाने विकसित होत आहेत आणि त्यामुळे लोकांना सामाजिकदृष्ट्या एकटे आणि अनामिक कसे वाटू लागले आहे हे पाहण्यास सुरुवात केली.

४.२ पारंपारिक सिद्धांत

शहरी समाजशास्त्रातील काही सर्वात महत्वाचे सिद्धांत डर्कहेम, कार्ल मार्क्स, जॉर्ज सिमेल, मॅक्स वेबर आणि इतरांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांच्या कार्यातून उदयास आले आहेत. सिमेलचा असा विश्वास होता की शहरांच्या पैशावर आधारित अर्थव्यवस्था सामाजिक जीवनासाठी हानिकारक आहेत. मोठ्या प्रमाणात शहरीकरणामुळे लोकांना राजकारणात सहभागी होणे कसे अशक्य झाले यावर वेबरने चर्चा केली. भांडवलशाहीचा शहरांवर नकारात्मक प्रभाव पडतो असे मार्क्स आणि एंगेल्स दोघांचेही मत होते. त्यांचा असा विश्वास होता की मोठ्या संख्येने कामगारांना एकाच ठिकाणी केंद्रित करणे आणि त्यांचे जीवन दयनीय बनवणे ही क्रांतिकारी शक्ती निर्माण करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. गरिबी आणि भौतिक संपत्तीचे नुकसान हे त्यांच्यासाठी शहरीकरणाचे एक पैलू होते, परंतु पारंपारिक समुदायाच्या सामाजिक केंद्राचे नुकसान आणि शहराच्या उपयुक्ततावादी जगाने त्याची जागा घेतली हे तितकेच लक्षणीय होते. साम्यवादाला त्याच्या आदर्श आणि आचरणासाठी शहरीकरण आवश्यक होते.

शहरांची उत्पत्ती आणि वाढ या संदर्भात खालील प्रश्न उद्भवतात:

- १) शहरे कशी उदयास येतात?
- २) ते कसे विस्तारतात आणि वाढतात?
- ३) शहरांची कार्ये काय आहेत?
- ४) कार्यामध्ये बदल कशामुळे होतात?

या प्रश्नांची उत्तरे मिळवण्यासाठी आणि शहरी समाजशास्त्राचे सखोल ज्ञान मिळवण्यासाठी आपण शहरी विकासाच्या विविध सिद्धांतांचे परीक्षण केले पाहिजे. लुई वर्थ आणि जॉर्ज सिमेल हे दोन सर्वात प्रभावशाली शहरी समाजशास्त्र संशोधक आणि योगदानकर्ते होते.

४.३ लुईस वर्थ

शहरीकरण

शहरीकरण ही संकल्पना आहे जी शहरीकरण आणि शहरी जीवनशैलीशी संबंधित सर्व वैशिष्ट्ये समाविष्ट करते. लुईस वर्थ यांनी संकल्पना मांडली. शहरी जीवन पद्धती ही एक विकसनशील आणि सतत बदलणारी घटना आहे त्याच प्रकारे शहरीकरण ही एक विकसनशील संकल्पना आहे. हा शब्द लुईस वर्थ यांनी सामान्यतः शहरी जीवनाशी संबंधित असलेल्या जीवनाच्या वेगळ्या पद्धतींचे वर्णन करण्यासाठी तयार केला होता. शहरी भागात राहण्याचा परिणाम म्हणजे शहरीकरण. ही एक अद्वितीय जीवनशैली, स्थिती किंवा परिस्थितीचा संच आहे. लुईस वर्थच्या परिणामी, शहरीपणा आता "जीवनाचा मार्ग" मानला जातो. वर्थ शहराची काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये सूचीबद्ध करते.

१. आकार २. घनता ३. विषमता

ऑरिस्टॉटलच्या काळापासून, लोकांना हे माहित आहे की वस्तीमध्ये ठराविक संख्येपेक्षा जास्त लोक असण्यामुळे लोक त्यांच्या वातावरणाशी संवाद साधण्याची पद्धत बदलतात. हे लोकांना मर्यादित संसाधनांसाठी स्पर्धा करण्याची अधिक शक्यता बनवते आणि संपर्क आणि परिचितांची संख्या वाढवताना नातेसंबंध कमी करतात. स्पर्धा आणि औपचारिक नियंत्रण प्रणालींनी एकतेच्या बंधनांची जागा घेतली आहे. फारसा वैयक्तिक आणि जवळचा संपर्क नाही. शहरांमध्ये लोक एकमेकांशी क्वचितच वैयक्तिक पातळीवर बोलतात. शहरी बाजार हे सहसा असे ठिकाण असते जिथे लोक एकमेकांना न ओळखता वस्तू आणि सेवांचा व्यापार करतात.

घनता

घनता म्हणजे एका लहान प्रदेशात लोकसंख्येच्या आकारमानात झालेली वाढ. जेव्हा घनता वाढते तेव्हा भेदभाव आणि विशेषीकरण घडते, जी जगण्यासाठी आवश्यक असते. जास्त लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी, सामाजिक संबंध दूर असतात परंतु शारीरिक संपर्क जवळ असतात. शहरीकरणाच्या उपउत्पादनांमध्ये लोकसंख्या आणि घनतेमध्ये अपरिहार्य वाढ समाविष्ट आहे. विविधता घनतेसह वाढते. राहण्याचे ठिकाण आणि नोकरीचे ठिकाण वारंवार वेगळे असते. वारंवार संघर्ष आणि निराशा होते. विचलन आणि अव्यवस्था हे स्वीकृत मानदंड आहेत.

विषमता

शहरीकरणाचा आणखी एक पैलू म्हणजे विषमता, कारण शहरांमध्ये विविध सांस्कृतिक, वांशिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमीचे लोक राहतात. वेगवेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या लोकांमधील परस्परसंवादामुळे जातीय कठोरता कमकुवत होते आणि वर्ग रचना गुंतागुंतीची होते. शहरी समूहांमध्ये, विविध सांस्कृतिक नमुन्यांचा संपर्क आणि मिश्रण अपरिहार्यपणे आत्मसात करते आणि एक प्रकारची सामान्य जनसंस्कृती तयार करते. हे शहरी लोकसंख्येची सुसंस्कृतता आणि वैश्विकता स्पष्ट करते.

लुई वर्थचा असा विश्वास होता की लोकसंख्येची जीवनशैली जितकी मोठी, घन आणि अधिक वैविध्यपूर्ण असेल तितके अधिक शहरीकरण होईल. त्यांच्या मते, शहराची विषमता, मोठा आकार, उच्च घनता आणि धर्मनिरपेक्ष वैश्विक वातावरणामुळे समृद्ध जीवनाची संधी मिळण्याऐवजी लोकांच्या परकेपणाला हातभार लागला. संख्या, वस्तीची घनता आणि शहरी लोकसंख्येची विषमता या तीन चलांच्या आधारावर शहरी जीवनाची वैशिष्ट्ये जसे कि जलद सामाजिक बदल, वाढलेली सामाजिक भिन्नता, अधिक सामाजिक गतिशीलता, शिक्षण आणि उत्पन्नाचे उच्च स्तर, भौतिक संपत्ती आणि व्यक्तिवाद यावर भर, नातेसंबंधांची व्यक्तिमत्त्व आणि घनिष्ठ संवादातील घट, आणि औपचारिक सामाजिक नियंत्रणात वाढ स्पष्ट करणे आणि विविध आकार आणि प्रकारांच्या शहरांमधील फरक लक्षात घेणे शक्य आहे.

जीवनाचा एक मार्ग म्हणून शहरीपणाचा तीन परस्परसंबंधित कोनातून अभ्यास केला जाऊ शकतो:

- (१) लोकसंख्या आधार, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणीय क्रमाने बनलेली भौतिक रचना म्हणून;
- (२) एक सामाजिक संस्था प्रणाली म्हणून विशिष्ट सामाजिक संरचना, सामाजिक संस्थांचा संच आणि सामाजिक संबंध आणि परस्परसंवादांचा एक वेगळा नमुना म्हणून;
- (३) वृत्ती आणि कल्पनांचा संच, तसेच सामूहिक वर्तनाच्या विशिष्ट प्रकारांमध्ये गुंतलेल्या आणि विशिष्ट सामाजिक नियंत्रण यंत्रणेच्या अधीन असलेल्या व्यक्तिमत्त्वांचा समूह म्हणून.

लुई वर्थ यांनी खाली सूचीबद्ध केलेल्या शहरीकरणाच्या चार वैशिष्ट्यांचे वर्णन केले आहे:

क्षणभंगुरता

शहरी रहिवाशांना जुने कनेक्शन (संबंध) विसरण्याची आणि नवीन जोडण्याची प्रवृत्ती असते, म्हणून त्यांचे इतरांशी असलेले संबंध क्षणिक असतात. त्याला त्याच्या शेजाऱ्यांना सोडून जाण्यात काही गैर वाटत नाही कारण त्याला त्यांच्याशी विशेष जवळीकता वाटत नाही.

वरवरचेपणा

एक शहरी व्यक्ती थोड्या लोकांशी संवाद साधते आणि त्यांचे त्यांच्याशी असलेले संबंध औपचारिक आणि वैयक्तिक असतात. लोक एकमेकांशी अगदी वेगळ्या भूमिकेत संवाद साधतात. त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते इतर लोकांवर अधिक अवलंबून असतात.

अनामिकता

शहरी रहिवासी एकमेकांना चांगले ओळखत नाहीत. विशेषतः शेजारच्या परिसरात असलेल्या वैयक्तिक परस्पर परिचयाचा अभाव आहे.

व्यक्तिवाद

लोक त्यांच्या वैयक्तिक हितसंबंधांवर जास्त भर देतात.

वर्थच्या मते, शहरीकरणाची प्राथमिक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

- (१) सह-रहिवाशांमधील तुलनेने कमकुवत संबंध विस्तार आणि विविधतेशी संबंधित आहेत. परिणामी, औपचारिक सामाजिक नियंत्रण तंत्र स्वीकारलेल्या परंपरेची जागा घेतात.
- (२) जसजसे व्यक्ती अधिक ध्येयाभिमुख बनतात, तसतसे त्यांचे संबंध करारांसारखे होऊ लागतात.

- (३) श्रमाचे एक उच्च विकसित विभाजन सामाजिक संबंधांना समाप्त करण्याचे साधन म्हणून पाहण्याशी जोडलेले आहे. संबंध, विशेषतः करार, लिखित आणि स्पष्टपणे परिभाषित तत्वे आणि मानकांद्वारे नियंत्रित केले जातात तेव्हाच व्यक्ती लक्ष्याभिमुख बनतात.
- (४) जसजसा बाजार विस्तारतो तसतशी श्रम विभागणी अधिक गुंतागुंतीची होत जाते. लोक त्यांचे करिअर पुढे नेण्यासाठी सतत नोकऱ्या बदलत आहेत या वस्तुस्थितीमुळे अत्यंत स्पेशलायझेशन आणि परस्परावलंबन हे शहरातील अस्थिर समतोलाशी जोडलेले आहेत.
- (५) निर्णय घेणे आणि माहिती आणि मतांची देवाणघेवाण अप्रत्यक्ष संप्रेषणावर अवलंबून असते जसे शहर वाढते.
- (६) लोकसंख्येची घनता वाढल्यामुळे मोठे भेदभाव आणि विशेषीकरण हे परिणाम म्हणून दिसून येते.
- (७) जमिनीच्या किमती वाढल्या की, ज्यांना त्यातून सर्वाधिक फायदा होतो तेच ते विकत घेऊ शकतात.
- (८) सहकर्मि आणि रूममेट्समधील मजबूत भावनिक आणि भावनिक बंधांची अनुपस्थिती सहकार्याऐवजी शत्रुत्व आणि परस्पर शोषणाला प्रोत्साहन देते.
- (९) वेगवेगळ्या भूमिका आणि व्यक्तिमत्त्व असलेल्या व्यक्तींमधील परस्परसंवादाद्वारे साध्या वर्गातील फरकांना आव्हान दिले जाते.

वर्ग पदानुक्रम कमी वेगळे आहे आणि त्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीचे स्थान काहीसे अनियमित असू शकते.

वर्थाच्या शहरीकरण सिद्धान्तावरील टीका

- जरी वर्थने सर्व शहरांना लागू होणारे सामान्यीकरण शोधले असले तरी, त्याच्या काही कपाती, जर ते अजिबात लागू असतील तर, फक्त औद्योगिक शहरांना लागू होतात.
- ग्रामीण समाजातील परस्पर संबंध शहरी समाजापेक्षा अधिक प्राथमिक असतात या वर्थाच्या दाव्यालाही आव्हान दिले जाते.
- वर्थने शहरी अव्यवस्था आणि धर्मनिरपेक्षतेकडे पुरेसे लक्ष दिले आहे. तथापि, असंख्य अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की सामाजिक आणि नैतिक व्यवस्थेचा बिघाड हा नेहमीच शहरीकरणाचा अनपेक्षित परिणाम नसतो.

४.४ जॉर्ज सिमेल

सिमेलवर हेगेल आणि कांट यांचा प्रभाव होता, ज्यांनी तिन्ही प्रमुख शास्त्रीय तत्त्वज्ञांच्या विचारांची सांगड घातली. सिमेलचे सामाजिक संरचना, शहर, पैसा आणि समकालीन समाजाचे विश्लेषण डर्कहेम (वैयक्तिक आणि सामाजिक समस्या), वेबर (विवेकीकरणाचे परिणाम) आणि मार्क्स (परकेपणा) सारखे आहे. सिमेलचा असा विश्वास होता की समाज हा मुक्त व्यक्तींचा संघ आहे आणि त्याचा भौतिक जगाप्रमाणे अभ्यास केला जाऊ शकत नाही; म्हणून, समाजशास्त्र हे मानवी परस्परसंवादाचा नियंत्रित करणारे नैसर्गिक नियम शोधण्यापेक्षा जास्त आहे. "सिमेलचा असा विश्वास आहे की समाज व्यक्तींमधील आणि व्यक्तींमधील परस्परसंवादाने बनलेला आहे आणि समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक कायदे शोधण्याऐवजी या संघटनांचे नमुने आणि स्वरूपांचा अभ्यास केला पाहिजे." सिमेलचा दृष्टीकोन क्लासिक लेखकांपेक्षा वेगळा आहे, विशेषतः मार्क्स आणि डर्कहेम, ज्यामध्ये तो वैयक्तिक आणि लहान गट स्तरावर सामाजिक परस्परसंवादावर भर देतो आणि असे मानतो की या परस्परसंवादांचा अभ्यास करणे हे समाजशास्त्राचे मुख्य ध्येय आहे.

वैयक्तिक कृतीचे विश्लेषण आणि संरचनात्मक दृष्टिकोनाची सांगड घालण्याच्या प्रयत्नांमुळे सिमेलचे लेखन समकालीन स्वारस्यपूर्ण आहे.

सिमेलने सर्वात लहान सामाजिक संवादांचे निरीक्षण करून मोठ्या प्रमाणातील संस्था कशा विकसित झाल्या हे समजून घेण्यासाठी सेट केले. यामुळे इतर सिद्धांतकारांनी चुकलेल्या घटना त्याच्या वारंवार लक्षात आल्या. उदाहरणार्थ, सिमेलने निरीक्षण केले की परस्परसंवादात सामील असलेल्या पक्षांची संख्या त्याच्या स्वरूपावर परिणाम करू शकते. दोन लोक, एक डायड आणि तीन लोक, एक ट्रायड यांच्यातील संवाद लक्षणीय भिन्न असेल.

महानगर आणि मानसिक जीवन (The Metropolis and Mental Life)

सिमेलने शहरी जीवनाच्या मूल्याचा विचार केला आणि शहरीकरणापेक्षा शहरीकरण या विचारावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या "द मेट्रोपोलिस अँड मेंटल लाइफ" या निबंधात त्यांनी सामाजिक मानसशास्त्रावर अधिक जोर देऊन शहराविषयीच्या त्यांच्या मतांची चर्चा केली आहे. शहरी वातावरणाचा लोकांच्या विचार आणि कृतीचा कसा प्रभाव पडतो हे समजून घेण्यासाठी सिमेलने कठोर परिश्रम घेतले. त्यांचा असा विश्वास आहे की सामाजिक संबंधांवर आकार, भिन्नता आणि तर्कशुद्धता यांचे परिणाम सर्वात स्पष्ट आणि जाणवले आहेत. या तीन घटकांवर त्यांच्या "द मेट्रोपोलिस अँड मेंटल लाइफ" या निबंधात जास्त भर देण्यात आला आहे.

आकार: सिमेल म्हणतात की महानगराचा आकार महत्त्वाचा असतो. मोठी सामाजिक मंडळे लोकांना अधिक स्वातंत्र्य देतात, परंतु ते इतर लोकांशी संपर्क साधणे देखील कठीण करतात.

भिन्नता: भेदभावाचे परिणाम पाहण्यासाठी शहरे ही सर्वोत्तम ठिकाणे आहेत कारण त्यांच्याकडे श्रमाचे सर्वात जास्त आर्थिक विभाजन आहे. आकार हा फरक इतका स्पष्ट

करतो. सिमेल म्हणतात की लोकांचे फक्त मोठे गटच सेवांची विस्तृत श्रेणी बनवू शकतात आणि चालू ठेवू शकतात.

लुईस वर्थ आणि जॉर्ज
सिमेल

तर्कसंगतता: "शहर नेहमीच पैशाच्या अर्थव्यवस्थेचे केंद्र राहिले आहे," सिमेल म्हणतात. पैसा हा शहरातील तर्कशुद्धता आणि बौद्धिकतेचा स्रोत आणि अभिव्यक्ती आहे. शहरे तर्क आणि तर्काने चालतात, प्रेम आणि भावनांनी नाही.

सिमेलच्या मते, शहरी वातावरणात राहिल्याने व्यक्तीची मानसिक स्थिती कायमस्वरूपी बदलते. हे बदल वाईट आहेत असे तो म्हणत नाही; त्याऐवजी, तो फक्त लक्षात ठेवतो की समाजीकरण हे संरचनात्मक शक्तीच्या अधीन आहे, जे विशेषतः शहरी भागात मजबूत आहेत. शहरी विकासाचे टीकाकार जॉर्ज सिमेल यांनी शहरीकरणापेक्षा शहरीकरण या विचारावर लक्ष केंद्रित करणे पसंत केले. व्यक्ती अलिप्त, निंदनीय वागणूक घेते, भावनिकतेपेक्षा अधिक तार्किक प्रतिक्रिया देते आणि निकडीची भावना नसते. भांडवलशाही प्रणाली नवीन संवेदनांवर प्रतिक्रिया देण्यास संतृप्ति-संबंधित अक्षमता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या घटनेचे समर्थन करते.

पैशाच्या तत्त्वज्ञानाच्या विश्लेषणात सिमेलने असा दावा केला आहे की पैशाचा वापर आधुनिक समाजाचे वैशिष्ट्य असलेल्या तार्किक विवेचनाला प्रोत्साहन देतो. जेव्हा पैसा गुंतलेला असतो, तेव्हा वैयक्तिक संबंधांची जागा वैयक्तिक, ध्येय-चालित संबंधांनी घेतली जाते. आर्थिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याव्यतिरिक्त, ते आधुनिक जीवनातील व्यक्तिमत्त्व, गणना आणि तर्कसंगतता दर्शवते आणि व्यक्त करते. मूल्ये कितीही भिन्न असली तरी त्या सर्वांमध्ये एक गोष्ट समान आहे: पैसा. जरी शहरी जीवन लोकांना अधिक स्वातंत्र्य देते, तरीही ते अधिक वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिवाद देखील करते.

४.५ सारांश

शहरांमध्ये लोक कसे राहतात आणि कसे काम करतात याचा अभ्यास शहरी समाजशास्त्र म्हणून ओळखला जातो. शहरांची वैशिष्ट्ये, कार्ये, बदल आणि समस्यांचे ज्ञान मिळवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. लुई वर्थ आणि जॉर्ज सिमेल हे दोन महत्त्वाचे शहरी समाजशास्त्रज्ञ होते. शहरे किती वेगाने विस्तारत आहेत आणि त्यामुळे लोकांना त्यांच्या समुदायात एकटेपणा आणि अनोळखी वाटू लागले आहे हे त्यांनी पाहिले. त्यांनी शहरी जीवनाच्या वैशिष्ट्यांवर प्रभाव टाकणारे तीन घटक सूचीबद्ध केले.

लुई वर्थच्या मते, शहरीपणा हा एक जीवनपद्धती आहे ज्यामध्ये लोक एकमेकांशी खूप भिन्न आणि वैयक्तिक मार्गाने गुंततात. जर्मन तत्त्वज्ञानी जॉर्ज सिमेल (१८५८-१९१८) यांनी संघटनेचे स्वरूप, संस्कृती, सामाजिक रचना, शहर आणि अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणावर काम प्रकाशित केले. शहरी अराजकता आणि धर्मनिरपेक्षता हे असे विषय आहेत ज्यावर वर्थने पुरेसे लक्ष दिले आहे. अनेक अभ्यासानुसार, सामाजिक आणि नैतिक व्यवस्थेचे विघटन हा नेहमीच शहरीकरणाचा परिणाम नसतो. सिमेलने वैयक्तिक कृतीचे विश्लेषण संरचनात्मक दृष्टिकोनाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे त्यांचे लेखन समकालीन आवडीचे होते.

सिमेलच्या मते, आकार, भिन्नता आणि तर्कशुद्धतेचे सामाजिक संबंधांवर होणारे परिणाम सर्वात स्पष्ट आणि जाणवलेले आहेत. द मेट्रोपोलिस आणि मॅटल लाईफमध्ये या तीन घटकांवर जास्त भर दिला जातो. जॉर्ज सिमेलच्या मते, शहरात राहणे, एखाद्याची मानसिक स्थिती कायमची बदलते. व्यक्ती अलिप्त वर्तन स्वीकारते आणि भावनिकतेपेक्षा अधिक तर्कशुद्धपणे प्रतिक्रिया देते. सिमेलच्या मते, पैशाचा वापर तार्किक विवेचनाच्या प्रकाराला प्रोत्साहन देतो जे आधुनिक समाजाचे वैशिष्ट्य आहे.

४.६ प्रश्न

१. नागरी समाजशास्त्रावर विरुद्धाच्या प्रभावाचे सखोल स्पष्टीकरण द्या.
२. शहरीकरणाबद्दल जॉर्ज सिमेलच्या दृष्टीकोनांवर एक संक्षिप्त निबंध लिहा.

४.७ संदर्भ

- Ashley, David and D. M. Orenstein, *Sociological Theory: Classical Statements* (Allyn and Bacon, Boston, 1990), second edition.
- Farganis, J., *Readings in Social Theory: the Classic Tradition to Post-Modernism* (McGraw-Hill, New York, 1993)
- Frisby, David, *Georg Simmel* (Ellis Horwood, Chichester and Tavistock, London, 1984), Key Sociologists Series. HM 22 G3S482 1984.
- Frisby, David, *Simmel and Since: Essays on Georg Simmel's Social Theory* (London, Routledge, 1992). HM 22 G3 S4828.
- Frisby, David, *Sociological Impressionism: A Reassessment of Georg Simmel's Social Theory* (London, Routledge, 1992). Second edition. HM 22 G3 S483.
- Knapp, P., *One World -- Many Worlds: Contemporary Sociological Theory* (Harper-Collins, New York, 1994).
- Ritzer, George, *Sociological Theory* (McGraw-Hill, New York, 1992), third edition.
- Simmel, Georg, *The Philosophy of Money* (Routledge, London, 1990), second edition. HG 221 S5913 1990.
- Wolff, Kurt, *The Sociology of Georg Simmel* (Free Press, Glencoe, Illinois, 1950). HM 57 S482

अर्नेस्ट बर्जेस आणि होमर हॉयट

घटक संरचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ परिचय
- ५.२ अर्नेस्ट बर्जेस
- ५.३ समकेंद्रित वर्तुळ सिद्धांत
 - ५.३.१ मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा
 - ५.३.२ संक्रमणातील झोन
 - ५.३.३ स्वतंत्र कामगारांच्या घरांचा झोन
 - ५.३.४ निवासी क्षेत्र
 - ५.३.५ प्रवाशांचा झोन
- ५.४ होमर हॉयट
- ५.५ सेक्टर (क्षेत्रीय) मॉडेल
 - ५.५.१ हॉयट मॉडेलचे घटक
 - ५.५.२ हॉयट मॉडेलचे महत्त्व
 - ५.५.३ सेक्टर मॉडेलच्या मर्यादा
 - ५.५.४ बर्जेस आणि होमर हॉयट तुलना
- ५.६ सारांश
- ५.७ प्रश्न
- ५.८ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

१. अर्नेस्ट बर्जेसचे योगदान आणि त्याचा सिद्धांत समजून घेणे
२. होमर हॉयट आणि त्याच्या सेक्टर मॉडेलच्या सिद्धांताबद्दल जाणून घेणे.

५.१ परिचय

नदीच्या खोऱ्यांसोबत, सिंधू (मोहेंजोदारो, हरप्पा), टायग्रिस-युफ्रेटीस (लागास उर, उरुक), नाईल (मेम्फिस, थेबेस) आणि ह्वांग हो यासारख्या प्रारंभिक संस्कृती विकसित झाल्या (चेन-चान एन यांग). शहरी समुदायांच्या सुरुवातीच्या विकासावर तंत्रज्ञानातील बदल आणि मानवी गरजांचा प्रभाव होता. व्यापार, व्यावसायिक उपक्रम आणि प्रस्थापित शेतीमुळे आज शहराचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. बाजारपेठा, सरकारी, धार्मिक आणि सांस्कृतिक केंद्रे शहरांमध्ये केंद्रित असल्याचे मानले जाते.

शहरे आज त्यांच्या विविध वैशिष्ट्यांनुसार आणि कालांतराने बदलांच्या बाबतीत खूप भिन्न आहेत. मध्ययुगीन आणि आधुनिक समाजाच्या तुलनेत, प्राचीन संस्कृतीला शहराची वेगळी समज होती. आधुनिक शहरांमध्ये असमान स्वरूप आहे आणि ते अतिशय गतिमान आहेत. आधुनिक शहरावर औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, स्थलांतर, लोकसंख्या वाढ, शहरी वाढ इत्यादींचा प्रभाव पडतो. शहरीकरणाची ही प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी आणि रेकॉर्ड करण्यासाठी अनेक शिक्षणतज्ञ कार्यरत आहेत. अर्नेस्ट बर्जेस आणि होमर हॉयट ही अशा लेखकांची दोन उदाहरणे आहेत. त्यांच्याबद्दल सखोल माहिती आपण या प्रकरणात जाणून घेऊ. या सिद्धांतांचे विशिष्ट वैशिष्ट्य म्हणजे आधुनिक शहरांमध्ये त्यांचा काही उपयोग आहे. हे सिद्धांत समजण्यास सोपे आहेत आणि लक्षात ठेवण्यास देखील सोपे आहेत कारण त्यांच्याकडे आकृत्या देखील आहेत. जर तुम्ही शहरी अभ्यास, शहरी समाजशास्त्र या विषयात करिअर घडवण्याचा विचार करत असाल तर हा धडा उपयुक्त ठरेल. प्रथम आपण अर्नेस्ट बर्जेसबद्दल जाणून घेऊया.

५.२ अर्नेस्ट बर्जेस

अर्नेस्ट वॉटसन बर्जेस हे अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांचा जन्म १६ मे १८८६ रोजी टिलबरी, ओंटारियो, कॅनडा येथे झाला आणि २७ डिसेंबर १९६६ रोजी शिकागो, इलिनॉयस, युनायटेड स्टेट्स येथे त्यांचे निधन झाले. १९०८ मध्ये बर्जेसने किंगफिशर कॉलेज (ओक्लाहोमा) मधून बी.ए. पदवी प्राप्त केली आणि १९१० मध्ये शिकागो विद्यापीठातून पीएच.डी. पदवी मिळवली. शिकागो विद्यापीठात (१९१६-६६) दीर्घ कारकीर्द सुरू करण्यापूर्वी, जिथे ते १९५१ मध्ये प्रोफेसर एमेरिटस झाले, त्यांनी टोलेडो (ओहायो) आणि कॅन्सस विद्यापीठात तसेच ओहायो स्टेट विद्यापीठमध्ये अध्यापन केले.

कुटुंबाच्या रचनेबद्दल बर्जेसच्या वैज्ञानिक तपासणीने त्याला विवाहाची स्थिरता आणि विवाह यशस्वी होईल की अयशस्वी होईल हे भाकीत करण्याच्या शक्यतांकडे लक्ष देण्यास प्रवृत्त केले. त्यांनी प्रस्तावित केले की समायोजनाची गुणवत्ता पती-पत्नीच्या प्रगतीशील वृत्ती आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांद्वारे निर्धारित केली जाते. बर्जेसने त्याच्या निकालांच्या आधारे वैवाहिक स्थिरतेचा अंदाज लावण्यासाठी त्याचा विवाह यशाचा तक्ता तयार केला. विवाहात यश किंवा अपयशाचे भाकीत करणे (१९३९; लिओनार्ड कॉट्रेल यांच्यासोबत) आणि द फॅमिली: फ्रॉम इन्स्टिट्यूशन टू कम्पॅनियनशिप (१९३९; लिओनार्ड कॉट्रेल यांच्यासोबत) हे त्यांचे कुटुंबावरील दोन लेखन आहेत (१९४५; इतरांसह; रेव्ह. एड. १९६०). बर्जेस यांना जुन्या गोष्टींमध्ये विशेष रस होता आणि त्यांनी एजिंग इन वेस्टर्न

सोसायटीज (१९६०) हे पुस्तक संपादित केले, जे निवृत्तीचे परिणाम आणि वृद्धांसाठी सरकारी उपक्रमांच्या परिणामकारकतेवर लक्ष केंद्रित करते. इंट्रोडक्शन टू सायन्स ऑफ सोशियोलॉजी (१९२९; रॉबर्ट पार्क सोबत), हे पाठ्यपुस्तक जे समाजशास्त्रातील एक उत्कृष्ट प्रकाशन मानले गेले आणि ज्याने समाजशास्त्रात नवीन पायंडा घातला, हे बर्जेसच्या सर्वात महत्वाच्या प्रकाशनांपैकी एक होते. बर्जेस आणि पार्क यांनी शहरी जमिनीचा वापर आणि शहरी समुदायांच्या सामाजिक पैलूंवर असंख्य अभ्यासांवर एकत्र काम केले. बर्जेसने नंतर १९२० च्या दशकाच्या मध्यात शिकागो येथील अभ्यासावर आधारित शहरी संरचनेचे सैद्धांतिक मॉडेल, एकाग्र क्षेत्र मॉडेल विकसित केले.

१८७१ च्या ग्रेट फायरनंतर शिकागोच्या वाढीमध्ये बर्जेसला विशेष रस होता. शोकांतिकेनंतरच्या दशकांमध्ये, शहर सामाजिकदृष्ट्या विभक्त शहरी संरचनेत विकसित झाले. शहराच्या अर्थव्यवस्थेचा विस्तार होत असताना, सामाजिक नमुने ब्लू-कॉलर कामगारांसाठी कमी किमतीच्या घरांची आवश्यकता प्रतिबिंबित करतात. ब्लू-कॉलर हाऊसिंग झोनजवळील संक्रमण झोनमध्ये सुरुवातीला नवीन उद्योगांची स्थापना झाली. तथापि, नवीन स्ट्रीटकार प्रणालीमुळे, ज्याने कामगारांना कामाच्या ठिकाणी कार्यक्षम आणि कमी किमतीत प्रवेश दिला आहे, उद्योगांच्या चालण्याच्या अंतरावर असलेल्या घरांच्या या पॅटर्नची यापुढे आवश्यकता नाही. व्यवसाय मालक आणि व्यवस्थापकांसाठी संपत्ती जमा होऊ लागल्याने उपनगरात रिअल इस्टेट सट्टा वाढला. या घटना आणि बदलांचे निरीक्षण करून त्यांनी आपला सिद्धांत विकसित केला. डायनॅमिक मॉडेलमध्ये ज्यामध्ये आतील झोन बाहेरच्या भागावर अतिक्रमण करतात, बर्जेसचे झोन "वाढत्या समृद्धीचे वलय" म्हणून ओळखले जाऊ लागले. बर्जेसचा दावा आहे की शहर अनेक मंडळांनी बनलेल्या झोनमध्ये विभागले गेले आहे. ते विविध प्रकारे कार्य करतात. जसजसे शहर वाढत जाते, तसतसे उच्च उत्पन्न असलेले रहिवासी ध्वनी प्रदूषण आणि वाहतूक कोंडी टाळण्यासाठी मोठ्या व्यावसायिक जिल्ह्यांपासून दूर जातात. त्याचप्रमाणे, मध्यमवर्गीय लोक आरामात जगण्यासाठी चांगल्या-अनुकूल भागात स्थलांतर करतात. खालच्या वर्गातील लोक त्यांच्या नोकरीच्या ठिकाणाजवळ राहतात. या सिद्धांतानुसार, शहर हे पाच रिंग किंवा एकाग्र वर्तुळांचे बनलेले आहे जे मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा (CBD) मधून बाहेर पडतात. प्रत्येक वर्तुळात वेगवेगळ्या प्रकारच्या जमिनीचा वापर आणि उपक्रम प्रस्तुत केले जातात.

५.३ समकेंद्रित वर्तुळ सिद्धांत

आर. पार्क आणि ई. बर्जेस (१९२५) च्या मते, दुर्मिळ शहरी संसाधने, विशेषतः जमिनीसाठी स्पर्धेमुळे शहरी भागांचे झोनमध्ये भौतिक विभाजन झाले. शहरांच्या मध्यभागी सामाजिक आणि भौतिक क्षय असलेले क्षेत्र आणि बाहेरील बाजूस अधिक समृद्ध परिसरांसह, शहरे पाच केंद्रित रिंगांमध्ये आयोजित केली जातील असा अंदाज त्यांनी व्यक्त केला. पार्क आणि बर्जेसचा नमुना अतिशय साधा असल्याची टीका करण्यात आली. एकाग्र वलयांचा नमुना वापरून, एम. डेव्हिस (१९९२) यांनी लॉस एंजेलिसचे वर्णन "उपनगराच्या मध्यभागी शहरी अधोगती मेटास्टेसिंग" चे अंतर्गत गाभा असलेले महानगर आहे.

तपशील खालीलप्रमाणे आहे :

- १) मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा
- २) संक्रमणातील क्षेत्र
- ३) स्वतंत्र कामगारांच्या घरांचे क्षेत्र
- ४) निवासी क्षेत्र
- ५) प्रवासी क्षेत्र

५.३.१ मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा :

शहराच्या हद्दीतील हा पहिला आणि महत्वाचा झोन आहे. शहराचा पहिला रिंग झोन किंवा न्यूक्लियस हा व्यवसाय जिल्हा आहे, जो उत्तर अमेरिका आणि पश्चिमेकडील राष्ट्रांमध्ये सेंट्रल बिझनेस डिस्ट्रिक्ट (CBD) म्हणून ओळखला जातो. शहरातील हे सर्वात महत्वाचे ठिकाण आहे. व्यावसायिक, सामाजिक, वाहतूक आणि नागरी जीवनातील उपक्रम दिवसभर येथे सुरू होतात आणि संपतात. येथे तुम्हाला महत्वाची दुकाने, डिपार्टमेंट स्टोअर्स, कार्यालये, क्लब, बँका, हॉटेल, मोटेल आणि बोर्डिंग, थिएटर, संग्रहालये आणि प्रशासकीय इमारती आढळतील. हा झोन शहरातील एक महत्वाचे ठिकाण आणि व्यावसायिक स्थान आहे, जे विविध दैनंदिन कर्तव्ये पार पाडते. अनेक लोक विविध कारणांसाठी या ठिकाणी ये-जा करतात.

हे शहराचे हृदय आणि आत्मा आहे. व्यवसाय केंद्र म्हणून, हा झोन सर्व दिशांनी प्रवेश करण्यायोग्य आहे आणि विविध उपक्रम, अभ्यागत आणि लोकांच्या मोठ्या गटाला आकर्षित करतो. परिणामी, हे सर्वात तीव्र क्षेत्र आहे. जमिनीचा वापर आणि सामाजिक संवादही इथे गुंफलेले आहेत. जमिनीच्या वापराची उच्च तीव्रता हे देखील सूचित करते की जमीन आणि भाड्याचे मूल्य जास्त आहे. कालांतराने स्थानिक लोकसंख्या वाढली असूनही, जमिनीचा एकूण आकार कमी झाला आहे.

५.३.२ संक्रमणातील झोन :

हा झोन सतत बदलत असतो. व्यवसाय आणि उद्योगाच्या दृष्टीने या झोनची झपाट्याने वाढ होत आहे. परिणामी, हा झोन निवासी निकृष्ट दर्जा म्हणून ओळखला जातो. व्यवसाय आणि लघुउद्योगांमुळे हे क्षेत्र संक्रमणावस्थेत आहे. हा झोन मुख्यतः हलके उद्योग आणि झोपडपट्ट्यांनी व्यापलेला आहे आणि अनेक अमेरिकन शहरांमध्ये आढळू शकतो. हा परिसर अनेक पहिल्या पिढीतील स्थलांतरितांचे घर आहे. अल्प उत्पन्न गटातील लोक मोठ्या संख्येने या झोनमध्ये राहतात. हे प्रतिगामी (गरीब, उपेक्षित) अतिपरिचित क्षेत्र आहेत ज्यात एकल खोलीत राहणारे लोक आणि बेघर पुरुष आहेत. परिणामी, गुन्हेगारी, जुगार एक खोलीचे निवासस्थान आणि बेघर लोक यासारख्या अतिरिक्त समस्या आहेत. आणि इतर सामाजिक विचलन इथे वाढतात. यामुळे गरीब घरे, अकार्यक्षम कुटुंबे, किशोरवयीन गैरवर्तन, अस्थिरता, शारीरिक शोषण आणि मानसिक आजार यासारख्या समस्यांचा नवीन संच निर्माण होतो. बर्जेसने शिकागो शहराचे परीक्षण केले आणि दुसरा

एककेंद्रित झोन शोधला जो निसर्गात क्षणिक असेल आणि त्यात निवासी क्षेत्राचा समावेश असेल ज्यामध्ये वारंवार गर्दी असते आणि अतिक्रमण देखील असते. हा झोन सीबीडी क्षेत्राचा समावेश करतो आणि त्यांच्या गरजा पूर्ण करतो, जसे की हलके औद्योगिक उत्पादन आणि शहरी वाढ मॉडेल.

५.३.३ स्वतंत्र कामगारांच्या घरांचा झोन :

या झोनमध्ये एक विकसित निवासी परिसर आहे ज्यामध्ये आर्थिक उपक्रमांची केंद्रे आहेत जी वारंवार स्थलांतरित होतात आणि बाहेरील रिंग्समध्ये स्थलांतरित होतात. संक्रमण क्षेत्र त्याच्या जवळ असल्याने त्याचा परिणाम होतो. हा झोन औद्योगिक प्रदूषणाचा पर्यावरणावर होणारा प्रतिकूल परिणाम दर्शवतो. या झोनमध्ये झोपडपट्ट्याही आहेत आणि त्यांचा सांस्कृतिक प्रभावही आहे. बाह्य रिंग मंडळे मध्यम आणि उच्च-वर्गीय घरांनी भरलेली आहेत. वर्ग वर्णाच्या दृष्टीने, या अनेक रिंगांमध्ये विभागल्या जाऊ शकतात. येथे सर्व नवीनतम सुविधांसह एक निवासी परिसर आहे. या ठिकाणी राहणारे मूळ अमेरिकन असलेले लोक देखील आहेत.

५.३.४ निवासी क्षेत्र :

या परिसरात खाजगी मालकीची बरीच निवासस्थाने आहेत. घराच्या किमती एवढ्या जास्त आहेत की बहुतेकांना घर परवडत नाही. व्यावसायिक, श्रीमंत छोटे व्यापारी, वकील, चिकित्सक, व्यवस्थापक आणि इतर व्हाईट कॉलर कामगार सर्वसाधारणपणे राहतात.

५.३.५ प्रवाशांचा झोन :

या झोनचे रहिवासी उपनगरात राहतात. ते दररोज घरापासून कामाच्या ठिकाणी आणि व्यवसायाच्या ठिकाणी प्रवास करतात. हा ५० किलोमीटरचा प्रवास असू शकतो; रेल्वे, रेल्वेमार्ग आणि शटल यांसारख्या जलद गतीने चालणाऱ्या वाहतुकीच्या पद्धती वापरा. या लोकांचे सर्वात वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे रोजचे शटलिंग. या झोनचे अस्तित्व आणि चालू राहणे हे वाहतुकीच्या कार्यक्षम आणि जलद गतीने चालणाऱ्या पद्धतीमुळे आहे. अन्यथा, हे एक अशक्य काम आणि शहरी जीवनाचे एक अकल्पनीय वैशिष्ट्य होते. बर्जेस पुढे म्हणतात की ट्रॅक आणि रस्त्यांव्यतिरिक्त, मोठ्या अंतरावर प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांच्या गरजा पूर्ण करणारे व्यवसाय आणि मोटेल्स आहेत. कामावर जाण्यासाठी, सार्वजनिक आणि खाजगी वाहतुकीला डोंगर, नद्या, पूल, बोगदे आणि उड्डाणपूल पार करावे लागतील. परिणामी, हा झोन गोलाकार असू शकत नाही. परिस्थिती योग्य असल्यास ते सरळ रेषेत विकसित होऊ शकते. शहराचा विस्तार रोखला गेला नाही तर पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेसह अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागेल. आता सर्वकाही व्यवस्थित आहे याची खात्री करणे हे योग्य सरकारांचे काम आहे.

बर्जेसने कोणत्याही विशिष्ट शहराचे भौतिक वर्णन म्हणून त्याचा सिद्धांत वस्तुतः खरा असल्याचे ठासून सांगितले नाही आणि त्याने हे मान्य केले की टेकड्या, नद्या, तलाव आणि संक्रमण रेषा यांसारख्या भौतिक अडथळ्यांमुळे त्याच्या मॉडेलमधून विचलन होऊ शकते. त्याऐवजी, एकाग्र क्षेत्र सिद्धांत ही एक आदर्श संकल्पना आहे ज्याचा उद्देश डायनॅमिक

शब्दांमध्ये शहराच्या विस्ताराचे वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने आणि बहुतेक आधुनिक औद्योगिक शहरांमध्ये कमीत कमी बदलांसह वेळोवेळी भेद करणे.

लोक वारंवार मुख्य संक्रमण मार्ग किंवा दळणवळण मार्गांनी प्रवास करतात हे तथ्य असूनही, या प्रकरणात, खालील झोन गोलाकार ऐवजी त्रिकोणी असणे आवश्यक आहे. शिवाय, विविध प्रकारची घरे संपूर्ण शहरात असमानपणे वितरीत केली जातात, बहुतेक एका टोकाला केंद्रित असतात.

१९३० च्या दशकापर्यंत, आर. पार्क आणि ई. बर्जेस यांच्या नेतृत्वाखालील शिकागो स्कूल ऑफ अर्बन सोशियोलॉजी यांनी "मानवी पर्यावरणशास्त्र" हा शब्द त्याच्या सैद्धांतिक आधाराचे वैशिष्ट्य म्हणून विकसित केला होता. स्थानिक सहसंबंधांचे वर्णन करण्यासाठी थेट जैविक शब्दसंग्रहातून काढलेल्या साधर्म्यांचा वापर करून महानगर प्रदेशांमधील विविध वर्ग गटांच्या हालचालींसाठी "उत्तराधिकार" हा शब्द न्याय्य आहे असा युक्तिवाद करण्यात आला. मानवी इकोलॉजी थोड्या काळासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रख्यात होती, परंतु अखेरीस ती स्वतःच्या भोळसट उपमा, कूड अनुभववाद आणि कार्यात्मक प्रेरकता यांच्यावर फसली.

तुमची प्रगती तपासा :

१. निवासी क्षेत्रावर एक टीप लिहा.
२. प्रवाशांच्या झोनची चर्चा करा.

५.४ होमर हॉयट

डॉ. होमर हॉयट हे अर्थशास्त्रज्ञ आणि बाजार विश्लेषक होते. तो वॉशिंग्टनमध्ये राहत होता आणि एक रिअल इस्टेट तज्ञ होता ज्यांनी होमर हॉयट असोसिएट्सची स्थापना केली आणि त्याचे नेतृत्व केले, लार्चमॉन्ट, न्यूयॉर्क येथे स्थित एक सल्लागार फर्म जी १९५३ मध्ये वॉशिंग्टन येथे स्थलांतरित झाली. १९४६ ते १९७४ पर्यंत, तो बाजार संशोधन आणि अधिकच्या विकासात गुंतला होता. २०० पेक्षा जास्त महानगर किरकोळ संकुल. १९७४ पासून त्यांनी गुंतवणूक आणि जमीन अर्थशास्त्र अभ्यासक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले. फेडरल हाऊसिंग अॅडमिनिस्ट्रेशनसाठी ज्येष्ठ भू-अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून काम करण्यासाठी डॉ. हॉयट १९३४ मध्ये वॉशिंग्टनला गेले. १९४१ ते १९४३ पर्यंत ते शिकागो योजना आयोगाचे संशोधन संचालक होते आणि १९४३ ते १९४६ पर्यंत ते न्यूयॉर्क रिजनल प्लॅन असोसिएशनचे आर्थिक अभ्यास संचालक होते.

१९२५ ते १९३४ पर्यंत, त्यांनी शिकागोमध्ये रिअल इस्टेट डीलर म्हणून काम केले आणि १९३३ मध्ये, त्यांनी "शिकागोमधील जमिनीच्या मूल्यांचे शंभर वर्ष" प्रकाशित केले, ज्याने शिकागोच्या जमिनीच्या मूल्यांचे चक्रीय स्वरूप प्रदर्शित केले. एफ.एच.ए. साठी एक अर्थशास्त्रज्ञ. त्यांनी शिकागोमध्ये १०० इयर्स ऑफ लँड व्हॅल्यूज नावाचे पुस्तकही प्रकाशित केले. भविष्यात उदयास येणाऱ्या रिअल इस्टेटच्या मागणीवर त्यांचे मत आणि गणिते प्रदान करून सल्ला देण्याचे कामही त्यांनी केले. जमिनीचे अर्थशास्त्र आणि रिअल

इस्टेट समजून घेण्याच्या कामात त्यांचे मोठे योगदान आहे, ज्यात त्यांनी फेडरल हाऊसिंग अँडमिनिस्ट्रेशनला देखील मदत केली. त्याच्या सन्मानार्थ, होमर हॉयट संस्था बांधण्यात आली. ज्यामध्ये रिअल इस्टेट आणि जमीन अर्थशास्त्रावर संशोधन करण्यात आले आहे. त्याचा सिद्धांत होमर हॉयटच्या शहरी जमीन वापराचे हॉयट मॉडेल किंवा सेक्टर मॉडेल (१९३९) म्हणून ओळखला जातो.

५.५ सेक्टर (क्षेत्रीय) मॉडेल

शहरे कशी वाढली हे स्पष्ट करण्यासाठी होमर हॉयटने १९३९ मध्ये सेक्टर मॉडेल, ज्याला हॉयट मॉडेल म्हणूनही ओळखले जाते, प्रस्तावित केले. जगाची लोकसंख्या जसजशी वाढत आहे तसतसे शहरांचे कार्य कसे चालते हे समजून घेणे अधिक महत्वाचे होत आहे. नागरी विकासाचे ट्रेंड, सेटलमेंट भूगोल आणि जमिनीचा वापर यावरील अभ्यासासाठी सामान्य जनता उत्सुक आहे. शहरीकरण कसे झाले आणि शहरात विविध गट आणि उपक्रम कसे आयोजित केले जातात हे स्पष्ट करण्यासाठी, विविध सिद्धांत आणि मॉडेल विकसित केले गेले आहेत. शहरी क्षेत्राच्या विस्तारासाठी विविध मॉडेल्समध्ये रँक-साइज नियम, प्राइमेट सिटी आणि प्राइमसी, सेंट्रल प्लेस थिअरी, मल्टिपल न्यूक्ली मॉडेल आणि बर्जेस मॉडेल आहेत.

आधी सांगितल्याप्रमाणे, हॉयट मॉडेल हे बर्जेस मॉडेलसारखेच आहे आणि वारंवार त्याची सुधारित आवृत्ती म्हणून ओळखले जाते. हॉयटच्या मते, शहरे साध्या वलयांच्या स्वरूपात विकसित होत नाहीत, तर "सेक्टर्स" मध्ये विकसित होतात. होमर हॉयटने १९३९ मध्ये प्रस्तावित केले की काही क्रियाकलाप मोठ्या वाहतूक मार्गावर पसरलेल्या क्षेत्रांच्या स्वरूपात वाढतात. शहरांमध्ये जमिनीचा वापर जास्त असल्याने, प्रत्येक क्षेत्र समान राहिल. वरचे कवच वरचे कवच राहिल कारण ते राहण्यासाठी सर्वात इष्ट ठिकाण असेल आणि ते फक्त श्रीमंतांनाच परवडेल.

औद्योगिक क्षेत्र औद्योगिक राहिल कारण स्थानाचा फायदा रेल्वे मार्ग किंवा जलमार्गाने होतो. गृहनिर्माण, उत्पादन आणि इतर उद्योग ही या क्षेत्रांची उदाहरणे आहेत. हे उद्योग रेल्वे मार्ग, रस्ते, जलमार्ग यांच्या बाजूने वाढतात.

५.५.१ हॉयट मॉडेलचे घटक :

शहराच्या मध्यभागी सीबीडी (केंद्रीय व्यवसाय जिल्हा) आहे. जमिनीचा वापर/उपक्रम आयोजित करण्यासाठी सेक्टर आणि आंशिक रिंग वापरले जातात. हा भाग, ज्याला वारंवार डाउनटाउन म्हणून संबोधले जाते, ते उंच इमारतींनी जास्त लोकवस्तीने भरलेले आहे.

उद्योग: उद्योग हे केंद्रापासून बाहेरून विस्तारलेले क्षेत्र म्हणून दाखवले जातात. या उद्योगाची निर्मिती वाहतूक दुव्याच्या सुलभतेमुळे झाली ज्यासह क्रियाकलाप वाढला. तत्सम क्रियाकलाप रस्ता, नदी किंवा रेल्वेच्या उपस्थितीमुळे आकर्षित होतील, ज्यामुळे सतत कॉरिडोर किंवा "सेक्टर" ची वाढ होते. खालच्या वर्गातील कामगारांसाठी घरांसह, हे

क्षेत्र विविध उद्योगांसाठी केंद्र म्हणून देखील काम करते. गरीब राहणीमान हा उद्योगाच्या जवळचा परिणाम आहे.

कमी उत्पन्न निवासी: या भागात कमी उत्पन्न असलेले रहिवासी राहतात. या भागात गजबजलेले रस्ते, मोठी लोकसंख्या आणि लहान, खराब हवेशीर इमारती आहेत. या उद्योगात काम करणारे बहुसंख्य लोक अरुंद रस्त्यावरून प्रवास करतात जे वारंवार कारखान्यांशी जोडले जातात. उद्योगातील कर्मचारी या क्षेत्राकडे आकर्षित होतात कारण त्यामुळे प्रवास खर्च कमी होतो.

मध्यमवर्गीय निवासी: या भागातील लोकसंख्येचा एक मोठा भाग मध्यमवर्गाचा आहे, ज्यांना अधिक महाग प्रवास परवडतो आणि चांगल्या राहणीमानाची आवश्यकता असते. या भागातील रहिवासी विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात; ते केवळ औद्योगिक नोकऱ्यांवर अवलंबून नाहीत. याव्यतिरिक्त, सीबीडी कनेक्शनचे उद्योगात काही कनेक्शन देखील आहेत. येथे बहुसंख्य लोक राहतात.

उच्च वर्ग निवासी: शहराचा सर्वात दूरवरचा आणि दुर्गम भाग हा आहे जिथे उच्च-वर्गाची निवासस्थाने आहेत. या परिसरात संपन्न आणि संपन्न लोक राहतात. या भागात भरपूर जागा असलेली सुंदर, शांत घरे आहेत.

५.५.२ हॉयट मॉडेलचे महत्त्व :

- पर्यावरणीय चल आणि आर्थिक भाडे वापरून जमीन वापराच्या पद्धतीची संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी हॉयट मॉडेलचा वापर केला जाऊ शकतो.
- वाहतूक व्यवस्थेचे महत्त्व, जे शहर अवकाशात कसे मांडले जाते यावर परिणाम करते, यावरही प्रकाश टाकला आहे.
- शहराच्या मध्यभागी असलेले अंतर आणि विस्ताराची पद्धत या दोन्ही गोष्टी विचारात घेतल्या जातात.
- घरे कोठे बांधायची हे ठरवण्यात कॉर्पोरेट, औद्योगिक आणि पर्यावरणीय सुविधा या सर्व घटकांची भूमिका असते. उच्च-श्रेणी निवासी समुदाय, उदाहरणार्थ, वारंवार उच्च भूप्रदेश, अधिक चांगली दृश्ये असलेली स्थाने, अधिक मोकळी जागा, चांगली जागा आणि आधीच अस्तित्वात असलेल्या दुर्गम, लहान गावांमध्ये स्थलांतरित होतात.
- उद्योगांच्या जवळ कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांची उपस्थिती स्थानिक रहिवाशांसाठी रोजगार निर्मिती आणि व्यवसायांसाठी कमी श्रमिक खर्चात मदत करते. हॉयट मॉडेलने हे मान्य केले की संसाधने आणि वाहतुकीच्या प्रवेशामुळे बर्गस मॉडेलमध्ये व्यत्यय आला. लोक काय करतात आणि ते कुठे करतात हे वाहतूक कनेक्शनवर लक्षणीयरीत्या प्रभावित होते. कमी वाहतूक खर्च आणि रस्ते आणि रेल्वेमार्गाची सुलभता उत्पादन खर्च कमी करते. प्रमुख वाहतूक मार्ग उपक्रमांवर कसा परिणाम करतात हे विचारात घेण्याकडे बर्गसने दुर्लक्ष केले.

५.५.३ सेक्टर मॉडेलच्या मर्यादा :

- खाजगी वाहनांना क्षेत्राच्या वाढीच्या गणनेतून वगळण्यात आले आहे आणि फक्त रेल्वे मार्गाचा विचार केला जातो. हे शहरांचे एककेंद्रित प्रतिनिधित्व आहे हे लक्षात घेता, या मॉडेलमध्ये अनेक व्यवसायांचा समावेश नाही.
- सिद्धांतानुसार, शहराचे भौतिक गुणधर्म मर्यादित असतात आणि विशिष्ट दिशानिर्देशांमध्ये कार्य करतात. तथापि, हे वारंवार होत नाही.
- हॉयट मॉडेल शहराबाहेरील विकासाचा उल्लेख करत नाही.

५.५.४ बर्जेस आणि होमर हॉयट तुलना :

पिट्झल (२००४) नुसार, होमर हॉयट या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञाला तीन पारंपारिक शहरी जमीन-वापराचे मॉडेल विकसित करण्याचे श्रेय जाते. त्याचे सेक्टर मॉडेल, जे १९३९ मध्ये प्रकाशित झाले होते, दोन दशकांपूर्वी युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो समाजशास्त्रज्ञ आर.ई. पार्क, ई.डब्ल्यू. बर्जेस आणि आर.डी. मॅकेन्झी यांनी विकसित केलेल्या एकाग्र झोन मॉडेलच्या टीकेला प्रतिसाद म्हणून तयार केले गेले. हे १४० हून अधिक अमेरिकन शहरांच्या संघटनात्मक रचनेच्या अभ्यासावर आधारित होते.

हॉयटच्या अमेरिकन शहरांच्या अभ्यासानुसार बर्जेस केंद्रीत क्षेत्र संकल्पना मूलतः चुकीची होती. उदाहरणार्थ, हॉयटने नोंदवले की अनेक प्रकरणांमध्ये, गृहनिर्माण क्षेत्रे सीबीडीपासून शहराच्या सीमेपर्यंत वाढविण्यात आली होती आणि ती एकाग्र झोनमध्ये नव्हती. हॉयट आणि बर्जेस दोघांनीही शिकागोला त्यांच्या मॉडेल्सचे उदाहरण दिले. मिशिगन सरोवराने पूर्वेला कुठे तोडले होते ते वगळता, बर्जेसने दावा केला की शिकागोचे केंद्रीभूत क्षेत्र स्थिर आहे.

दुसरीकडे, हॉयट ने निरीक्षण केले की उच्च-उत्पन्न गृहनिर्माण क्षेत्र सीबीडीपासून मिशिगन सरोवराच्या उत्तरेकडे विस्तारले आहे, तर औद्योगिक क्षेत्र मिशिगन सरोवराच्या दक्षिणेकडे ट्रेन आणि हायवे लाइनपासून गॅरी, इंडियाना, स्टील कारखान्यांपर्यंत विस्तारले आहे. अधिक क्लिष्ट हॉयट मॉडेल बर्जेसच्या जवळपास दोन दशकांनंतर तयार केले गेले. दोन दशकांपूर्वी हॉयटचे मॉडेल प्रकाशित झाल्यानंतर, अमेरिकन भूगोलशास्त्रज्ञ चौसे हॅरिस आणि एडवर्ड उल्मन यांनी आणखी जटिल मॉडेल तयार केले. त्यांचे शहरी जमिनीच्या वापराचे बहुविध केंद्रक मॉडेल हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या अमेरिकन शहरांच्या दृश्यांचे आणि सीबीडीच्या कमी होत चाललेल्या प्रभावाचे प्रतिबिंब होते.

तुमची प्रगती तपासा :

१. सेक्टर मॉडेल सिद्धांतावर कोणी चर्चा केली?
२. सेक्टर मॉडेल थिअरीच्या मर्यादांची चर्चा करा.

५.६ सारांश

दोन शहरी समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनी प्रामुख्याने विकसित केलेल्या दोन सिद्धांतांवर या प्रकरणात चर्चा करण्यात आली. अर्नेस्ट बर्जेस आणि त्याचे कॉन्सेंट्रिक सर्कल झोन हे पहिले आहेत. तो पाच एकाग्र वर्तुळांबद्दल बोलतो: सेंट्रल बिझनेस डिस्ट्रिक्ट, झोन इन ट्रान्झिशन, झोन ऑफ वर्किंग मेन्स होम्स, रेसिडेन्शियल झोन आणि कम्युटर झोन. त्यानंतर आपण होमर हॉयटच्या सेक्टर मॉडेल सिद्धांताबद्दल देखील शिकलो, ज्याने शहरी जमिनीचा वापर स्पष्ट केला. हे एकाग्र वर्तुळ सिद्धांताला प्रतिसाद म्हणून तयार केले गेले.

५.७ प्रश्न

१. एकाग्र वर्तुळ सिद्धांतावर चर्चा करा.
२. होमर हॉयट आणि त्याच्या सेक्टर मॉडेल सिद्धांतावर एक टीप लिहा.
३. सेक्टर मॉडेल आणि कॉन्सेंट्रिक सर्कल (एकाग्र वर्तुळ) यांच्यातील तुलनाची चर्चा करा.

५.८ संदर्भ

<https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/27617/1/Unit-6.pdf>

Britannica, T. Editors of Encyclopedia (2022, May 12). Ernest Watson Burgess. Encyclopedia Britannica. [https:// www. britannica. com/ biography/ Ernest- Watson- Burgess](https://www.britannica.com/biography/Ernest-Watson-Burgess)

GERALD R. PITZL (2004) ENCYCLOPEDIA OF HUMAN GEOGRAPHY GREENWOOD PRESS

concentric zone theory. *Oxford Reference*. Retrieved 3 Jun. 2022, from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095630414>.

The Social Science Encyclopedia. Edited by Adam Kuper and Jessica Kuper (1996). London: Routledge & Kegan Paul.

<https://www.nytimes.com/1984/12/01/obituaries/homer-hoyt-early-planner-of-urban-shopping-centers.html>

<http://hoytgroup.org/homer-hoyt-institute/who-is-homer-hoyt/>

रॉबर्ट एझरा पार्क

घटक संरचना:

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ 'मानवी पर्यावरणशास्त्र'
- ६.३ शहर
- ६.४ समाजशास्त्राला विज्ञानाची ओळख
- ६.५ महत्वाची प्रकाशने
- ६.६ सारांश
- ६.७ प्रश्न
- ६.८ संदर्भ आणि पुढील वाचन

६.० उद्दिष्टे

१. विद्यार्थ्यांना रॉबर्ट एझरा पार्कच्या कामांची ओळख करून देणे.
२. रॉबर्ट एझरा पार्कचे शहरी भागातील योगदान संदर्भित करणे.

६.१. प्रस्तावना

रॉबर्ट एझरा पार्क (फेब्रुवारी १४, १८६४ - ७ फेब्रुवारी, १९४४) एक अमेरिकन शहरी समाजशास्त्रज्ञ होते. शिकागो स्कूल ऑफ सोशियोलॉजीच्या संस्थापकांपैकी एक, ज्यांनी मानवी पर्यावरणीय क्षेत्राची ओळख करून दिली. पार्कने त्याची विकास करण्याची सुरुवात केली. पार्कने पत्रकार म्हणून कारकीर्द, बातम्या अचूकपणे सादर करण्याची कल्पना आहे आणि वेळेवर फॅशन, असा विश्वास आहे की हे लोकांची उत्तम सेवा केली. त्याने सामाजिक समस्यांशी संबंधित विशेषतः वंशाशी संबंधित संबंध, आणि टर्केगीमध्ये बुकर टी. वॉशिंग्टनसोबत काही काळ काम केले. जस कि समाजशास्त्रज्ञ, पार्कचा असा विश्वास होता की फील्डवर्क आवश्यक आहे. शिकागोच्या रस्त्यांचा वापर करून लोकांना भेटणे आणि संशोधन माहिती गोळा करणे हे त्यांचे कार्य साहित्य, शहरी समाजशास्त्र आणि मानवी पारिस्थितिकी परंपराने केले. शिकागो स्कूल ऑफ सोशियोलॉजीचे वैशिष्ट्य बनले. त्याच्या असूनही व्यावहारिक कार्यावर भर देऊन, पार्कने अनेक महत्त्वपूर्ण सैद्धांतिक विकसित केले.

सामाजिक गटांवरील संकल्पनाच्या कार्यामुळे सामाजिक अंतर आणि स्थलांतरित स्थिती, मार्जिनल मॅन पार्कचे सामाजिक कार्य गटांनी मानव आणि इतरांमधील फरक अधोरेखित केला. सामान्य फायद्यासाठी ते एकत्र काम करण्याचे कसे निवडतात. त्याचा स्वभाव, त्याचे काम सामाजिक बदलावर देखील लोक विविधतेचा सामना करत असल्याच्या आशेचे समर्थन करतात, संस्कृती आणि सामाजिक गट, ते हळूहळू त्या अडथळ्यांवर मात करतील. त्यांना विभाजन आणि सुसंवादाने जगायला शिकवते. पार्कची कारकीर्द दोन प्रमुख भागांमध्ये विभागली जाऊ शकते, त्याची सुरुवातीची कारकीर्द जेव्हा तो एक पत्रकार, आणि त्यांची नंतरची कारकीर्द जी त्यांनी समाजशास्त्रज्ञ म्हणून घालवली.

त्याच्या सुरुवातीच्या कारकिर्दीत पत्रकार म्हणून पार्क आदर्शवादी होते. वर्तमानपत्रे खूप शक्तिशाली साधने असू शकतात हे त्याला कळले. ते जनमत एका बाजूला बदलू शकतात, किंवा करू शकतात. शेअर बाजारातील मूल्य वाढणे किंवा घसरणे यावर प्रभाव पाडतात. पार्कचा असा विश्वास होता वस्तुनिष्ठ अहवाल हे समाजाच्या भल्यासाठी आवश्यक होते. बातमी तर तंतोतंत आणि वेळेवर नोंदवले गेले, लोक प्रतिसाद देऊ शकतात. नवीन माहिती योग्य रीतीने, मुख्य गोष्टींचा सामना न करता धक्के त्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था सुरळीत चालेल. पार्कने "थॉट न्यूज " नावाच्या एका नवीन प्रकारच्या वर्तमानपत्राची योजना आखली बातम्या अधिक अचूकपणे सादर करा. त्याची योजना कधीच साकार झाली नाही, पण संपूर्ण अनुभवाचा पार्कवर दीर्घकाळ प्रभाव पडला आणि त्याचा प्रभाव पडला,

समाजशास्त्रज्ञ म्हणून करिअर मध्ये पार्कने समाजशास्त्राच्या पारंपारिक, सैद्धांतिक दृष्टिकोनाचा विरोध केला, ज्यामध्ये समाजशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या खुर्चीत बसूनच "मोठे" सिद्धांत तयार करतात. त्याऐवजी त्याचा विश्वास होता की संशोधनाच्या कामासाठी क्षेत्रीय अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे. असा दावा त्यांनी केवळ सिद्धांत क्षेत्राद्वारे केला. अनुभवाने शास्त्रज्ञ एखाद्या विषयावर काहीतरी निष्कर्ष काढू शकतात. पार्क म्हणतात: आलिशान हॉटेल्सच्या लाउंजमध्ये आणि दारात बसाफ्लॉपहाऊस; गोल्ड कोस्ट आणि झोपडपट्टी शेकडाउन वर बसा; मध्ये बसणे ऑर्केस्ट्रा हॉल आणि स्टार आणि गार्टर बर्लेस्कमध्ये. थोडक्यात क्षेत्रात जा आणि माहिती मिळवा वास्तविक संशोधनात तुमच्या पॅटची सीट गलिच्छ आहे. त्यांनी समाजशास्त्र ज्ञ असे ही पाहिले आहेत (रॉबर्ट पार्क, 1927).

एक दृष्टिकोन आणि प्रक्रिया तपासण्याची पद्धत ज्याद्वारे व्यक्तींना मध्ये समाविष्ट केले जाते आणि त्यांना काही प्रकारचे सहकार्य करण्यास प्रवृत्त केले जाते. कायम कॉर्पोरेट अस्तित्व समाज (विज्ञानाचा परिचय समाजशास्त्र, 1921) पार्कच्या काळात शिकागो विद्यापीठात, समाजशास्त्र विभाग आजूबाजूला असलेल्या शहराचा एक प्रकारची संशोधन प्रयोगशाळा म्हणून वापर करण्यास सुरुवात केली. त्याचा अर्नेस्ट वॉटसन बर्गेस, होमर यांच्या सहकार्यांसह Hoyt, आणि लुई विर्थ, शहरी समाजशास्त्र एक दृष्टिकोन म्हणून विकसित शिकागो शाळा म्हणून ओळखले जाऊ लागले. शिकागोची ही शाळा प्रसिद्ध होती रस्त्यावर जाणे, कार्यपद्धतीपेक्षा लोकांशी जास्त गुंतणे आणि संशोधन करत आहे. त्यातून पार्क शहराच्या जीवनाशी, त्याच्याशी संपर्कात आला लोक आणि त्यांच्या समस्या निर्दिष्ट करण्यासाठी त्यांनी "मानवी पर्यावरणशास्त्र" हा शब्द तयार केला.

पार्कला विशेषतः स्थलांतरितांमध्ये रस होता त्यांनी स्थलांतरसंबंध अनेक अभ्यास केले. त्यांच्यावर ते दर्शविण्यासाठी "द मार्जिनल मॅन" या संज्ञेसाठी प्रसिद्ध होते. पार्क यांनी स्थलांतरितांचे समाजातील विशिष्ट स्थानाच्या त्यांच्या निरीक्षणावर आधारित युनायटेड स्टेट्समधील स्थलांतरित गट, त्यांचा समूह सिद्धांत विकसित केला. वर्तन त्यांनी असे प्रतिपादन केले की निष्ठा ज्या व्यक्तींना एकत्र बांधतात. आदिम समाज भीतीच्या तीव्रतेच्या थेट प्रमाणात आहेत आणि ज्या द्वेषाने ते इतर समाजांकडे पाहतात. ही संकल्पना म्हणून विकसित केली गेली. एथनोसेन्ट्रिझम आणि इन-ग्रुप/आउट-ग्रुप प्रवृत्तीचे सिद्धांत, गट एकता मोठ्या प्रमाणात बाहेरच्या गटाशी वैमनस्यशी संबंधित आहे.

पार्कने आंतरसमूह संबंधांमध्ये परस्परसंवादाचे चार सार्वत्रिक प्रकार प्रस्तावित केले:

१. स्पर्धा: परस्परसंवादाचा प्रकार जेथे सर्व व्यक्ती किंवा गट इतर व्यक्तींकडे लक्ष न देता स्वतःचे हित किंवा गट जोपासणे.
२. संघर्ष: परस्परसंवादाचा प्रकार जेथे व्यक्ती किंवा गट जाणीवपूर्वक इतर व्यक्ती किंवा गट काढून टाकण्याचा प्रयत्न करा.
३. निवास: संघर्ष कमी करण्यासाठी समायोजन आणि परस्पर सुरक्षिततेचे हित साधणे.
४. आत्मसात करणे: प्रक्रिया ज्याद्वारे एकदा स्वतंत्र गट प्रत्येक प्राप्त करतात. इतरांची संस्कृती, किंवा सामान्य संस्कृतीचा भाग व्हातात.

पार्कला आशा होती की पूर्ण आत्मसात केल्याने जातीय फरक दूर होईल. दीर्घकाळापर्यंत, त्याने अमेरिकेतील वंश संबंधांची परिस्थिती वेगळी पाहिली अटी त्यांनी सामाजिक अंतराच्या पदवीचा संदर्भ देतात. समूह किंवा व्यक्तींमधील जवळीक, अधिक संबंधित म्हणून पार्क यांनी असा युक्तिवाद केला. वांशिक पूर्वग्रह आणि सामाजिक अंतर वांशिक संघर्षात गोंधळून जाऊ नये. अशाप्रकारे, पार्कसाठी, वांशिक संघर्ष हा येणा-या बदलाचा आश्रयदाता होता. निवासस्थानापासून संघर्षापर्यंत नवीन निवासस्थानापर्यंतचे चक्र विशेष होते. सामाजिक बदलाच्या सामान्य प्रक्रियेतील केस. पार्क मते, भिन्न शहरी भागात सहअस्तित्व असलेले वांशिक गट शेवटी एकात विलीन होतील. अस्तित्व हा सिद्धांत बहुजातीयांचा "मेल्टिंग पॉट" सिद्धांत म्हणून प्रसिद्ध झाला.

६.२ मानवी पर्यावरणशास्त्र

रॉबर्ट एझरा पार्कचे प्रमुख समाजशास्त्रीय योगदान मानवी पर्यावरणशास्त्र होते, जे नैसर्गिक पर्यावरणातील डार्विनच्या "जैवीक उत्क्रांती"चा मानवी सामाजिक व्यवस्थेशी संबंधित आहे. पार्कला वनस्पती आणि प्राणी संबंधांपासून अनेक हस्तांतरणीय गुणधर्म सापडले. पार्कने समाजातील व्यक्तीं संबंध तीन दर्शवितो.

समुदायाची आवश्यक वैशिष्ट्ये :

एक लोकसंख्या जी आयोजित केली जाते. प्रदेशात व्यापलेल्या मातीत रुजलेले आणि वैयक्तिक एकेके सहजीवन वाढवतात. परस्परावलंबन समुदायाची स्पर्धा संख्या नियंत्रित करते आणि प्रतिस्पर्ध्यांमधील संतुलन राखते. संख्यांचे नियमन करणे आवश्यक आहे कारण एक समुदाय मोठ्या प्रमाणात अंतर्गत आहे. जेव्हा समुदाय सदस्यांची संख्या प्रमाणापेक्षा जास्त असेल तेव्हा तणाव उपलब्ध संसाधने ही असंतुलन सहसा अशा बदलाचे उत्पादन असते. दुष्काळ, रोग किंवा युद्ध हे एखाद्या समुदायाचा नाश देखील करू शकतो. पार्क असे असंतुलन आणि स्पर्धा किती प्रमाणात आहे हे दर्शवते. 1892 च्या बोलाचा प्रादुर्भाव सादर करताना सांप्रदायिक समतोल पुनर्संचयित करते. टेक्सासमधील मेक्सिकन सीमेपलीकडे यूएस ओलांडून भुंग्यानी कापसाचे शेत उध्वस्त केले. या भुंग्याच्या प्रादुर्भावाने असंतुलन निर्माण केले. संसाधने आणि लोक यांच्यात, जे पार्कच्या म्हणण्यानुसार, यामुळे "बदल घडले. उद्योगाची संघटना दीर्घ मुदतीत" आणि स्पर्धेद्वारे शेतकरी जगण्यासाठी, आफ्रिकन अमेरिकन शेतकऱ्यांचे स्थलांतर जलद केले. उत्तरेकडील शहरे स्पर्धा देखील दोन माध्यमातून समाजातील संतुलन नियंत्रित करते

पर्यावरणीय तत्त्वे :

वर्चस्व आणि उत्तराधिकार: वर्चस्वाचे तत्त्व त्याच्या सापेक्ष स्थानाद्वारे, अवकाशीयदृष्ट्या समुदाय तयार करण्याकडे कल आहे. उद्योग आणि व्यावसायिक संस्था. पार्क मध्ये प्रबळ क्षेत्रे सांगते. कोणताही समुदाय सामान्यतः सर्वोच्च जमीन मूल्य असलेली ठिकाणे असतात, जे आहेत. विशेषतः केंद्रीय खरेदी आणि बँकिंग जिल्ह्यांमध्ये. या मुद्यांवरून, द जमिनीची मूल्ये कमी होतात आणि स्पर्धेमुळे ही मूल्ये प्रभावित होऊ लागतात. अतिपरिचित क्षेत्र, व्यवसाय आणि सामाजिक संस्थांची स्थाने. हे वर्चस्व जमिनीच्या वापरामुळे समाजाला एकापाठोपाठ एक टप्पे पार पडतात. स्थिर समतोल साधला जाऊ शकतो. ही सामाजिक विकास प्रक्रिया आहे.

चक्रीय आणि दोन स्तरांवर आयोजित; जैविक आणि सांस्कृतिक. बायोटिक, किंवा सिम्बायोटिक, पातळी स्पर्धेद्वारे स्थापित केली जाते. सांस्कृतिक संप्रेषण आणि सहमतीद्वारे स्थापित केले जाते. असा युक्तिवाद पार्क करतात. व्यक्तींमधील आर्थिक आणि प्रादेशिक स्पर्धा निर्माण करते. त्यांच्यामध्ये आर्थिक परस्परावलंबन, अशा प्रकारे एक सहजीवन तयार करते.

नाते: ही स्पर्धा अप्रतिबंधित आणि एकत्र येण्याचा एक महत्वाचा भाग आहे. निर्माण झालेल्या परस्परावलंबनामुळे व्यक्ती. सांस्कृतिक पातळी आहे. सामान्यपणाची भावना निर्माण करणाऱ्या अधिक, रूढी आणि परंपरांद्वारे साध्य केले जाते. व्यक्तींमधील उद्देश. ही पातळी अधिक प्रतिबंधात्मक आहे आणि व्यक्ती आहेत. स्पर्धा करण्यासाठी मुक्त नाही.

पार्क हे मान्य करते की समाजाचा विकास केवळ पर्यावरणीय गोष्टींद्वारे होत नाही. पातळी तो एक आर्थिक, राजकीय आणि नैतिक व्यवस्था ओळखतो, ज्याची व्यवस्था अश्रेणीबद्ध पिरॅमिड रचना जिथे पर्यावरणीय क्रम म्हणून काम करते. पाया आणि नैतिक क्रम

शीर्षस्थानी. तो असा युक्तिवाद करतो की जे संबंध ठेवतात. समाज एकत्रितपणे "परंपरागत आणि नैतिक ऐवजी शारीरिक आणि महत्त्वपूर्ण" आहे.

रॉबर्ट एझरा पार्क

तुमची प्रगती तपासा :

१) आर.ई. पार्कने दिलेल्या 'मानवी पर्यावरणशास्त्राची ठळक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?

६.३ शहर (URBAN)

रॉबर्ट ई. पार्क आणि अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गेस यांचे द सिटी, मूळतः मध्ये प्रकाशित झाले. 1925, हे एक पुस्तक आहे जे शहरी अभ्यासाच्या क्लासिक्सच्या या यादीमध्ये वारंवार समाविष्ट केले जाते. विसाव्या शतकाच्या पहिल्या काही दशकांत पार्क आणि बर्गेस होते. समाजशास्त्राच्या अत्यंत प्रभावशाली शिकागो स्कूलमधील अग्रगण्य व्यक्ती. त्यांचे द सिटी प्रकाशित करण्याची महत्वाकांक्षा ही शहरे कशी सेवा देऊ शकतात हे दाखवून देण्याची होती. एकाच वेळी स्थापित करताना मानवी स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त लेन्स एक वैध वैज्ञानिक शिस्त म्हणून शहरी समाजशास्त्र. याच्या अग्रलेखात दुसरे पुनर्मुद्रण, समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट जे. सॅम्पसन यांनी असा युक्तिवाद केला की हे पुस्तक आहे.

विशेषतः समकालीन युगात संबंधित कारण शहरे (आणि विस्ताराने, शहरांचा अभ्यास) वेगाने विकसित होत आहे. खरंच, तपस्याचे हेडी मिश्रण आणि असमानता, हवामान बदल आणि व्यत्यय, डिजिटलायझेशन आणि सोशल नेटवर्क्स, आणि सार्वजनिक आरोग्य आणि संसर्गाचा शहरीवर खोल प्रभाव पडत आहे. विकास आणि शहरी विद्वान या गतिशीलतेचा अभ्यास कसा करतात. अशा प्रकारे, ते एक आहे. प्रेरणेबद्धल प्रेरणेसाठी शहराकडे परत पाहण्याचा योग्य क्षण त्यांच्या सर्व गुंतागुंती आणि विरोधाभासांमध्ये शहरांचा अभ्यास करण्यासाठी. पुस्तकात मुख्यत्वे पार्कच्या अध्यायांचा समावेश आहे परंतु त्यात मूठभर यांचा समावेश आहे. बर्गेस तसेच रॉडरिक डी. मॅकेन्झी आणि लुई विर्थ, या सर्वांनी नोंदवले. शिकागो स्कूल ऑफ अर्बन सोशियोलॉजीचे सदस्य. लेखक प्रदान करतात ए च्या राज्यावर व्यापक आणि आकर्षक दृष्टीकोनांची विस्तृत श्रेणी 1920 च्या दशकातील शहरांबद्दल समाजशास्त्रीय विचार. संपूर्ण एक समान धागा खंड हा 'संबंधित अस्तित्व' (99) आणि विविध मार्गावर भर आहे. ज्यामध्ये मानव आणि अंगभूत वातावरण वाढताना एकत्र येतात. महानगर असा रिलेशनल दृष्टीकोन मध्ये वाढती स्वारस्य दर्शवते च्या वाढीमुळे कामाचे नमुने, घरगुती जीवन, मनोरंजन आणि प्रवास भांडवलशाही आणि व्यक्तीमधील संबंधांचे त्यानंतरचे पुनर्रचना, कुटुंब, अतिपरिचित क्षेत्र आणि सरकार. पुस्तकातील सर्वात मौल्यवान प्रकरणे पार्क यांनी लिहिलेली आहेत, सर्वसाधारणपणे ड्रायव्हर्स आणि शहरी विकासाची वैशिष्ट्ये तसेच अंतर्दृष्टी सामुदायिक संस्थेवर विषयासंबंधीचे अध्याय, पत्रकारितेचा प्रभाव स्थानिक राजकारण आणि दुर्लक्षित शहरी रहिवाशांचे महत्त्व यासह बेघर लोक, स्थलांतर आणि बाल गुन्हेगार. आधुनिक शहराची एक अद्वितीय उपलब्धी म्हणून समुदाय पूर्व-आधुनिक मानवी वसाहतीवर पार्क जोर देते.

पार्कचा प्रास्ताविक अध्याय शहरांतील सर्व विद्वानांसाठी आवश्यक वाचन आहे. कारण तो एक संशोधन अजेंडा स्थापित करतो जो एक प्रेरणा बनतो. समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्ती शहरांमध्ये आणणे हे एक धाडसी आणि नाविन्यपूर्ण होते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला

प्रयत्न आणि पार्कचे लेखन चैतन्य प्रदान करते. आणि समकालीन शहरी सर्जनशील आवेगांना चालना देण्याची निकड शिष्यवृत्ती विशेष महत्त्व म्हणजे व्हॉल्यूम घनतेसाठी कसे कार्य करते. एक वैध वैज्ञानिक शिस्त म्हणून शहरी समाजशास्त्र. पार्कच्या म्हणण्याप्रमाणे, 'समाजशास्त्र हे केवळ तत्त्वज्ञान राहून अधिकाधिक गृहीत धरत आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पार्कचे 'शहराचे विश्लेषण काय होते?

६.४ समाजशास्त्राला विज्ञानाची ओळख

शिकागो विद्यापीठात समाजशास्त्र विभागात रुजू झाल्यानंतर सात वर्षांनी पार्क, अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गेंससह, समाजशास्त्राला विज्ञानाचा (1921) दर्जा मिळवण्याचे मोठे कार्य केले. थोडक्यात, हे पुस्तक विकसित होते. समूह जीवनाच्या विश्लेषणासाठी संकल्पना हे विविध प्रकारचे ऐतिहासिक, तात्विक, वैज्ञानिक आणि साहित्यिक दस्तऐवज; संबंधित सामान्य आणि सैद्धांतिक फॉर्म्युलेशन; आणि अनुभवजन्य अभ्यासासाठी सूचनासह प्रकाशमान सैद्धांतिक योजनेसह सर्व प्रकारच्या क्षेत्रीय निरीक्षणांचे संयोजन त्यांच्याकडून प्रेरित होऊन थॉमस आणि इन्निस्की यांच्या द पोलिशचे वैशिष्ट्यही होते. युरोप आणि अमेरिकेतील शेतकरी, काही काळापूर्वी प्रकाशित परिचयाची सुरुवात मानवी स्वभावाच्या चर्चेने होते, ज्यामध्ये व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन मानवी शरीरातील आत्म-विकास म्हणून केले जाते.

चेतना आणि नैतिक स्वभाव, एक प्रक्रिया केवळ समूह जीवनातच शक्य आहे. पुढे, पार्क आणि बर्गेंस यांनी प्रबळ सामाजिक प्रक्रिया, परस्परसंवाद मानले आहेत. सामाजिक दृष्टीकोन कृती करण्याची प्रवृत्ती जी शेवटी संवाद साधतात आणि तयार करतात. मूलभूत सामाजिक शक्ती: "ते आपल्याला मानवी हेतू केवळ एका स्वरूपात सादर करतात. जे आपण त्यांना वस्तुनिष्ठपणे, म्हणजे वर्तन म्हणून ओळखू शकतो. मानवी हेतू सामाजिक शक्ती बनतात. जेवढा ते संवादी असतात, फक्त तेव्हाच संवाद साधला जातो. वृत्तींचा विचार करण्याचा सर्वात स्पष्ट मार्ग म्हणजे वर्तनमुने किंवा वर्तनाची एकके" (1921, pp. 438-439). परिचयाच्या पहिल्या अध्यायात कदाचित अजून सर्वोत्तम काय आहे ते समाविष्ट आहे. समाजशास्त्राचे ऐतिहासिक प्रदर्शन आणि इतर सामाजिक विज्ञानांशी त्याचा संबंध अनेक वर्षांपासून विद्यापीठाच्या वर्गामध्ये परिचयाचे काही प्रभावी स्पर्धक होते. संपूर्ण युनायटेड स्टेट्समध्ये हे एक अत्याधुनिक काम होते जे उदारमताने काढले होते. युरोपियन विचार आणि प्रांतवादाचा कोणताही इशारा नाही; जरी ते असणे आवश्यक आहे. अनेक विद्यार्थ्यांसाठी कठीण मजकूर होता, त्याच्या गुणवत्तेचे कौतुक केले गेले.

तुमची प्रगती तपासा :

१) पार्कचा समाजशास्त्रीय सिद्धांत स्पष्ट करा.

रॉबर्ट, पार्क ई. 1904. मासे अंड पब्लिकम. Eine methodology und soziologysche Untersuchung. बर्लिन: अभाव & ग्रुनाझ. रॉबर्ट, पार्क ई. 1928. मानवी स्थलांतर आणि सीमांत मनुष्य. अमेरिकन जर्नल ऑफ सोशियोलॉजी, 33, 881-893. रॉबर्ट, पार्क ई. 1932. द युनिव्हर्सिटी आणि द कम्युनिटी ऑफ रेस. हवाई: हवाई विद्यापीठ प्रेस. रॉबर्ट, पार्क ई. 1939. समाजशास्त्राच्या तत्वांची बाह्यरेखा. नवीन यॉर्क: बार्न्स & नोबल, इंक. रॉबर्ट, पार्क ई. 1952. मानवी समुदाय: शहर आणि मानव इकोलॉजी. ग्लेनको, आजारी: फ्री प्रेस. रॉबर्ट, पार्क ई. 1955. सोसायटीज. Glencoe आजारी: फ्री प्रेस. रॉबर्ट, पार्क ई. 1961. (मूळ 1937). सांस्कृतिक संघर्ष आणि द सीमांत माणूस. मार्जिनल मॅन. रसेल & रसेल पब. ISBN0846202816. रॉबर्ट, पार्क ई. 1964. वंश आणि संस्कृती. Glencoe आजारी: फ्री प्रेस. ISBN 0029237904. रॉबर्ट, पार्क ई. 1967. सामाजिक नियंत्रण आणि सामूहिक वर्तनावर. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस. रॉबर्ट, पार्क ई. 1969. (मूळ 1921). च्या विज्ञानाचा परिचय समाजशास्त्र. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस. ISBN ०२२६६४६०४९. रॉबर्ट, पार्क ई. 1972. द क्राउड अँड द पब्लिक अँड अदर एसेसेज. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस. ISBN ०२२६६४६०९२. रॉबर्ट, पार्क ई. 1999. (मूळ 1922). इमिग्रंट प्रेस आणि इट्स नियंत्रण. रिप्रिंट सर्व्हिसेस कॉर्पोरेशन ISBN ०७८१२०५५६५. रॉबर्ट, पार्क ई. & अर्नेस्ट बर्जेस. 1984. (मूळ 1925). शहर: शहरी पर्यावरणातील मानवी निसर्गाच्या अभ्यासासाठी सूचना. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस. ISBN ०२२६६४६११४. रॉबर्ट, पार्क ई. & हर्बर्ट ए मिलर. 1964. (मूळ 1921). जुने जग प्रत्यारोपण केलेले गुणधर्म: संस्कृतीचे प्रारंभिक समाजशास्त्र. आयर कं प्रकाशक. ISBN ०४०५००५३६९. रॉबर्ट, पार्क ई. & बुकर टी. वॉशिंग्टन. 1984. (मूळ 1912). द मॅन फारेस्ट डाउन: युरोपमधील निरीक्षण आणि अभ्यासाचा रेकॉर्ड. व्यवहार प्रकाशक. ISBN ०८७८५५९३३७.

६.६ सारांश

पार्कने मानवी समाजाला नैसर्गिक जगाप्रमाणेच काम करताना पाहिले. वनस्पती आणि प्राणी, पर्यावरणीय क्रम, पण सामाजिक किंवा सहभागी नैतिक व्यवस्था ज्याचा मानवेतर स्तरावर कोणताही समकक्ष नव्हता. म्हणून, त्याने मानले मानवी समाजांना दुहेरी पैलू आहेत: एकीकडे ते बनलेले आहेत. आर्थिक आणि प्रादेशिक वर्चस्वासाठी स्पर्धा करणाऱ्या व्यक्ती, परंतु त्याच वेळी सामूहिक कृतींमध्ये सहभागी होण्याची वेळ आली आहे.

रॉबर्ट ई. पार्क हे मानवाच्या क्षेत्राची उत्पत्ती आणि विकास करण्यात अग्रणी होते. पर्यावरणशास्त्र त्यांनी समाजशास्त्र हे मुख्यत्वे तत्वज्ञानी बनून बदलले. क्षेत्रीय अभ्यासाचा त्याच्या कार्यपद्धतीमध्ये समावेश करण्यासाठी आणि बनण्याच्या दिशेने शिस्त मानवी वर्तनाचे एक प्रेरक विज्ञान आहे. माहितीचा एक मौल्यवान स्रोत म्हणून त्यांनी शहरी लँडस्केपची ओळख करून दिली. समाजशास्त्रीय अभ्यासाचा स्थलांतर आणि अल्पसंख्याकांवर भर होता. कादंबरी, वंशाविषयीच्या आमच्या समजावर नवीन प्रकाश टाकणारी माहिती उघड करतो. इन- आणि आउट-ग्रुप डायनॅमिक्स, सोशल पॅथॉलॉजी आणि इतर प्रकार सामूहिक वर्तन आहे. याव्यतिरिक्त, वृत्तपत्रे आणि सार्वजनिक मतांचा

अभ्यास करण्यासाठी पार्कचा दृष्टीकोन जनसंवाद आणि शिक्षण क्षेत्रातील असंख्य विद्वानांना प्रेरित केले आहे.

६.६ प्रश्न

१. शहरी समाजशास्त्रात पार्कचे मोठे योगदान काय होते?
२. 'मानवी पर्यावरणशास्त्र' वर विस्तृत करा.
३. शिकागो शाळेवर पार्कचा काय प्रभाव होता?

६.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

- ब्रिटानिका, टी. एन्सायक्लोपीडियाचे संपादक (2022, फेब्रुवारी 10). रॉबर्ट ई. पार्क. एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका. [https:// www. britannica. com/ biography/ Robert- E- Park](https://www.britannica.com/biography/Robert-E-Park) .
- रॉबर्ट ई. पार्क. " ; समाजशास्त्रातील स्थानाची संकल्पना. & quot; कागदपत्रे आणि अमेरिकन सोशियोलॉजिकल सोसायटीची कार्यवाही, 20 (1926): 1-14.
- गोडस्ट, पी. डी. (1971). शहर आणि "समुदाय": शहरी सिद्धांत रॉबर्ट पार्क. अमेरिकन त्रैमासिक, 23(1), 46–59. <https://doi.org/10.2307/2711586>
- पार्क, रॉबर्ट ई. आणि अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गेस. (1921) परिचय समाजशास्त्राचे विज्ञान. [तिसरी आवृत्ती, 1969] शिकागो: विद्यापीठ शिकागो प्रेस.
- पार्क, रॉबर्ट ई., अर्नेस्ट डब्ल्यू. बर्गेस आणि रॉडरिक डी. मॅकेन्झी. (१९२५) शहर. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस.
- पार्क, रॉबर्ट ई. (1952). मानवी समुदाय: शहर आणि मानव इकोलॉजी.. [रॉबर्ट एझरा पार्कचे एकत्रित पेपर्स, खंड II, एव्हरेट ह्यूजेस, एड.] ग्लेनको, आयएल: द फ्री प्रेस.
- पार्क, रॉबर्ट ई. (1967) रॉबर्ट ई. पार्क सामाजिक नियंत्रण आणि सामूहिक वर्तन: निवडलेले पेपर. [राल्फ एच. टर्नर द्वारा संपादित]. शिकागो: शिकागो विद्यापीठ प्रेस.
- स्मॉल, अल्बियन डब्ल्यू. (1924). समाजशास्त्राची उत्पत्ती. शिकागो: द शिकागो विद्यापीठ प्रेस.

मॅन्युअल कॅस्टेल्सचा नवमाक्सवादी दृष्टिकोन

घटक संरचना :

- ७.० उद्दिष्ट
- ७.१ मॅन्युअल कॅस्टेल्सचे चरित्र रेखाटन
- ७.२ मॅन्युअल कॅस्टेल्सच्या शहरी समाजशास्त्राचा परिचय
- ७.३ शहरी प्रश्न
- ७.४ नेटवर्क
- ७.५ ओळख
- ७.६ पॉवर: नेटवर्क आणि स्विचेस
- ७.७ माहितीचा काळ
- ७.८ श्रमाचे परिवर्तन
- ७.९ सारांश
- ७.१० प्रश्न
- ७.११ संदर्भ

७.० उद्दिष्ट

- मॅन्युअल कॅस्टेल्सच्या शहरीकरण सिद्धांतांबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता वाढविणे.

७.१ मॅन्युअल कॅस्टेल्सचे चरित्र रेखाटन

मॅन्युअल कॅस्टेल्स ऑलिव्हन यांचा जन्म १९४२ मध्ये हेलिन, स्पेन येथे झाला. तो समाजशास्त्रीय संशोधन करतो. त्यांनी शहरी समाजशास्त्रातील माहिती आणि संवादाच्या अभ्यासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. मानवी जीवनाशी निगडीत ज्ञान, माहिती, तंत्रज्ञान आणि दळणवळणाच्या प्रसाराबाबत त्यांना महान विद्वान मानले जाते. ते एक प्रतिष्ठित आंतरराष्ट्रीय कॉलेजियम सदस्य आहेत.

ही संस्था सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण धोरणे देते. आर्थिक वाढ, राजकीय स्थैर्य आणि सामाजिक प्रगती शांततापूर्ण आणि सुसंवादी जगासाठी कसे योगदान देते याविषयी कॅस्टेल्स ज्ञान देतात.

कॅस्टेल्स त्यांच्या किशोरवयातच अँटी फ्रँको चळवळीचे सक्रिय सदस्य बनले. त्यांच्या राजकीय हालचालींमुळे त्यांना देश सोडून जाण्यास भाग पाडले गेले. ते पॅरिसला गेले आणि तेथे त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर, वयाच्या २४ व्या वर्षी, त्यांनी डॉक्टरेट पूर्ण केली आणि पॅरिस विद्यापीठात समाजशास्त्राचे प्राध्यापक बनले, जिथे त्यांनी एक दशकासाठी कम्युनिकेशनचे समाजशास्त्र शिकवले. १९७९ मध्ये, त्यांनी कॅलिफोर्निया विद्यापीठात शहर आणि प्रादेशिक नियोजन समाजशास्त्र शिकवण्यास सुरुवात केली. २००३ मध्ये, ते अँनेनबर्ग स्कूल फॉर कम्युनिकेशनमध्ये कम्युनिकेशनचे प्राध्यापक झाले. तेथे त्यांनी दळणवळण आणि तंत्रज्ञान विभागाचे प्रमुख पद स्वीकारले. ते अँनेनबर्ग रिसर्च नेटवर्क फॉर इंटरनॅशनल कम्युनिकेशनचे सन्माननीय सदस्य देखील होते. दळणवळण आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील त्यांच्या असंख्य योगदानासाठी अनेक विद्यापीठांनी त्यांना मानद डॉक्टरेट बहाल केली.

७.२ मॅन्युएल कॅस्टेल्सच्या शहरी समाजशास्त्राचा परिचय

मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांनी माहिती आणि दळणवळणाच्या अभ्यासातून शहरी समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. मुळात, कॅस्टेल्स हे मार्क्सवादी शहरी समाजशास्त्र आहे. शहरी समाजाच्या परिवर्तनात सामाजिक चळवळींच्या भूमिकेवर त्यांनी नेहमीच भर दिला आहे. सामाजिक आणि मानसिक स्वरूपाच्या समस्यांवर शहरी भाग नेहमीच उपाय शोधत असतात. संघर्ष, स्पर्धा, निवास आणि एकत्रीकरण ही शहरी जीवनाची दैनंदिन वैशिष्ट्ये आहेत. पुरुष जगण्यासाठी धडपडत आहेत, आणि दैनंदिन जीवन हे अस्तित्वाचे एक महान नाटक आहे. प्रत्येकजण काही ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करत असतो. बहुतेक उद्दिष्टे आर्थिक, राजकीय आणि स्थितीशी संबंधित आहेत. मूलभूत गरजा शोधल्यानंतर, पुरुष नेहमीच भिन्न महत्वाकांक्षा साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात, जे भौतिकवादी आणि गैर-भौतिक दोन्ही स्वरूपाच्या असतात. पुरुष शहरी भागात शांतपणे राहू शकत नाहीत. ते चांगल्या अस्तित्वासाठी प्रयत्न करतात आणि प्रयत्न करतात. त्यामुळे ते आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय संस्थांमध्ये सुधारणा आणि सुधारणा करतात.

कॅस्टेल्सच्या मते, शहरी समुदायामध्ये प्रमुख भूमिका बजावणारे तीन आयाम आहेत. ते आहेत: उत्पादन, शक्ती आणि अनुभव. दुसऱ्या शब्दांत, अर्थव्यवस्थेची संघटना, राज्य आणि त्याच्या विविध संस्था आणि लोक ज्या प्रकारे सामूहिक कृती तयार करतात ते शहराच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. कॅस्टेल्स यावर भर देतात की सरकारची भूमिका, सामाजिक चळवळी आणि व्यावसायिक क्रियाकलाप शहरी जीवनाला आकार देतात कारण चळवळी अल्पकालीन आणि चिरडल्या जातात. परंतु शहरीकरण गतिमान असल्याने अनेक बदल घडू शकतात. कॅस्टेल्स हे महान आधुनिक शहरी समाजशास्त्रज्ञांपैकी एक आहेत जे सायबरस्पेसने अत्यंत प्रभावित आहेत. ते म्हणाले की "आधुनिक समाज अधिकाधिक निव्वळ आणि स्वतः च्या द्विध्रुवीय विरोधाभोवती संरचित

होत आहेत." त्यांनी "सामूहिक उपभोग" ही संकल्पना मांडली. अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेत नवीन तंत्रज्ञानाच्या भूमिकेवर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी अर्थव्यवस्थेच्या रिअल-टाइम, लांब-अंतर समन्वयासाठी वापरल्या जाणाऱ्या जागतिक माहिती नेटवर्कचे भौतिक आणि अभौतिक घटक "प्रवाहांची जागा" ही संकल्पना मांडली.

कॅस्टेल्सच्या संशोधनाच्या आवडींमध्ये शहरी समाजशास्त्र, नवीन ज्ञान आणि माहिती, इंटरनेट अभ्यास, संस्कृती, सामाजिक आणि आर्थिक बदल आणि सरकारची भूमिका यांचा समावेश होतो. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि माहितीच्या युगाने शहरी समाजाची वेगवेगळ्या दिशेने पुनर्रचना केली. हे जाणून घेणे आंबट पण गोड आहे की जग एका ग्लोब मॅपसारखे एक लहानसे स्थान बनले आहे, जिथे काही सेकंदात जगाची सर्व माहिती मिळू शकते.

७.३ शहरी प्रश्न

"शहरी प्रश्न" या त्यांच्या कार्यात त्यांनी "शहरी सामाजिक चळवळी" नावाच्या संरचनात्मक बदलाच्या यंत्रणेसह शहरी व्यवस्थेच्या गतिशीलतेचे मॉडेल सादर केले. शहरी सामाजिक चळवळीच्या कॅस्टेलच्या सिद्धांताच्या केंद्रस्थानी असे आहे की शहरी निषेध चळवळी तीन प्रमुख थीमभोवती विकसित होतात:

- १) सामूहिक उपभोगावर लक्ष केंद्रित केलेल्या मागण्या.
- २) विशिष्ट प्रदेशाशी जोडलेल्या आणि त्याभोवती आयोजित केलेल्या सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण
- ३) स्थानिक सरकारच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करून राज्याच्या संबंधात राजकीय एकत्रीकरण

कॅस्टेल्स सामूहिक उपभोग, सांस्कृतिक ओळख आणि स्थानिक सरकारच्या मुद्द्यांवर सामाजिक चळवळीच्या हालचालींमध्ये स्थानिक संबंधांची आवश्यक भूमिका दर्शवितात. स्थानिक संबंध संसाधने एकत्रित करण्याच्या हालचालींच्या क्षमतेवर परिणाम करतात, तर जाचक "स्थानिक स्वरूप" तक्रारींना जन्म देऊ शकतात. तितकेच महत्वाचे हे तथ्य आहे की हालचाली त्यांच्या मोबिलायझेशनच्या धोरणांचे अविभाज्य भाग म्हणून मोकळी जागा आणि ठिकाणे तयार करतात. कॅस्टेल्सच्या "स्पेस ऑफ प्लेस" च्या चर्चेने 'विकासाच्या माहितीच्या पद्धती' अंतर्गत "प्रवाहाच्या जागेचा" मार्ग दिला, जो जागा, स्थान आणि समाज यांच्यातील संबंध समजतो आणि सामाजिक विज्ञानातील जागेचे विश्लेषण प्रदान करतो.

विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी नागरिकांनी सामूहिक कृतीचा वापर केला आहे. घरांची कमतरता, वाढती वेतन-भाडे असमानता, देखभालीकडे घरमालकाचे दुर्लक्ष आणि अपुरी आरोग्यसेवा आणि शिक्षण या सर्व गोष्टी सामूहिक उपभोगाच्या समस्या म्हणून ओळखल्या जाऊ शकतात. विकसनशील देशांमधील शहर रहिवाशांना पाणीपुरवठा, गटार आणि विजेच्या अभावाचा सामना करावा लागतो. समस्यांचा आणखी एक संच शहरी नियोजनाशी संबंधित आहे, जसे की विस्थापन आणि प्रिय शहरांच्या दृश्यांचा नाश. अखेरीस, गृहनिर्माण धोरणे, मालमत्ता कर आणि यासारख्या अत्यंत विशिष्ट समस्यांसाठी वकिली करण्यासाठी विशिष्ट गट तयार केले आहेत. बहुसंख्य शहरी हालचाली परिचित

प्रकारच्या क्रियांच्या तुलनेने स्थिर संचावर अवलंबून असतात. शहरी चळवळींच्या कृती योजना इतर सामाजिक चळवळींशी ओव्हरलॅप होतात. तथापि, काही पैलू, जसे की भाड्याने स्ट्राइक, स्कवॅटिंग आणि पर्यायी अवकाशीय योजना विकसित करणे, शहरी हालचालींसाठी अद्वितीय आहेत. संस्थात्मक नमुने टॉप-डाउन किंवा बॉटम-अप असू शकतात. बॉटम-अप मोबिलायझेशनमध्ये कार्यकर्ते आणि प्रासंगिक सहभागींचे नेटवर्क तयार करणे, समित्यांची निर्मिती, शक्यतो औपचारिक संस्था, वृत्तपत्रे, अतिपरिचित क्षेत्र इत्यादींचा समावेश होतो. राजकीय गट किंवा पक्षांच्या टॉप-डाउन सहभागाकडे वारंवार नकारात्मकतेने पाहिले जाते कारण यामुळे नोकरशाही राज्यावर केंद्रित होऊ शकते आणि स्वयं-व्यवस्थापनाच्या लोकप्रिय कल्पनेच्या विरोधात जाते.

शहरी हालचाली वारंवार सामाजिक सीमा ओलांडण्याची क्षमता प्रदर्शित करतात, जसे की क्रॉस-क्लास एकत्रीकरणाद्वारे. याने विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील सहभागी किंवा गरीब लोकांना मदत करणाऱ्या मध्यमवर्गीय कार्यकर्त्यांमधील क्षैतिज सहकार्याचे स्वरूप घेतले आहे. काही शहरी हालचाली, दुसरीकडे, सहभागींच्या वांशिकता, वर्ग किंवा वयामुळे मर्यादित आहेत. निषेधाची उद्दिष्टे वारंवार स्पष्ट आणि मोजता येण्याजोगी असतात, जसे की बांधलेल्या वातावरणातील विशिष्ट नियोजित परिवर्तनास प्रतिबंध करणे, विशिष्ट इमारती सोडण्याऐवजी दुरुस्त केल्या गेल्याची खात्री करणे, रहदारीद्वारे रस्ता बंद करणे, इमारत निष्कासन प्रतिबंधित करणे किंवा भाडे कपात साध्य करणे. शहरी हालचालींचे परिणाम अपयश आणि यश यांचे मिश्रण आहेत.

काही आंदोलकांना हवे ते भागच मिळतात. उदाहरणार्थ, त्यांना भाडेवाढ पूर्णपणे थांबवण्याऐवजी त्यावर मर्यादा मिळू शकते. किंवा, ते बेदखल करणे थांबवू शकत नसल्यास, त्यांना राहण्यासाठी नवीन जागा मिळू शकते. तसेच, अनपेक्षित परिणाम होऊ शकतात, जसे की स्कवॅट्स कायदेशीर केले जातात कारण लोकांना त्यांना बाहेर काढायचे नव्हते. शहरांतील हालचालींमुळे कधी कधी स्वतःला इजा होऊ शकते. कमी उत्पन्न असलेले अतिपरिचित क्षेत्र अधिक चांगले झाल्यास, यामुळे सौम्यता येऊ शकते, ज्यामुळे मूळ रहिवाशांना तेथून जाण्यास भाग पाडले जाते.

शहरी हालचालींचा अभ्यास लिहिण्यापलीकडे जातो आणि शहरी कृती आणि संघर्षाची वैयक्तिक प्रकरणे स्पष्ट करतो जिथे लोक जिंकले किंवा हरले. शहरी चळवळींमध्ये समाज बदलण्याची प्रवृत्ती असू शकते. कॅस्टेल्स सामान्य सिद्धांताच्या शोधात इतर कोणापेक्षा जास्त गुंतले आहेत. सुरुवातीला, वर्गसंघर्षात शहरी चळवळींनी छुपी भूमिका बजावली या कल्पनेबद्दल त्यांनी अधिक तपशीलवार विचार केला. ते म्हणाले की शहरी चळवळींनी उत्पादन क्षेत्रातील वर्ग संघर्षात सहभागी असलेल्या गटांसोबत काम केले तरच सामाजिक बदल घडवून आणू शकतात. नंतर, ते म्हणाले की उत्पादन, दळणवळण आणि सरकारमधील बदलांपूर्वी शहरी चळवळींचे लक्ष स्थानिक पातळीवर येते. वर्चस्वाला प्रतिकार करणे किंवा "शहरी अर्थ" बदलणे ही शहरी चळवळी ज्या प्रकारची सामाजिक बदल घडवून आणू शकतात त्याची उदाहरणे आहेत, ज्यामुळे "प्रतिक्रियाशील यूटोपिया" होते.

शहरी हालचालींमधून सर्वात जास्त सामाजिक बदल होऊ शकतात जर ते खालील तीन उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने असतील:

मॅन्युअल कॅस्टेल्सचा
नवमाक्सवादी दृष्टिकोन

प्रथम, वस्तूंच्या विरुद्ध वापर मूल्य म्हणून शहराचा प्रचार करण्याचा भाग म्हणून सामूहिक उपभोगाच्या गरजा पूर्ण करणे.

दुसरे, एक स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख प्रस्थापित करणे आणि मजबूत करणे आणि "प्रोग्राम केलेल्या एकमार्गी माहिती प्रवाह" ऐवजी संप्रेषणाचा प्रचार करणे.

आणि तिसरे, क्षेत्रावर आधारित स्वयं-व्यवस्थापन.

इतर निकष हे होते की सक्रिय गटांना हे माहित होते की ते एका मोठ्या सामाजिक चळवळीचा भाग आहेत, ते चळवळीच्या इतर भागांशी एकरूप आहेत, ते मीडियामध्ये चळवळीच्या विषयांवर बोलतात आणि त्यांनी हार न मानता व्यावसायिक आणि राजकीय पक्षांशी संबंध ठेवले आहेत. त्यांचे स्वातंत्र्य. कॅस्टेल्सने शहरी हालचाली कशा उगवतात, पडतात आणि कालांतराने बदलतात हे देखील पाहिले आहे. शहरी व्यवस्थापक सामाजिक समस्यांना वैयक्तिक किंवा तांत्रिक समस्या म्हणून किती चांगल्या प्रकारे पुनर्रचना करण्यास सक्षम आहेत हे आणखी एक महत्वाचे संदर्भ परिवर्तन आहे. परिस्थिती बाजूला ठेवून, एकत्रिकरणाच्या विश्लेषणात संसाधने मिळविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या धोरणांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. हे देखील महत्वाचे आहे की कार्यकर्ते शहरी समस्यांबद्दल बोलू शकतात, कोणाला दोष द्यायचा हे शोधून काढू शकतात आणि उपाय देऊ शकतात.

हालचालींना जीवनचक्र असते. सह-विकल्प, जेव्हा सरकार कार्यकर्त्यांना काहीतरी करण्यास सांगते आणि संस्थात्मकीकरण, जे नियम आणि कायदांच्या आधारे चळवळ एक स्थिर नमुना बनते तेव्हा बहुतेकदा शेवटची सुरुवात म्हणून पाहिले जाते. सल्लामसलत आणि वाटाघाटी यांसारख्या पारंपारिक रणनीतींचा अर्थ असा नाही की चळवळ यापुढे व्यत्यय आणणारे डावपेच वापरणार नाही.

संस्थात्मकीकरण आणि सह-विकल्प बदलाची इच्छा नष्ट करू शकतात, परंतु ते चळवळीची उद्दिष्टे पूर्ण झाली आहेत याची खात्री करण्याचा मार्ग देखील असू शकतात. कल्याणकारी नोकरशाही आणि खर्च कमी करण्यासाठी आणि त्याच वेळी गरीब लोकांना मदत करण्यासाठी स्थानिक सरकारांवर अधिकाधिक परस्परविरोधी दबाव येत आहेत. यामुळे शहरी चळवळींच्या गटांना स्वयं-मदत कार्यक्रम चालवण्यासारख्या गोष्टी करायला लावणे अधिक महत्वाचे बनते.

७.४ नेटवर्क

एकेकाळी, सर्वात महत्वाचे आर्थिक कलाकार सामाजिक वर्ग किंवा वैयक्तिक व्यवसाय मालक यासारख्या गोष्टी होत्या. आता, नेटवर्क हे सर्वात महत्वाचे आर्थिक घटक आहेत. व्यवसाय, संस्था, मीडिया, राजकीय, सांस्कृतिक आणि इतर संस्था या सर्वांवर "नेटवर्किंग लॉजिक" चा परिणाम होतो.

"गौण फंक्शन्स आणि लोक वेगवेगळ्या ठिकाणी विभागले गेले आहेत, जे अधिकाधिक वेगळे होत आहेत आणि एकमेकांपासून डिस्कनेक्ट होत आहेत," लेखक म्हणतात. "प्रबळ फंक्शन्स नेटवर्कमध्ये सेट केले जातात जे फ्लो स्पेसचा भाग आहेत जे त्यांना जगभरात जोडतात". सांस्कृतिक संहिता, मूल्य आणि सामर्थ्य हे "मेटा-नेटवर्क" द्वारे बनवले जाते आणि ठरवले जाते जे "बहुतेक लोकांना मेटा-सोशल डिसऑर्डरसारखे दिसते." लोक याकडे "अनियंत्रित तर्कशास्त्र" असलेली "घटनांची यादृच्छिक मालिका" म्हणून पाहतात जे मानवी अनुभवाला मूलभूत मार्गाने बदलते.

७.५ ओळख

ते म्हणतात की लोक त्यांची ओळख कशी बनवतात त्यात मोठे बदल हा "नेटवर्क सोसायटी" चा दुसरा सर्वात महत्वाचा भाग आहे. सध्याच्या व्यवस्थेत व्यक्तीची ओळख हा अर्थाचा मुख्य स्रोत आहे. हे नेटवर्कपेक्षा वेगळे आहे, जे बहुतेक अमूर्त आणि उपयुक्त आहेत. कॅस्टेल्स म्हणतात की "स्व आणि नेटच्या विरुद्ध समाज अधिकाधिक तयार होत आहेत". या दोन ध्रुवांमधील तणावातून ओळख निर्माण होते.

राष्ट्रीय, धार्मिक किंवा लैंगिक ओळखींवर आधारित सामाजिक चळवळी हे महत्वाचे गट आहेत जे लोकांना संरचनात्मक बदल आणि द्रव नेटवर्कमुळे होणारी अस्थिरता यांच्या काळात त्यांचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यास मदत करतात. अनेक प्रकारच्या हालचाली आहेत. काहींचे नेतृत्व गुंतलेले सांस्कृतिक अभिजात वर्ग करतात ज्यांना स्वातंत्र्यवादी ओळख राजकारणात रस आहे आणि नवीन तंत्रज्ञानासाठी खुले आहे. इतरांचे नेतृत्व कमी निधी असलेल्या गटांद्वारे केले जाते जे पारंपारिक नियम आणि मूल्यांना चिकटून राहतात. एकीकडे, या हालचालींमुळे समाजात फूट पडू शकते आणि लोकांमध्ये भांडणे होऊ शकतात. परंतु त्यांना गुलामगिरीतून बाहेर पडण्याची संधी देखील असू शकते.

७.६ पॉवर : नेटवर्क आणि स्विचेस

कॅस्टेल्स म्हणतात की शक्ती समीकरणातील मुख्य खेळाडू नेटवर्क आहेत. पूर्वी, काही सामाजिक हितसंबंध प्रभारी होते. आता, माहितीचा प्रवाह कसा चालतो यासाठी त्यांचे स्वतःचे नियम असलेले नेटवर्क. "सत्तेचा प्रवाह सत्तेच्या प्रवाहावर जिंकतो". कॅस्टेल्स म्हणतात की तथाकथित "स्विचर्स" जे नेटवर्क जोडतात ते खरेतर "शक्तीचे विशेषाधिकार प्राप्त साधन" आणि "समाजाला आकार देणारे, मार्गदर्शन करणारे आणि दिशाभूल करणारे मूलभूत स्रोत आहेत." संपूर्णपणे कार्य करणाऱ्या नेटवर्कमध्ये, स्विचर्सकडे वास्तविक शक्ती असते. नेटवर्क तयार करणे, प्रोग्रामिंग करणे आणि पुन्हा तयार करणे हा इतर लोकांवर नियंत्रण मिळवण्याचा दुसरा मार्ग आहे. परंतु स्विचर आणि प्रोग्रामर केवळ एक व्यक्ती किंवा एक गट नाही. त्याऐवजी, ते विकेंद्रित सामाजिक कलाकारांचे नेटवर्क आहेत जे एकत्र काम करतात. परिणामी "संयुक्त क्रियांचा एक जटिल संच" मध्ये शक्ती वापरली जाते. म्हणून, समाज, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतीत गोष्टी कशा बदलतात यावर राष्ट्र-राज्याची कोणतीही राजकीय सत्ता नाही. नेटवर्क स्थिती अधिक सामान्य होत आहे, आणि त्याला वित्तीय बाजारपेठेतील इतर खेळाडूंंसह, बहुराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन आणि सुपरनॅशनल संस्थांसोबत काम करण्याची आवश्यकता आहे.

अर्थव्यवस्था, समाज आणि संस्कृती तीन समाजशास्त्रीय परिमाणे समाविष्ट करतात: उत्पादन, शक्ती आणि अनुभव. ते यावर जोर देतात की अर्थव्यवस्थेचे संघटन, राज्य आणि त्याच्या संस्था आणि सामूहिक कृतीद्वारे लोक ज्या प्रकारे त्यांच्या जीवनाला अर्थ देतात ते सामाजिक गतिशीलतेचे अपरिवर्तनीय स्रोत आहेत ज्यांना स्वतंत्र आणि जोडलेले दोन्ही घटक समजले पाहिजेत. इंटरनेटच्या विकासाचे विश्लेषण करून तो एक प्रसिद्ध सायबरनेटिक संस्कृती सिद्धांतकार बनला. या विश्लेषणात, त्यांनी राज्य, लष्कर, शैक्षणिक, सामाजिक चळवळी जसे की संगणक हॅकर्स आणि सामाजिक कार्यकर्ते आणि त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक पायाभूत सुविधांना आकार देण्यासाठी व्यवसाय यावर भर दिला. द इन्फॉर्मेशन एजमध्ये ते म्हणतात, "नेट आणि सेल्फ या दोन विरुद्ध गोष्टींभोवती आपले समाज अधिकाधिक बांधले जात आहेत." "नेट" हे नेटवर्क संस्थांना संदर्भित करते जे अनुलंब एकात्मिक पदानुक्रमांना सर्वात सामान्य प्रकारची सामाजिक संस्था म्हणून बदलत आहेत. "स्व" म्हणजे सतत बदलणाऱ्या सांस्कृतिक लँडस्केपमध्ये सामाजिक ओळख आणि अर्थाची पुष्टी करण्यासाठी एखादी व्यक्ती वापरत असलेल्या पद्धतींचा संदर्भ देते.

७.८ श्रमाचे परिवर्तन

कॅस्टेल्स म्हणतात की आयसीटी च्या अंमलबजावणीसाठी कुशल आणि स्वतंत्र कामगार किंवा "नेटवर्कर्स" आवश्यक आहेत कारण सामाजिक रचना बदलत आहे. भांडवलशाहीच्या पूर्वीच्या स्वरूपाच्या तुलनेत, जे हुकूमशाही आणि शोषणात्मक पद्धतींनी वैशिष्ट्यीकृत होते, नेटवर्क सोसायटी कामगारांना कामावर अधिक स्वातंत्र्य देते कारण "नेटवर्कर्स" ला कमी-प्रमाणित कार्ये करताना अधिक स्वायत्तता आवश्यक असते. परंतु त्याच वेळी, उत्पादन स्वयंचलित केले जात आहे आणि परदेशात पाठवले जात आहे, ज्यामुळे "अपग्रेड केलेले" माहिती कार्य आणि "डाउनग्रेड केलेले" अनिश्चित नोकऱ्या यांच्यात विभागणी निर्माण होते.

माहितीच्या कामासाठी उच्च पातळीचे शिक्षण आवश्यक आहे, त्यामुळे अधिकाधिक लोकांना त्यांच्या शैक्षणिक पार्श्वभूमीच्या आधारावर नियुक्त केले जाते. सामाजिक ध्रुवीकरण हा आयसीटी नवकल्पनांचा नैसर्गिक परिणाम नाही; उलट, त्या नवकल्पनांचा वापर कसा केला जातो त्यामुळे होतो. उदाहरणार्थ, लवचिकता वाढवण्यासाठी आणि सरकारने ज्या पद्धतीने व्यवस्थापनाची पुनर्रचना केली आहे आणि तशी परवानगी दिली आहे आणि जागतिक पुरवठा साखळीतील कामगारांच्या आंतरराष्ट्रीय विभागणीमुळे कल्याणकारी राज्यांवर आणि पूर्वी खूपच सुरक्षित असलेल्या नोकऱ्यांवर दबाव आला आहे. तसेच, कामगार संघटित करण्यात युनियन्स पूर्वीइतके यशस्वी झाले नाहीत. हे अंशतः कारण त्यांच्यावर राजकीय हल्ला झाला होता (जसे रेगन आणि थॅचरच्या अंतर्गत घडले होते), परंतु ते "अधोगती" कर्मचार्यांचे आयोजन करू शकले नाहीत, ज्यात सेवा क्षेत्रातील महिला आणि स्थलांतरितांचा समावेश होतो.

तर, "अधिक सामाजिक असमानता आणि ध्रुवीकरणाकडे प्रवृत्ती" हीच जागतिक माहिती भांडवलशाही आहे. माहिती क्षेत्रातील उच्च-कुशल कामगार हे जागतिक श्रम विभाजनाचे विजेते आहेत. अवनत सेवा आणि अनौपचारिक कामगार, तसेच संरचनात्मकदृष्ट्या

वगळलेले बेरोजगार लोक नुकसान करणारे आहेत. जे लोक बाहेरील आहेत ते आफ्रिकेच्या मोठ्या भागांसारख्या ठिकाणी आणि विकसित देशांमध्ये वस्तीसारख्या ठिकाणी आढळू शकतात.

७.९ सारांश

मॅन्युएल कॅस्टेल्स ऑलिव्हन यांचा जन्म हेलिन, स्पेन येथे १९४२ मध्ये झाला. माहिती आणि संप्रेषणाच्या अभ्यासात त्यांनी शहरी समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. १९७९ मध्ये, ते कॅलिफोर्निया विद्यापीठात शहर आणि प्रादेशिक नियोजनाच्या समाजशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. कॅस्टेल्सच्या संशोधनाच्या आवडींमध्ये शहरी समाजशास्त्र, नवीन ज्ञान आणि माहिती, इंटरनेट अभ्यास, संस्कृती, सामाजिक आणि आर्थिक बदल आणि सरकारची भूमिका यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्थेच्या रिअल-टाइम समन्वयासाठी वापरल्या जाणाऱ्या जागतिक माहिती नेटवर्कचे भौतिक आणि अभौतिक घटक "प्रवाहांची जागा" ही संकल्पना त्यांनी मांडली.

शहरी निषेध आंदोलने तीन प्रमुख थीम्सभोवती विकसित होतात: सामूहिक उपभोग, सांस्कृतिक ओळख आणि राजकीय एकत्रीकरण यावर लक्ष केंद्रित केलेल्या मागण्या. स्थानिक संबंध संसाधने एकत्रित करण्याच्या हालचालींच्या क्षमतेवर परिणाम करतात, तर जाचक "स्थानिक स्वरूप" तक्रारींना जन्म देऊ शकतात. संघटना त्यांच्या मोबिलायझेशन स्ट्रॅटेजीचे अविभाज्य भाग म्हणून मोकळी जागा आणि ठिकाणे तयार करतात. शहरी हालचाली सामाजिक सीमा पार करण्याची क्षमता प्रदर्शित करतात, जसे की क्रॉस-क्लास मोबिलायझेशन. शहरी चळवळींचे परिणाम अपयश आणि यश यांचे मिश्रण आहेत.

शहरी चळवळी पुढील तीन उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने सामाजिक बदलाची त्यांची कमाल क्षमता साध्य करू शकतात. हालचालींना जीवनचक्र असते; संस्थात्मकीकरण आणि सह-विकल्प बदलाची प्रेरणा रद्द करू शकतात, परंतु ते चळवळीच्या विजयाचे परिणाम सुरक्षित करण्याचा एक मार्ग देखील असू शकतात. स्थानिक सरकारांना कल्याणकारी नोकरशाही आणि खर्च कमी करण्यासाठी आणि त्याच वेळी गरिबी दूर करण्यासाठी दबाव वाढतो आहे.

७.१० प्रश्न

१. मॅन्युएल कॅस्टेल्सच्या शहरी विस्ताराच्या सिद्धांताचे वर्णन करा.

७.११ संदर्भ

- Castells, Manuel (1996). The Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 1. Maiden/Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (1997). The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 2. Maiden/Oxford: Blackwell.

- Castells, Manuel (2000). End of Millenium. The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 3. Maiden/Oxford: Blackwell. 2nd Ed.
- Castells, Manuel (2009). Communication Power. Oxford/New York: Oxford University Press.

मॅन्युअल कॅस्टेल्सचा
नवमाक्सवादी दृष्टिकोन

munotes.in

डेव्हिड हार्वे

घटक संरचना :

८.० उद्दिष्टे

८.१ डेव्हिड हार्वे

८.२ प्रश्न

८.३ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- विद्यार्थ्यांना डेव्हिड हार्वेच्या समकालीन सिद्धांताशी ओळख करून देणे
- शहराच्या हक्काची संकल्पना समजून घेणे
- सध्याच्या शहरी परिस्थितीत सिद्धांत लागू करणे

८.१ डेव्हिड हार्वे (DAVID HARVEY)

हार्वेच्या मते, शहरीकरण हा पर्यावरणाचा एक भाग आहे जो औद्योगिक भांडवलशाहीच्या वाढीमुळे विकसित झाला आहे. पारंपारिक समाज शहर आणि ग्रामीण भागात स्पष्टपणे फरक करतात. आधुनिक जगात उद्योगामुळे शहर आणि ग्रामीण भागातील भेद नाहीसा झाला आहे. जेव्हा शेतीचे यांत्रिकीकरण होते आणि औद्योगिक कामाप्रमाणेच केवळ किंमत आणि नफ्याच्या आधारावर व्यवस्थापन केले जाते तेव्हा शहरी आणि ग्रामीण लोकांच्या सामाजिक संरचनांमधील फरक कमी होतो.

हार्वे नोंदवतात की समकालीन शहरीकरणामध्ये, अवकाशाची सतत पुनर्रचना केली जाते. मोठ्या उद्योगांनी त्यांचे कारखाने, संशोधन केंद्रे आणि इतर सुविधांसाठी निवडलेली ठिकाणे, औद्योगिक उत्पादन आणि जमिनीच्या वापरावर सरकारे लावलेले निर्बंध तसेच रियल इस्टेट खरेदी आणि विक्री करणाऱ्या खाजगी गुंतवणूकदारांच्या कृतींचा या प्रक्रियेवर परिणाम होतो. व्यवसाय, उदाहरणार्थ, नवीन स्थानांच्या सापेक्ष फायद्यांची तुलना जुन्या लोकांशी सतत करत असतात. कार्यालये आणि कारखाने एका ठिकाणी बंद केले जातील आणि इतरत्र उघडले जातील कारण एका प्रदेशाच्या तुलनेत उत्पादन खर्च कमी होईल किंवा कंपनी एका उत्पादनातून दुस-या उत्पादनावर स्विच करेल. परिणामी, एका क्षणी मोठ्या शहरांच्या मध्यभागी कार्यालय-ब्लॉक बांधकामाची लाट येऊ शकते. कार्यालये बांधल्यानंतर आणि मध्यवर्ती भागाचा "पुनर्विकास" झाल्यानंतर गुंतवणूकदार इतरत्र

अतिरिक्त सट्टा इमारतीसाठी संधी शोधतात. जेव्हा आर्थिक वातावरण बदलते तेव्हा एका कालावधीत जे फायदेशीर असते ते दुसऱ्या काळात फायदेशीर नसते.

व्यावसायिक हितसंबंध किती आणि कोठे जमीन खरेदी करतात, तसेच स्थानिक आणि फेडरल सरकारद्वारे निर्धारित केलेले कर्ज आणि कर दर यांचा खाजगी घरमालकांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनायटेड स्टेट्सच्या प्रमुख शहरांमध्ये उपनगरीय विकासात लक्षणीय वाढ झाली. हे अंशतः वांशिक भेदभाव आणि आतील शहरे सोडण्याच्या गोऱ्या लोकांच्या प्रवृत्तीमुळे होते. हार्वे यांचे म्हणणे आहे की हे केवळ सरकारी धोरणामुळे घर खरेदीदारांना आणि बांधकाम कंपन्यांना तसेच आर्थिक संस्थांच्या स्थापनेमुळे कर सूट देणे शक्य झाले आहे.

हार्वे यांनी सोशल जस्टिस अँड द सिटी या लेखनात, अवकाशीय चेतना (किंवा भौगोलिक कल्पनाशक्ती) असलेल्या समाजशास्त्रीय कल्पनाशक्तीचा दावा करणाऱ्यांना संभाषणात आणण्याचा प्रयत्न केला. शहरी व्यवस्था समजून घेण्यासाठी मार्क्सवादी भूगोल वापरण्याचा पद्धतशीरपणे प्रयत्न करणारे हे पहिले मोठे कार्य होते. सामाजिक न्याय आणि शहरामध्ये, हार्वे, प्रादेशिक शहरी न्यायासाठी सुधारवादी आवाहनापासून - संपूर्ण शहरी क्रांतीची हाक देण्याकडे. मार्क्सचा वापर करून, हार्वे यांनी शहरी प्रक्रिया भांडवलशाहीच्या अभिसरणाचे वाहक म्हणून कसे कार्य करतात याचे सैद्धांतिक आकलन विकसित केले. वस्ती आणि शहरी ध्रुवीकरण आणि सामाजिक बहिष्काराचे इतर प्रकार हे भांडवलशाही शहरीकरणाचा अपरिहार्य परिणाम आहेत.

"राइट टू द सिटी" नावाच्या एका अलीकडील निबंधात, हार्वे यांनी शहरी समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट पार्कचा उल्लेख केला आहे की आपण निर्माण करत असलेल्या शहराचा प्रकार आपण जोपासू इच्छित असलेल्या सामाजिक संबंधांच्या प्रकारांपासून, आपल्याला पाहिजे असलेल्या लोकांच्या प्रकारांपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. असणे, आणि मूल्यांचे प्रकार ज्यांना आपण महत्त्व देतो. "ज्या जगामध्ये तो त्याच्या आदर्शांशी अधिक जवळून राहतो त्या जगाला आकार देण्याचा मनुष्याचा सर्वात प्रभावी प्रयत्न. तथापि, जर शहर हे माणसाने बांधलेले जग असेल, तर आता तो तेथे राहण्यासाठी नशिबात आहे.

शहराच्या निर्मितीमध्ये, मनुष्याने अप्रत्यक्षपणे स्वतःला बदलले आहे आणि त्याच्या ध्येयाचे स्वरूप स्पष्टपणे समजत नाही (पार्क हार्वे २००८ मध्ये उद्धृत केले आहे: 23). Lefebvre आणि Harvey यांनी विकसित केलेल्या शहराच्या हक्काच्या संकल्पनेला कायम राखणे महत्त्वाचे आहे. शहरात राहणे हा केवळ हक्क नाही, तर त्याला आकार देण्यात सहभागी होण्याचाही अधिकार आहे. शहराचा हक्क हा आपला स्वतःचा आणि आपण ज्या जगामध्ये राहतो त्या जगाला आकार देण्याचा अधिकार आहे. कोणतेही शहरी परिवर्तन हे सामाजिक प्रयत्नांनी पूर्ण केले पाहिजे कारण तो वैयक्तिक अधिकार नाही. तथापि, राज्य किंवा राजधानी यापैकी कोणीही हा हक्क समान किंवा सहज मिळवता येणार नाही.

भूतकाळात, अतिरिक्त संपत्तीच्या भौगोलिक आणि सामाजिक केंद्रीकरणामुळे शहरे वाढली आहेत. त्यामुळे शहरीकरण ही नेहमीच एक वर्गीय घटना राहिली आहे. जादाचे वितरण कमी लोकांद्वारे नियंत्रित केले जाते, तर भांडवलशाही अनेकांकडून अधिशेष लुटण्याची परवानगी देते. याव्यतिरिक्त, नफ्याचा सतत पाठपुरावा केल्याने भरपूर प्रमाणात वाढ होते आणि

कामगारांच्या कमतरतेमुळे संकटे येतात. हार्वे यांचे म्हणणे आहे की शहरीकरण, गृहनिर्माण, उद्योग आणि इतर क्षेत्रातील गुंतवणुकीवर अवलंबून असलेली प्रक्रिया, श्रम आणि भांडवलाचा हा अतिरिक्त भाग शोषून घेण्यासाठी एक स्थान म्हणून काम करते - एक अवकाशीय निराकरण.

१८४० च्या पॅरिसमधील परिस्थितीकडे आपण ऐतिहासिक उदाहरण म्हणून पाहू शकतो, जेव्हा बेरोजगारी आणि भांडवली अधिशेष संकटे पॅरिसची पुनर्बांधणी आणि बांधणीची योजना पूर्णतः इतर स्केलवर अंमलात आणून सोडवली गेली, विस्तृत बुलेव्हर्ड्स आणि प्रचंड शॉपिंग आर्केड्स. या पुनर्वसनाचा एक मोठा भाग कर्जाद्वारे वित्तपुरवठा केलेल्या राज्य-प्रायोजित पायाभूत सुविधांच्या विकासामुळे शक्य झाला, ज्याने पूर्वी बेरोजगार कामगारांना रोजगार दिला आणि रिअल इस्टेटमध्ये जादा रक्कम निश्चित केली. या शहरी परिवर्तनामुळे पॅरिस शहरातील सामाजिक-स्थानिक संबंध बदलले. याने विस्तृत रस्ते आणि रेल्वे लिंक असलेली "अनियमित" उपनगरे जोडली, शहरी गरीबांना यशस्वीरित्या विस्थापित केले - "धोकादायक वर्ग" - आणि शहराच्या मध्यभागी त्यांची "असुरक्षित" निवासस्थाने, आणि शहरी लोकसंख्येला वेगवान युगात नेले.

नुकत्याच विकसित झालेल्या पतसंस्थांमुळे भांडवलदारांनी शहरावर आपली पकड घट्ट केली, ज्यामुळे भांडवलाला मुक्तपणे प्रवास करणे देखील सोपे झाले. भांडवलशाहीच्या नेतृत्वाखालील शहरीकरणाचे जगातील सर्वोत्तम उदाहरण म्हणून पॅरिसचा वारंवार उल्लेख केला जातो. शहरे ही उपभोगाची केंद्रे मानली जाऊ लागली, जिथे प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्र, फॅशन शोरूम्स, कॅफे इ. नवीन शहरी व्यक्तिमत्त्व आकारण्यास मदत करतील. उपभोगवाद वाढवून भांडवलशाहीचे संकट क्षणार्धात दूर झाले. पॅरिसनंतर, न्यूयॉर्कसह जगभरातील प्रमुख केंद्रांमध्येही असेच परिवर्तन झाले. त्यांच्या कर्ज-वित्तपोषित उपनगरीय घरांमुळे, मध्यमवर्ग खाजगी मालमत्तेचे उत्कट समर्थक बनले, तर कामगार वर्ग बेदखल करण्यात आला, अंतर्गत शहर जिल्हे रिकामे सोडले.

१९६० च्या दशकात जगाने पुन्हा एकदा आर्थिक समस्या अनुभवल्या कारण हे भौगोलिक निराकरण केवळ तात्पुरते होते. १९६८ च्या शहरी क्रांतीमध्ये वंशवाद, पितृसत्ता आणि युद्धाच्या विरोधात समकालीन उपनगरीय जीवनातील दुःख आणि परकेपणा व्यतिरिक्त निषेध समाविष्ट होते. भांडवलशाहीने एक असे जग निर्माण केले आहे ज्यात नफा मिळविण्याच्या सतत प्रयत्नांमुळे, तसेच वारंवार येणाऱ्या संकटांमुळे आणि स्थानिक-निश्चितीमुळे शहरी प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य आता जागतिक झाले आहे. यूएस हाऊसिंग मार्केट आणि चीनचे सध्याचे शहरीकरण या दोन्हीनी अधिशेष शोषून घेण्यात आणि भांडवलशाहीच्या जागतिक विस्ताराला चालना देण्यात प्रमुख भूमिका बजावली आहे. आजच्या शहरांची स्थानिक वैशिष्ट्ये, जिथे अतुलनीय संपत्ती वाढत्या निराधारतेसह एकत्र आहे, असमान भांडवलाच्या प्रवाहाने कोरलेली आहे.

गेट केलेले समुदाय, पाहिलेले रस्ते, आकर्षक शॉपिंग मॉल आणि विशेषाधिकार प्राप्त क्लब हे आता जगभरातील शहरांमध्ये सामान्य झाले आहेत. निम्न कामगार वर्ग, बेघर आणि स्थलांतरित मजूर काठावर ढकलले जातात. वापर मूल्य विनिमय मूल्यासह बदलले गेले आहे.

भांडवलशाही शहरीकरणाचा आणखी एक परिणाम म्हणजे शहरी गरिबांची घरे आणि कामाची ठिकाणे बेदखल करणे आणि नष्ट करणे. हार्वे या प्रक्रियेला "सर्जनशील विनाश" म्हणून संबोधतात, एक मार्क्सवादी संकल्पना. नवीन शहरांसाठी जागा निर्माण करण्यासाठी सामाजिक आणि भौगोलिक कनेक्शनचे जुने नेटवर्क नष्ट केले गेले आहेत. भांडवल नियंत्रणाचा विस्तार करण्यासाठी आणि मालमत्तेचा "उच्च" हेतूसाठी वापर करण्यासाठी, कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना त्यांच्या शेजारच्या परिसरातून जवळजवळ बेदखल केले जाते.

भांडवलदार वर्ग जमिनीच्या मूल्यांमधील असमानतेला अनुकूल करतात आणि ही यंत्रणा "विल्हेवाटीने जमा" करण्यास परवानगी देते. भांडवलशाही अंतर्गत आधुनिक नागरीकरण ज्यावर अवलंबून आहे ते प्रामुख्याने या प्रकारचे स्वामित्व आहे.

या प्रक्रियेत विवाद आणि विरोधाभास आहेत हे सांगण्याशिवाय नाही आणि ज्या व्यक्ती विस्थापित आहेत ते वारंवार निषेध करतात आणि रस्त्यावर किंवा न्यायालयात त्यांच्या हक्कासाठी लढा देतात. दुसरीकडे मार्क्सने म्हटले की "समान अधिकारांमध्ये, शक्ती निर्णय घेते."

८.२ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) शहरीकरणाच्या संदर्भात डेव्हिड हार्वेचा समकालीन सिद्धांत स्पष्ट करा.
- २) डेव्हिड हार्वे यांनी मांडलेल्या शहराच्या हक्काची संकल्पना स्पष्ट करा

८.३ संदर्भ (REFERENCES)

- Grossman, H (1929) Law of the accumulation and breakdown. Available at: <https://www.marxists.org/archive/grossman/1929/breakdown/>
- Harvey, D (1985) Urbanization of Capital. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press
- Harvey, D (2003) New Imperialism. Oxford: Oxford University Press.

शिकागो शाळेचा शहर अभ्यास विरुद्ध लॉस एंजेलिस शहर अभ्यास

घटक संरचना :

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ शिकागो शाळा
- ९.३ लॉस एंजेलिस शाळा
- ९.४ सारांश
- ९.५ प्रश्न
- ९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- शिकागो स्कूल ऑफ अर्बन स्टडीजबद्दल जाणून घेणे.
 - लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ अर्बन स्टडीजबद्दल जाणून घेणे.
-

९.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणात, शहरी समाजशास्त्राच्या दोन प्रमुख शाळा आहेत ज्यांची चर्चा केली जात आहे. या प्रकरणात, तुमची शिकागो स्कूल आणि लॉस एंजेलिस शाळा या दोन शाळांशी ओळख करून दिली जाईल. या शाळांमधून शहरी समाजशास्त्रातील अनेक महत्वाचे विद्वान उदयास आले त्यामुळे या शाळांचे कार्य आणि सिद्धांत समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. लॉस एंजेलिस शाळा आणि शिकागो शाळेबद्दल तपशील जाणून घेण्यापूर्वी, प्रथम आपण शाळा म्हणजे काय हे जाणून घेऊया? शाळेचा सामान्य अर्थ – जिथे मुलांना शिक्षण, प्रशिक्षण इ. मिळते. तथापि, या प्रकरणात, शाळेला एक स्वतंत्र विभाग म्हणून संबोधले जात आहे, जे अनेकदा विद्यापीठात स्थित असते. हे देखील काही प्राध्यापकांनी सुरू केले आहे, जे केवळ अभ्यासक्रम शिकवण्यापेक्षा संशोधन कार्य करतात. या प्राध्यापकांचे संशोधन प्रसिद्धही होते. पुढे, त्यांना अभ्यासक्रम चालवण्यासाठी किंवा संशोधनासाठी महत्वाचे आणि मोठे संशोधक प्रकल्प करण्यासाठी नियतकालिक अनुदान मिळते. या विचारवंतांनी विकसित केलेले सिद्धांत आजही लागू आणि प्रासंगिक आहेत, म्हणून शिकागो आणि लॉस एंजेलिस शाळेबद्दल अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. भविष्यात जर तुम्ही शहरी अभ्यासाशी

संबंधित करिअर घडवण्याचा विचार करत असाल, तर शहरी समस्यांसह काम करत असाल तर या शाळांचा अभ्यास करणे तुमच्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

शिकागो शाळेचा शहर अभ्यास
विरुद्ध लॉस
एंजेलिस शहर अभ्यास

९.२ शिकागो शाळा (CHICAGO SCHOOL)

शिकागो शाळेची सुरुवात समाजशास्त्रज्ञांच्या गटाने केली जी शहरी समस्यांवर काम करत होती. संशोधकांनी शिकागोवर लक्ष केंद्रित केले आणि ते एक सामाजिक प्रयोगशाळा म्हणून पाहिले ज्याद्वारे मानवी वर्तन, सामाजिक संस्था, संस्था यांचे निरीक्षण केले गेले. शाळेने शहराचे आकलन करण्यासाठी अनेक तत्वे दिली. तथापि, या प्रकरणात, आपण जमिनीचा वापर, विकास, रचना आणि शहरी जीवनशैलीशी संबंधित काही मूलभूत संकल्पनांचा विचार करू. शहराच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणाऱ्या शिकागो शाळेतील शहरी लोकांपैकी अनेक उल्लेखनीय आहेत, रॉबर्ट एझरा पार्क, अर्नेस्ट बर्गेस आणि लुई विर्थ सारखे विद्वान या अभ्यासात सहभागी होते. शिकागो शाळेच्या विकासाशी निगडित एक महत्वाचे काम म्हणजे 'शहर: शहरी पर्यावरणातील मानवी वर्तनाच्या तपासणीसाठी सूचना' अभ्यासणे होय. (डेअर २००५:५४).

शिकागो शाळेने शिकागो शहरातील आधुनिक शहरी विस्ताराची यंत्रणा शोधणे निवडले, जे एका विशिष्ट वेळी असाधारण वाढ अनुभवत होते. शिकागो शाळेने शहराचा एक संयुक्त अस्तित्व म्हणून आधुनिकतावादी दृष्टीकोन सादर केला, जो त्यावेळी लोकप्रिय होता. शाळेने शहरी प्रक्रिया आणि परिस्थितीचे शहरी रहिवाशांच्या नजरेतून परीक्षण केले. शिकागो स्कूल शहरी लोकांचे लेखन सामान्यतः शहरी लोकांच्या वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्वांमध्ये स्थापित केले जाते, त्यांच्या वैयक्तिक निवडी अखेरीस स्थानिक संस्था, गुन्हेगारी, दारिद्र्य आणि वर्णद्वेष यासह व्यापक शहरी राज्याचे स्पष्टीकरण देतात," मायकेल डिअर (२००२) नुसार.

शिकागो शाळेने अनेक प्रमुख सिद्धांत तयार केले जे विविध शहरी सामाजिक क्षेत्रे तसेच शहरी जीवनशैलीच्या निर्मितीसाठी आवश्यक संकल्पना बनले आहेत. उदाहरणार्थ- रॉबर्ट ई. पार्क यांनी मानवी पर्यावरणशास्त्राची संकल्पना विकसित केली, जी जैविक प्रक्रिया/संकल्पना सामाजिक जगाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करते तसेच शहरे आणि शहरी जीवन हे नैसर्गिक पर्यावरण स्पर्धेचे परिणाम आहेत हे देखील सूचित करते. शिकागो शाळेने शहराचा भौतिक आकार आणि शहराच्या पर्यावरणीय मर्यादांशी लोक कसे जुळवून घेतात हे देखील पाहिले. शिकागो शाळेवर कार्यवादी सिद्धांत आणि सामाजिक डार्विनवाद यांचाही प्रभाव होता हा सिद्धांत शहराला एक सामाजिक जीव म्हणून पाहिले ज्यामध्ये विविध भाग/विभागांना एकत्र बांधून ठेवणाऱ्या अंतर्गत प्रक्रिया आहेत. शिकागो शाळेच्या मते, शहरे देखील जैविक/सिम्बायोटिक परिस्थिती सारखीच आहेत, ज्यात रहिवासी मर्यादित संसाधनांसाठी संघर्ष करतात.

शिकागो स्कूलच्या अनेक सिद्धांतांपैकी अर्नेस्ट बर्गेसच्या कॉन्सेंट्रिक रिंग थिअरीचा शहरी विस्ताराचा नमुना स्पष्ट करण्यात बराच काळ प्रभावशाली राहिला. कॉन्सेंट्रिक थिअरीनुसार, शहराचा विस्तार मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा (CBD) भोवती सतत निवासी रिंगांमध्ये होतो. बर्गेसने ठरवले की शहर एकसंध जमिनीचा पृष्ठभाग, एका केंद्रीत महानगरात

सार्वत्रिक प्रवेश, जागेसाठी खुली स्पर्धा आणि मध्यभागी बाहेरून वाढ होईल अशा गृहितकांवर आधारित "केंद्रित क्षेत्रांची मालिका तयार करण्याचा कल असेल. कोर."

बर्गेसच्या मते, मध्यवर्ती व्यवसाई जिल्हा हा शहराच्या मध्यभागी स्थित आहे. सेंट्रल डिस्ट्रिक्टच्या केंद्रीय जिल्ह्यातील सभोवतालचा एक संक्रमणकालीन झोन ऐतिहासिक निवासस्थानांना कामाच्या ठिकाणी आणि राहण्याच्या जागेत रूपांतरित करतो. संक्रमणकालीन क्षेत्राच्या पलीकडे, कार्यरत पुरुष आणि निम्न-वर्गीय रहिवाशांसाठी गृहनिर्माण युनिट्ससह, कार्यरत लोकसंख्या क्षेत्र उदयास येते. मध्यमवर्गीय क्षेत्र म्हणून ओळखला जाणारा एक झोन उदयास येत आहे जेथे मध्यमवर्गीयांची निवासस्थाने तुलनेने नवीन आहेत. शहराच्या बाहेरील भागात एक प्रवासी झोन विकसित होतो, जो शहराच्या सतत तयार झालेल्या प्रदेशापेक्षा वेगळा आहे.

शिकागो स्कूलने बर्गेसच्या मॉडेलला प्रतिसाद म्हणून शहरी आकारविज्ञानाचे दोन नवीन सिद्धांत तयार केले. त्याच्या सेक्टर थिअरीमध्ये, होमर हॉयटने निरीक्षण केले की, शहरे मध्यवर्ती बिंदूपासून पसरणाऱ्या रस्त्यांच्या बाजूने वर्तुळाकार नमुन्याऐवजी तारेच्या आकाराच्या पॅटर्नमध्ये विस्तारतात, अंतरांमध्ये जमिनीचा भिन्न वापर आहे. बिल्ट-अप प्रदेश बाहेरून पसरवण्यासाठी हॉयट अक्षीय प्रवास मार्गांच्या प्रासंगिकतेवर जोर देते. मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्ह्याच्या आसपास शहर वाढते ही संकल्पना एकाग्र क्षेत्र आणि क्षेत्र सिद्धांत या दोन्हीच्या केंद्रस्थानी आहे. दुसरीकडे, हॅरिस आणि उलमन यांचा दावा आहे की सीबीडीच्या बाहेर अनेक उपकेंद्रे आहेत. "शहरांमध्ये एक सेल्युलर रचना असते ज्यामध्ये जमिनीचा वापर अनेक वाढीच्या केंद्रकांच्या आसपास होतो," त्यांनी त्यांच्या महानगरातील बहुविध केंद्रक गृहीतकांमध्ये युक्तिवाद केला" (डियर २००२).

या सिद्धांतांचा विसाव्या शतकाच्या बहुतांश काळात शहरी सामाजिक सिद्धांतावर परिणाम झाला आणि त्यांनी शहर नियोजन आणि विस्तारावरही प्रभाव टाकला. हे अधोरेखित केले पाहिजे की शहरीकरण मुख्यतः लोकसंख्या विस्तारावर केंद्रित आहे, तर शिकागोच्या विचारवंतांनी शहरी पर्यावरणीय समस्या समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. "जरी कोणत्याही शहरी (किंवा ग्रामीण) अभ्यासामध्ये लोकसंख्याशास्त्रीय आणि पर्यावरणीय घटक महत्त्वपूर्ण असले तरी, ते आम्हाला शहरातील लोकांच्या सामाजिक संस्था, नातेसंबंध, क्रियाकलाप, मूल्ये आणि नियमांचे संपूर्ण तपशील स्वतःहून मिळवू देत नाहीत."

शिकागो स्कूलची 'जीवनाचा मार्ग' म्हणून शहरीवाद ही शहरी समाजशास्त्रात विकसित झालेली आणखी एक महत्वाची संकल्पना आहे. लुईस विर्थ यांनी सुचविल्याप्रमाणे शहरांची जीवनपद्धती विशिष्ट असते या आधारावर ते आधारित आहे. नागरीकरणाच्या सामाजिक परिमाणांचा अभ्यास करण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली. विर्थच्या मते, शहरी जीवनाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये लोकसंख्येचा आकार, घनता आणि विविध सामाजिक गटांचा समावेश आहे. शहरांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांबद्दल अनेक सिद्धांतकारांनी लिहिले होते, परंतु लुई विर्थ यांचे कार्य होते ज्याने शहरी अभ्यासावर त्यांच्या शहरीकरणाच्या संकल्पनेचा प्रभाव पाडला.

टोनीज, डर्कहेम, सिमेल आणि वेबर सारखे इतर विचारवंत होते जे शहरांमध्ये उद्वेगनाच्या सामाजिक संबंधांचे नमुने ओळखणारे पहिले होते. जसे "लुईस विर्थने एकोणिसाव्या

शतकातील युरोपियन विचारवंतांचे अंतरंग विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या अमेरिकन महानगरात आणले." लुई विर्थ यांनी सिमेलपेक्षा आधुनिकतेच्या नकारात्मक प्रभावांवरही अधिक लक्ष दिले, विशेषतः डर्कॉमियन एनोमी आणि... शहरी सामाजिक समस्या आणि व्यक्तिमत्त्व विकार. नियंत्रण," इतर शालेय विचारवंतांच्या विपरीत (डियर २००२). विर्थ शहरे प्रादेशिक अंतराळ प्रदेशाशी तसेच शहरांना एक वेगळे स्थान म्हणून कसे बांधले जातात याचा शोध घेतो.

- शिकागो शाळेवर टीका (Criticism on Chicago School)

१९७० च्या दशकात शहरातील सामाजिक-आर्थिक असमानता तपासण्यासाठी संशोधकांनी, ज्यांना सामान्यतः निओ-मार्क्सवादी म्हटले जाते, तेव्हा राजकीय अर्थव्यवस्थेचा दृष्टिकोन वापरला, तेव्हा शिकागो शाळेवर अनेक कारणास्तव टीका झाली. हार्वे मोलॉच (१९७६) यांनी "शहर म्हणून वाढीचे यंत्र" या उपमा वापरून शहर विस्ताराच्या विवेचनातील अंतर अधोरेखित केले. तो दावा करतो की शिकागोच्या सिद्धांतवाद्यांच्या वर्चस्व असलेल्या संकल्पनांमुळे शहराची व्याख्या करणाऱ्या सामाजिक रचनेची वास्तविकता गुंतागुंतीची होती, तसेच "जमीन वापर, सार्वजनिक अर्थसंकल्प आणि शहरी सामाजिक जीवनावर परिणाम करणारे निर्णय." काही विद्वानांनी असेही निदर्शनास आणून दिले की भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. नवीन संधी, परिणामी सामाजिक गटाद्वारे असमान प्रवेश, आर्थिक घडामोडी ज्याकडे शिकागो शाळेच्या विद्वानांनी दुर्लक्ष केले. फोर्डिझमचा अंत आणि लवचिक उत्पादन सुरू झाल्याप्रमाणे, पूर्वीचे कारखाने आणि उद्योगांमधील श्रमशक्तीवर गंभीर परिणाम झाला. त्यामुळे, अशा परिस्थितीत मध्यवर्ती व्यवसाय जिल्हा असलेल्या शहरांचे स्वरूप असंख्य उपकेंद्रांमध्ये बदलले गेले.

लॉस एंजेलिस (एलए) स्कूल ऑफ अर्बन स्टडीजचा अभ्यास करताना, मायकेल डिअर (२००२) यांनी मानवी पर्यावरणशास्त्रावर देखील टीका केली. त्यांनी सिद्धांतांची लॉस एंजेलिसच्या वाढीशी तुलना करून सिद्धांतावर टीका केली. प्रिय म्हणाले, शहरी उच्चभ्रूंच्या आधुनिकतावादी वर्चस्वाने बहुकेंद्रित (एकाहून अधिक केंद्रे असलेले), बहुभाषिक (अनेक भाषा) आणि बहुसंस्कृती (विविध संस्कृती) प्रगतीचा मार्ग दिला. (डियर २००२) च्या मते, लॉस एंजेलिसने उत्पादन प्रणाली, जमिनीचा वापर आणि मूल्याच्या बाबतीत स्वतःला एक मॉडेल म्हणून विकसित केले होते. गेटेड शेजार, मल्टिप्लेक्स आणि रिटेल मॉल्सने देखील पूर्वीच्या उत्पादनाची जागा घेतली होती. शहरातील मोकळ्या जागा वापरण्याचा अधिकार हा वादाचा मुद्दा बनला आणि शहरी जमीन आणि शहरातील मोकळ्या जागा मध्यम आणि उच्च वर्गाचे एकमेव डोमेन बनले.

शिकागो स्कूल, त्याच्या मते, शहरी समाजशास्त्रापेक्षा बरेच काही समाविष्ट होते. शिकागो हे अमेरिकन समाजाचे, तसेच सामाजिक मानसशास्त्र, संस्थांचे सिद्धांत यांचे विस्तृत टीकाकार होते. शिकागो शाळा, या अर्थाने, अनेक अंधांनी स्पर्श केलेला, अनुभवलेला आणि दस्तऐवजीकरण केलेला हत्ती होता. अनेक व्यक्तींसाठी ते अनेक गोष्टी बनले कारण ते मोठे आणि आकारहीन होते. तरीही आपण या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही की, शिकागो शाळेने शहरी समाजशास्त्राचा पाया घातला आणि अनेक संकल्पना आजही अतिशय संबंधित आहेत.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

- १) शहरांचे सामाजिक संबंध ओळखणारे पहिले विचारवंत कोण होते?
- २) कॉन्सेंट्रिक सर्कल थिअरी कोणत्या विचारवंताने लिहिली होती आणि तो कोणत्या विचारसरणीचा होता?

९.३ लॉस एंजेलिस (Los Angeles)

लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ अर्बनिझम ही एक शैक्षणिक चळवळ आहे जी लॉस एंजेलिस, कॅलिफोर्नियामध्ये केंद्रित आहे, जी १९८० च्या दशकाच्या मध्यात सुरू झाली आणि तिचे मुख्यालय UCLA (युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया, लॉस एंजेलिस) आणि युनिव्हर्सिटी ऑफ सदर्न कॅलिफोर्निया येथे आहे. लॉस एंजेलिस शाळेचा बौद्धिक इतिहास, पूर्वीच्या परंपरा (विशेषतः शिकागो शाळेतील) यांच्याशी तोडण्याचे महत्त्व स्पष्ट करतो. लॉस एंजेलिस शाळा तुलनात्मक शहरी विश्लेषणासाठी समर्थन करते जे लॉस एंजेलिसचा वापर समकालीन शहरी प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी अनेक उदाहरणांपैकी एक म्हणून करते, स्वतःला एक नवीन शहरी "नमुना" म्हणून प्रस्तुत करण्याऐवजी. लॉस एंजेलिस शाळेचे वेगळेपण म्हणजे ते शहरी अभ्यासापासून दूर जाते. एकाग्र क्षेत्र आणि पर्यावरणीय दृष्टीकोन, जे शिकागो स्कूलमध्ये १९२० च्या दशकात लोकप्रिय होते. लॉस एंजेलिस शाळा सामाजिक ध्रुवीकरण आणि विखंडन, सांस्कृतिक संकरितता आणि लोकसंख्येचा नैसर्गिक प्रसार यावर लक्ष केंद्रित करते. लॉस एंजेलिस शाळा देखील उत्तर आधुनिक पासून प्रेरित होती.

शिकागो स्कूलच्या मते, शहरे शहरी केंद्र किंवा मध्यवर्ती व्यवसाय क्षेत्रापासून हळूहळू बाहेरच्या दिशेने विस्तारत आहेत. व्यावसायिक क्षेत्राभोवती उत्पादक आणि गोदामांसह "संक्रमणातील क्षेत्र" आहे. कामगार-वर्गातील सदनिका आणि अपार्टमेंट्स, त्यानंतर मोठ्या निवासस्थानांसह मध्यमवर्गीय क्षेत्रे आणि शेवटी श्रीमंत प्रवासी क्षेत्र आहेत.

लॉस एंजेलिस मॉडेल, यूसीएलए आणि यूएससी शहरीवाद्यांच्या सिद्धांतांवर आधारित, असे म्हणते की वाढ एका सुव्यवस्थित एकाग्र भागीदार मध्ये होत नाही, तर विस्तीर्ण स्वरूपात, व्यावसायिक, औद्योगिक आणि निवासी क्षेत्रांची संख्या विशिष्ट नमुन्याशिवाय बाहेर पसरली आहे, युद्धोत्तर L.A द्वारे पुराव्यांनुसार स्पष्ट केले.

माईक डेव्हिस, त्यांच्या प्रसिद्ध कामात 'अर्बन हिस्ट्री ऑफ लॉस एंजेलिस, सिटी ऑफ क्वार्ट्ज, लॉस एंजेलिस (एलए) शाळेची ओळख देणारे पहिले होते. माईक डेव्हिसच्या म्हणण्यानुसार, शाळा पूर्णपणे १९८० च्या दशकाच्या मध्यात तयार झाली जेव्हा नव-माक्सवादी विचारवंतांच्या विविध गटाने केवळ लॉस एंजेलिसवर केंद्रित असलेल्या निबंध आणि पुस्तकांची मालिका प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली. डेव्हिसचा तात्पुरता अंदाज आहे की शाळेने सुरुवातीच्या दिवसांमध्ये संपूर्ण दक्षिण कॅलिफोर्नियामध्ये आणि त्यापलीकडे सुमारे वीस सदस्य वितरित केले होते, तर काही सदस्य अगदी फ्रँकफर्ट, जर्मनीपर्यंत दूर राहत होते.

१९८० आणि १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात, लॉस एंजेलिस शाळेच्या सदस्यांनी तयार केलेल्या बहुतेक कामांनी खूप लक्ष वेधले. काही सदस्य (जसे की एडवर्ड सोजा आणि माईक डेव्हिस) शहरी सिद्धांताच्या क्षेत्रात सुप्रसिद्ध असताना, संपूर्ण शाळेबद्दल, विशेषतः लॉस एंजेलिसच्या बाहेर फारशी जागरूकता नव्हती. १९९८ मध्ये हे बदलले, जेव्हा मायकेल जे. डिअर आणि स्टीव्हन फ्लस्टी यांनी एक लेख प्रकाशित केला ज्यामध्ये त्यांनी स्पष्टपणे एका वेगळ्या लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ अर्बनिझमच्या अस्तित्वासाठी युक्तिवाद केला, ज्याचे विविध सिद्धांत, संकल्पना आणि अनुभवजन्य एकत्रितपणे एक मूलगामी नवीन संकल्पना तयार केली गेली. "उत्तर आधुनिक शहरवाद." डिअर आणि फ्लस्टीच्या लेख आणि पुस्तकांच्या मालिकेचे प्रकाशन, संपूर्ण लांबीच्या संपादित खंडाचा समावेश आहे ज्यामध्ये त्यांनी लॉस एंजेलिस शाळेची तुलना शिकागो शाळेशी केली आहे.

लॉस एंजेलिस शाळेच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य गृहितक असा आहे की लॉस एंजेलिस हे विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकातील आदर्श अमेरिकन महानगर आहे, जे अनुभवजन्य आणि सैद्धांतिक कार्य दोन्हीद्वारे पाहिले जाते. त्याहूनही अधिक, बरेच सदस्य लॉस एंजेलिस शाळेकडे प्रबळ शिकागो स्कूल ऑफ अर्बनिझमला आव्हान म्हणून पाहतात. लॉस एंजेलिसनेही गेल्या दोन दशकांत जगभरातील शहरी विकासासाठी एका न शिकलेल्या महानगरातून मोठ्या प्रमाणावर नवीन मॉडेल बनले आहे. लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ अर्बनिझमच्या उदयामध्ये "मार्क्सवादी भूगोलशास्त्रज्ञ" आणि उत्तर आधुनिकतावादी विद्वानांचा एक मुख्य गट, तसेच दक्षिण कॅलिफोर्नियामधील संशोधन केंद्रांमध्ये काम करणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांचा एक मोठा आंतरविद्याशाखीय समुदाय, लॉस एंजेलिससाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. शाळेचे अलीकडचे महत्त्व. लॉस एंजेलिस शाळा त्याच्या शहरी परिधीय एकाग्रता, "शहरी जागेचे सामाजिक उत्पादन" बदलच्या विविध सिद्धांतांसाठी आणि शहरी जीवनाच्या भविष्याबद्दल निराशावादासाठी देखील ओळखली जाते. लॉस एंजेलिस शाळेने नंतर शहरीकरण आणि शहरी समस्यांकडे पाहण्याच्या आधुनिकतेच्या मार्गावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी जागतिक-स्थानिक दृष्टीकोनातून गोष्टी देखील पाहिल्या ज्या शिकागोच्या विद्वानांपेक्षा वेगळ्या होत्या ज्यांनी स्थानिक समाजातील समस्या किंवा पर्यावरण आणि स्थानिक रचना पाहिली.

लॉस एंजेलिस शाळेचे सर्व सदस्य उत्तर-आधुनिकतावादी म्हणून ओळखत नसताना, आणि काही (जसे की माईक डेव्हिस) उत्तर-आधुनिकताविरोधी आहेत, लॉस एंजेलिस शाळेचे बरेच सदस्य बौद्धिलाई, फुकोल्ट, जेम्सन आणि डेरिडा यांसारख्या पोस्टमॉडर्निस्ट विचारवंतांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत. स्कॉट आणि स्टॉपर यांचे लवचिक स्पेशलायझेशन, ग्लोमेरेशन आणि समकालीन शहराच्या आर्थिक गतिशीलतेवरील असंख्य लेखन एलए स्कूलमधून उद्भवलेल्या अभ्यासाची आणखी एक ओळ प्रतिबिंबित करतात. स्कॉट आणि स्टॉपरचे कार्य डिअर आणि सोजा यांच्यापेक्षा भिन्न आहे कारण ते उत्तर आधुनिक दृष्टिकोनापेक्षा शहरी सिद्धांताशी संबंध साधते. लॉस एंजेलिस स्कूलमध्ये, स्कॉट आणि स्टॉपर एक अद्वितीय ट्रेंड प्रतिबिंबित करतात, तर डिअर आणि सोजा दुसऱ्याचे प्रतिनिधित्व करतात.

लॉस एंजेलिस शालेने केनोच्या खेळाच्या रूपकावर आधारित, विशेषतः विशिष्ट एंजेलोनो नमुना प्रस्तावित केला आहे, किंवा, केनो भांडवलवादाचा दुसरा अर्थ सांगायचा आहे. "यादृच्छिक प्रक्रियांचा विकेंद्रीकृत आणि गोंधळलेला महानगर प्रदेश" स्पष्ट करणे हे या मॉडेलचे ध्येय आहे. ही शहरी रचना संकल्पना "उद्योगोत्तर महानगर" शी जोरदारपणे संबंधित आहे, जिथे "स्थानिक संघटना यादृच्छिक संयोजनांनी बनलेली आहे."

प्रतिमा 1 :

केनो कॅपिटलिझम भांडवलवाद प्रारूप (प्रतिमा 1) ही लॉस एंजेलिसला सैद्धांतिकदृष्ट्या सादर करण्याची एक उत्तम पद्धत आहे. केनो ग्रिडने लॉस एंजेलिसला आधुनिकतावादी महानगर म्हणून चित्रित केले आहे. उत्तर आधुनिक शहराला आकार देणारी संस्था आणि जिल्हे ग्रिडचा समावेश असलेल्या प्रत्येक चतुर्भुज दरम्यान दाखवले आहेत. शहरीकरण शक्यतेच्या वरवर यादृच्छिक श्रेणीत होते. प्रत्येक जीव यादृच्छिकपणे संपूर्ण ग्रीडमध्ये विखुरलेला आहे. एका विकासाचा आणि दुसऱ्याचा विकास विरहित मधला संबंध हा एक दुवा नसलेला विभाग आहे. भूतकाळात शहराच्या वाढीवर किंवा एकत्रीकरणावर प्रभाव टाकणारा शहराचा भाग आता येथे लागू होत नाही याचा पुरावा आहे.

पारंपारिक शहराचा आकार, ज्याचे उदाहरण शिकागोने दिले आहे, ते पारंपारिक शहर केंद्रांसह खंडित लँडस्केप्सच्या न जोडलेल्या कोलाजच्या बाजूने मानले जाते. तथापि, लॉस एंजेलिस शहर हे विभक्त क्षेत्रांच्या संग्रहाने बनलेले आहे. या मॉडेलमध्ये अनेक भिन्न घटक आढळू शकतात. उदाहरणार्थ "एज सिटीज" आहेत. मोठ्या शहरांच्या बाहेर, ही शहरे आहेत ज्यात दोन किंवा अधिक रस्त्यांच्या छेदनबिंदूवर केंद्रित स्टोअर्स, क्रियाकलाप आणि विश्रांती आहे. काही "एज सिटीज" आणि विस्तीर्ण उपनगरे देखील आहेत जी दूरवर पसरलेली आहेत आणि शहरे किंवा कृषी क्षेत्रांच्या सीमेवर आहेत. डिस्नेलँड सारखे थीम पार्क, अनाहिममधील लॉस एंजेलिसच्या बाहेरील भागात आढळू शकतात. लॉस एंजेलिस शालेने एथनॉबर्सची चर्चा देखील केली आहे.

"एथनोबर्बर्स" हे बहु-वांशिक समुदाय आहेत ज्यात अल्पसंख्याक वांशिक गटाची लक्षणीय उपस्थिती आहे परंतु बहुसंख्य असणे आवश्यक नाही. एथनोबर्बमध्ये चायनाटाउन, कोरियाटाउन आणि लिटल इटली सारख्या ठिकाणांचा समावेश आहे. या ठिकाणी विस्तीर्ण शॉपिंग कॉम्प्लेक्स, करमणुकीची ठिकाणे इत्यादी देखील आहेत.

शिकागो शाळेचा शहर अभ्यास
विरुद्ध लॉस
एंजेलिस शहर अभ्यास

शिवाय, केनो मॉडेल "सामाजिकदृष्ट्या विभक्त असलेले शहरी खिसे" चित्रित करते. लॉस एंजेलिस शाळेच्या मते, मुख्य महानगरीय हालचालींचा परिणाम "मुकुट, गाठी आणि स्थाने तयार होतात जी मुख्यत्वे शहराच्या गाभ्यापासून स्वतंत्र आहेत." त्यामुळे परिसराची संघटनाच बदलली आहे. काही मार्गांनी, शहराचा परिघ यापुढे शहराच्या केंद्राच्या अधिकाराखाली आणि प्रभावाखाली नाही आणि महानगरीय कामकाजाचे विकेंद्रीकरण आहे. शिवाय, लॉस एंजेलिस शाळा "पोस्टमॉडर्न शहरी नियोजन ग्रिडचे अत्यंत विखुरलेले वितरण, सामाजिक-स्थानिक अलगाव आणि वैयक्तिकरणाच्या घटनांमध्ये वाढ दर्शवते." उत्तर आधुनिकतेचे प्रतीक अशा प्रकारे विविध लोक आणि ठिकाणे आहेत.

जरी लॉस एंजेलिस शाळेचे बहुतेक कार्य शहरी अभ्यासामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाचले जात असले तरी, अलीकडच्या काही वर्षांत शाळेची सदस्यता सातत्याने कमी होत आहे. फक्त मायकेल जे. डियर यांनी २००८ मध्ये सोजाच्या सेवानिवृत्ती उत्सवात शाळेच्या भविष्यातील अस्तित्वाविषयी चर्चा केली, जिथे अनेक सदस्य उपस्थित होते. ही परिस्थिती लॉस एंजेलिस शाळेच्या मूलभूत संकल्पनात्मक संघर्षावर प्रकाश टाकते, विशेषतः डियर आणि इतर सदस्यांमधील स्पष्ट केले.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. केनो भांडवलाची चर्चा करा.
२. लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ थॉट कोणत्या प्रबळ सिद्धांताने प्रभावित आहे?

९.४ सारांश (Summary)

अशा प्रकारे, या प्रकरणात शहरी समाजशास्त्राच्या दोन प्रमुख शाळांची चर्चा आहे, पहिली शिकागो शाळा आणि दुसरी लॉस एंजेलिस शाळाचा समावेश होतो. शिकागो स्कूल ही पायाभूत शाळा होती ज्याने शहरी समस्या, वाढीची प्रक्रिया इत्यादी समजून घेण्यावर काम केले. या शाळेशी संबंधित अनेक विद्वान आहेत जसे की रॉबर्ट पार्क ज्यांनी मानवी पर्यावरणाचा सिद्धांत विकसित केला, अर्नेस्ट बर्गेस ज्यांनी कॉन्सेंट्रिक सर्कल सिद्धांत विकसित केला, लुईस. विर्थ – थिअरी ऑफ अर्बनिझम इ. नंतर, लॉस एंजेलिस शाळा दक्षिण कॅलिफोर्नियाच्या आसपास सुरू झाली. या शाळेने शिकागो शाळेच्या सिद्धांतांवर काही प्रमाणात टीका केली. त्यांनी त्यांचे मुद्दे स्पष्ट करण्यासाठी लॉस एंजेलिसचा मूलभूत वापर केला. लॉस एंजेलिसची शाळा देखील पोस्ट मॉडर्निझमपासून प्रेरित होती. आम्ही केनो कॅपिटलिझमबद्दल देखील चर्चा केली जिथे आम्हाला शहरांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या यादृच्छिक संरचना दिसतात. ही शाळा मायकल डिअर, सोजा इत्यादी अनेक विद्वानांशी संबंधित आहे.

९.५ प्रश्न QUESTIONS

१. शिकागो स्कूल ऑफ थॉटची चर्चा करा.
२. लॉस एंजेलिस स्कूल ऑफ थॉट वर एक टीप लिहा

९.६ संदर्भ (REFERENCES)

- ¹ Abbott, A. (2002). Los Angeles and the Chicago School: A Comment on Michael Dear. *City & Community*, 1(1), 33–38. <https://doi.org/10.1111/1540-6040.00003>
- ¹Michael Dear (2003) The Los Angeles School of Urbanism: An Intellectual History¹, *Urban Geography*, 24:6, 493-509, DOI: [10.2747/0272-3638.24.6.493](https://doi.org/10.2747/0272-3638.24.6.493)
- ¹Erie, S. P., & MacKenzie, S. A. (2011). From the Chicago to the L.A. School: Whither the Local State? In D. R. Judd & D. Simpson (Eds.), *The City, Revisited: Urban Theory from Chicago, Los Angeles, and New York* (NED-New edition, pp. 104–134). University of Minnesota Press. <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctts735.8>
- ¹Dear, M., & Flusty, S. (1998). Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 88(1), 50–72. <http://www.jstor.org/stable/2563976>
- ¹Keno Capitalism: a postmodern urban structure model. Dear M. J., Flusty S. (2002), « Los Angeles as Postmodern Urbanism », in M. Dear (éd.), *From Chicago to L. A., Making Sense of Urban Theory*, Thousands Oaks, Sage Publications, p. 61–84.
- ¹Lorik Gajika (2020), <https://medium.com/an-idea/from-the-chicago-school-to-the-los-angeles-school-urbanism-sociology-6e86ed0ef88f>

**भारतातील नागरी समाजशास्त्राचा इतिहास: प्राचीन आणि
मध्ययुगीन कालखंड, वसाहतीक कालखंड,
स्वातंत्र्य उत्तर कालखंड**

घटक संरचना :

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ प्राचीन भारतातील शहरी जीवनाचा विकास
- १०.३ मध्ययुगीन भारतातील शहरीकरण
- १०.४ ब्रिटिश (वसाहतीक) काळात शहरीकरण
- १०.५ स्वातंत्र्योत्तर काळात शहरीकरण
- १०.६ सारांश
- १०.७ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

- १) विद्यार्थ्यांना प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक भारतातील शहरीकरणाच्या इतिहासाची ओळख करून देणे.
- २) शहर विकासाचे विविध टप्पे समजून घेणे.
- ३) मध्ययुगीन भारतातील शहरांवर धार्मिक आणि राजकीय प्रभाव.
- ४) ब्रिटिश प्रशासनाच्या काळात शहरांच्या युरोपीयकरणाविषयी जाणून घेणे.
- ५) सध्याच्या नागरी परिस्थिती आणि आधुनिक भारतीय शहरांच्या समस्यांबद्दल जागरूकता आणणे.

१०.१ प्रस्तावना

भारतीय शहरीकरणाचा इतिहास हा विषय प्राचीन समाजातील शहरांच्या विकासापासून सुरू होतो. हे आपल्याला भारतातील शहरी जीवनाच्या उत्पत्तीबद्दल स्पष्ट करते. प्राचीन भारतीय नागरी जीवनाची सुरुवात झाली जेव्हा लोक एका विशिष्ट ठिकाणी स्थायिक होऊ लागले आणि त्यांचे सामान जतन करू लागले.

मध्ययुगीन भारतात शहरी जीवन पद्धतशीरपणे आणि कायमस्वरूपी सुरू झाले. मध्ययुगीन शहरी विकासाची सुरुवात राजे, मुघल शासक आणि प्रशासकांनी केली होती. अखेरीस, भारतामध्ये ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर शहरी जीवनाचा 'शहरीकरण' म्हणून अभ्यास सुरू झाला. शहरीकरणाचा इतिहास म्हणून आपण शहराचा विकास व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करत आहोत. नवशिक्यांनी ग्रामीण आणि शहरी जीवनाचे तुलनेने वर्गीकरण केले आणि त्याचा अभ्यास केला. स्वातंत्र्यानंतर समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि भूगोल या क्षेत्रातील विविध विद्वानांनी भारतातील विविध शहरांचा अभ्यास केला आणि शहरी अभ्यासावर संशोधन समृद्ध केले.

१०.२ प्राचीन भारतातील नागरी जीवनाचा विकास

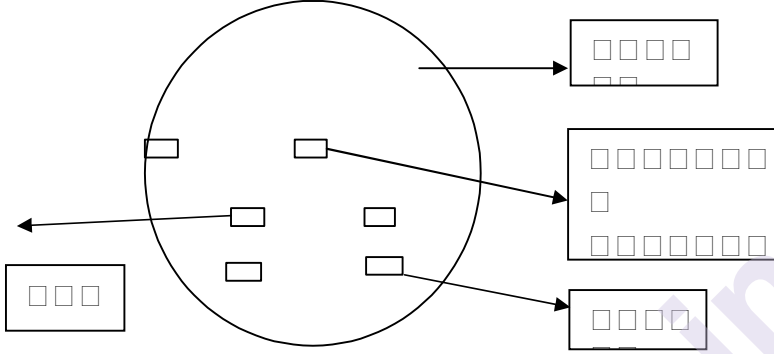
कदाचित प्राचीन काळातील शहरी जीवनाचा विकास नवीन पाषाण युगापासून सुरू झाला. अन्न गोळा करण्याच्या टप्प्यापासून अन्न उत्पादनाच्या टप्प्यात हळूहळू संक्रमण होते. अग्नी, शेती आणि चाकाचा शोध, प्राण्यांचे पालन आणि विविध प्रकारच्या पिकांच्या वाढीमुळे प्राचीन लोकांच्या जीवनात मोठे बदल घडून आले. अतिरिक्त खाद्यपदार्थ, कायमस्वरूपी वसाहती, सुधारित साधने आणि तंत्रांचा वापर, व्यवसायांचे विशेषीकरण यामुळे प्राचीन भारतातील मॉडेल शहरांच्या उदयाचा पाया घातला गेला. चाकाचा शोध, घरे, मंदिरे बांधणे, दागिने बनवणे आणि गिल्ड व्यवस्थेमुळे दाट परिसरात नागरी जीवनाची ओळख झाली. धातुकर्म, हस्तकला, धार्मिक कार्ये, लष्करी युद्ध आणि इतर विशेष कामांमुळे शहरांच्या जीवनात बदल घडून आले. अशी प्राचीन शहरे हडप्पा आणि मोहेंजोदारो (आता पाकिस्तानात आहेत), मगध आणि पाटलीपुत्र ही होती.

नियोलिथिक क्रांती आणि शहरी विकास

नियोलिथिक क्रांतीने ठराविक कालावधीत कामांचे विशेषीकरण बदलले. पाण्याची सोय आणि जलवाहतूक यामुळे सर्व प्राचीन शहरे नद्यांच्या काठावर सुरू झाली. आकृतीवरून हे स्पष्ट होते:-

१. अन्न गोळा करणे, शिकार करणे, मासेमारी करणे, प्राण्यांचे पालन करणे.	

पहिले शहर लष्करी आणि युद्धविषयक क्रियाकलापांसह उदयास आले. इतर शहरे सैनिकांच्या निवासस्थानासाठी आणि शस्त्रास्त्रे आणि शस्त्रास्त्रांच्या जतनासाठी प्रसिद्ध होती. बाहेरील लोकांपासून संरक्षणाच्या बदल्यात शेतकऱ्यांना सैनिकांना अतिरिक्त अन्नधान्य पुरवठा करण्यास भाग पाडले गेले. लोह, तांबे आणि इतर महत्वाच्या धातूंच्या शोधामुळे पुरुषांना शहरे विकसित करण्यास मदत झाली.

पहिले शहर

दोन आणि चार चाकी गाड्यांचा व्यापक वापर, बोट बांधणीत प्रगती आणि पालांची ओळख यामुळे प्राचीन जगामध्ये जलद वाहतूक आणि शहरीकरणाला परवानगी मिळाली.

ही वस्तुस्थिती आहे की मानवी सभ्यतेची सुरुवात शहरी जीवनाशी संबंधित आहे. जगातील पहिली शहरे नाईल टायग्रिस, युफ्रेटीस आणि सिंधू यांसारख्या नद्यांच्या काठावर जन्माला आली. दक्षिणी मेसोपोटेमियन मैदानाच्या जलमार्गांसह सुमेरियन शहरे विकसित केली गेली. नदी खोऱ्यांमुळे चांगले हवामान, सुपीक जमीन आणि जलस्रोत निर्माण झाले. जलमार्ग सिंचनासाठी आणि जलवाहतुकीसाठी वापरले जात होते. प्राचीन शहरांतील लोकांकडे अन्नपदार्थ साठवण्यासाठी विशेष सामान्य धान्य कोठार आहेत. लेखनामुळे त्यांना विविध नोंदी ठेवण्यास मदत झाली, कर गोळा करणे ही सामान्य बाब बनली, स्थापत्यशास्त्र, विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र यांचा विकास झाला आणि विकासासाठी वाढ झाली.

शहरे हडप्पा आणि मोहेंजोदारो हे रस्ते, भिंती, ड्रेनेज, सांडपाणी आणि सार्वजनिक स्नान व्यवस्थेसह हमाम स्नान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शहराच्या योजनांच्या विविध कल्पनांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. प्राचीन शहरे दागिन्यांनी समृद्ध होती, युद्धांमध्ये वापरले जाणारे प्राणी म्हणजे घोडे, हत्ती आणि उंट. चंद्रगुप्त मौर्याच्या राज्यात १६०० हत्ती आणि ६००० घोडे राखीव होते. तथापि, प्राचीन काळातील उद्धृत खालील वैशिष्ट्यांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत होते.

- आकाराने लहान: मध्ययुगीन आणि आधुनिक शहरांच्या तुलनेत शहरे आकाराने लहान होती.
- नद्यांच्या जवळ: बहुतेक प्राचीन शहरे नद्यांच्या जवळ उगम पावली होती.
- सर्व शहरे विशेष दगड आणि विटांनी बांधली गेली
- सर्व शहरे राजकीय आणि लष्करी मधमाशांची होती.

तुमची प्रगती तपासा :

१. प्राचीन भारतातील नागरी जीवनाचा उदय स्पष्ट करा.

१०.३ मध्ययुगीन भारतातील शहरीकरण

मध्ययुगीन शहरे लष्करी बळासाठी भिंतींनी बांधलेली होती आणि अशा ठिकाणांचे सर्वाधिक शहरीकरण होते. शहराचा मध्यवर्ती भाग मोठ्या जागेसह, शहराच्या देवतांच्या मंदिरात असलेल्या आतील भिंतीने वेढलेला आणि प्रशासकांच्या निवासस्थानांनी वेढलेला शासकाचा राजवाडा. आजूबाजूच्या परिसरात घरे, बागा आणि रस्ते होते. शेवटी, शहर बाजार संधांसह आले. दुसऱ्या शब्दांत, मध्ययुगीन शहरांनी लोकांना भौतिक सुरक्षा, समृद्धी आणि कार्यक्षम सरकार प्रदान केले.

मध्ययुगीन बहुतेक शहरे पूर्व-वसाहत आणि उत्तर-वसाहत काळात लोकप्रिय होती. भारतावर प्राचीन काळात नंद, मौर्य, चोल, राजपूत, पाल, कदंब, राष्ट्रकूट आणि चालुक्यांचे राज्य होते आणि मध्ययुगीन काळाच्या सुरुवातीस सर्व राज्ये जिंकली आणि नष्ट झाली. ते कला, स्थापत्यशास्त्र, राजवाडे, मशिदी आणि मंदिरे बांधण्याचे तज्ञ होते. त्यांच्या बहुतेक इमारती आणि मंदिरे बुरुज आहेत. मध्ययुगीन संदर्भ कला, ललित कला, नृत्य, नाटक आणि शिल्पकलेचा विकास, मंदिर बांधणी, राजवाडे आणि किल्ल्यांचे बांधकाम यांनी झूम केले होते. सर्व राजधानी आणि लष्करी शहरांमध्ये लष्करी घरे, गुप्तघर घरे होती. शासक आणि राज्यकर्ते चांगले शिष्ट होते, त्यांच्या जीवनशैलीत आणि दृष्टीकोनात परिष्कृत होते. पोशाख बनवणे, दागिने बनवणे, शस्त्रे बनवणे ही शहरांमध्ये सर्वात परिष्कृत आणि महत्वाची कामे होती. विविध स्मारके आणि किल्ल्यांच्या विकासात मुघलांचे मोठे योगदान आहे. त्यांनी बांधकाम केले आहे.

दिल्ली, आग्रा, दौलताबाद, औरंगाबाद, अलाहाबाद आणि अहमदाबाद सारखी शहरे. शहरांनी ग्रीक आणि पर्शियन संस्कृती आत्मसात केली.

मध्ययुगीन नागरीकरणावर खालील मुद्द्यांचा प्रभाव आहे:-

- अ) धर्म आणि तीर्थयात्रा
- ब) ऐतिहासिक आणि राजकीय शहरे

१०.३ (अ) धर्म आणि तीर्थयात्रा

भारतातील नागरी
समाजशास्त्राचा इतिहास:
प्राचीन आणि मध्ययुगीन
कालखंड, वसाहतीक
कालखंड, स्वातंत्र्य उत्तर
कालखंड

भारत हा जगातील बहु-धर्मीय आणि बहु-वांशिक देश होता. भारतात सर्व धर्मांचा विकास झाला. यात हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन, बौद्ध आणि जैन धर्म होते. काशी, मथुरा, हरद्वार, प्रयाग, अयोध्या आणि मदुराई ही हिंदू धार्मिक शहरे होती. ते धार्मिक कार्यात केंद्रित होते, यात्रेकरूंना पूजा आणि दैवी पूर्तता यासारख्या धार्मिक हेतूसाठी आमंत्रित करत होते. काशी विश्वनाथ मंदिर प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात प्रसिद्ध होते. दक्षिण आणि उत्तरेकडील भारतीय यात्रेकरू आणि अगदी परदेशी यात्रेकरू काशी, हरद्वार, नाशिक, मदुराई कांचीपुरमला भेट देत होते, ही विविध मंदिरे, दुकाने, निवासस्थाने आणि धर्मशाळांनी वेढलेली प्रसिद्ध धार्मिक केंद्रे होती. वर्षभर अनेक दिवस विशेष धार्मिक कार्यक्रम, जत्रा, बाजार देशभरातून भाविकांना आमंत्रित करत होते. अजमेर चिस्ती, मक्का, मदिना असे मुस्लिम यात्रेकरू प्रसिद्ध होते.

राजकारण्यांकडून विविध गुंतागुंतीच्या प्रकरणांमध्ये धर्मप्रमुखांचा सल्ला घेतला जात असे. ज्योतिषशास्त्रीय शिक्षण, संस्कृतमधील शिष्यवृत्ती, ज्योतिषविषयक सल्लामसलत हे राजे, राज्यकर्ते आणि प्रशासक यांच्यासाठी सामान्य बाबी होत्या. कौटुंबिक, राजकीय, तात्विक आणि धार्मिक विषयात मार्गदर्शन करणारे अनेक धर्मगुरू होते. मंदिरांमध्ये मुलांना धार्मिक शिक्षण दिले जात होते. ब्राह्मण मुलांना शिक्षण ब्राह्मण गुरूंनी दिले. गुरू-शिष्य परंपरेला सांभाळले. मुस्लिमांना शिक्षण देण्यासाठी आणि इस्लामचा प्रचार करण्यासाठी मदरशांची स्थापना करण्यात आली. सर्व शहरांमध्ये बौद्ध स्तूप, विग्रह आणि जैन मंदिरे आणि मशिदी आढळल्या. मध्ययुगीन काळात शहरीकरणासाठी धर्माबरोबरच वास्तुकला हा सर्वात महत्वाचा घटक होता. अजिंठा, एलोरा, आग्रा ताजमहाल, कुतुबमिनार, चारमिनार, हम्पी हे उत्तर, मध्य आणि दक्षिण भारतात एकेरी लक्षणीय होते. ही कलात्मक ठिकाणे राजे आणि नवाबांनी बांधली होती.

१०.३ (ब) ऐतिहासिक आणि राजकीय शहरे

प्रयाग, अल्हाबाद, पाटीलपुत्र, अयोध्या, द्वारका, आग्रा, दिल्ली, फतेहपूर सिक्री, कनौज, लाहोर, ढाक्का, बिदर, विजयनगर, विजापूर,

कांचीपुरम, म्हैसूर ही मोठी राजधानी आणि राजकीय शहरे होती. राजे, नवाब आणि प्रशासक तेथे राहत असल्याने ते राजकीयदृष्ट्या महत्वाचे होते. या सर्व शहरांवर राजकारणाचे वर्चस्व होते. राज्यकर्त्यांचे वर्चस्व आणि अधीनता, वारंवार युद्धे, विजयांचे उत्सव सामान्य होते. ही शहरे विधी आणि उत्सवांसाठी प्रसिद्ध होती. दैनंदिन राजकारणात प्रत्येक नागरिकाची भूमिका महत्वाची होती. लोक आनंदी होते. शेती हा मुख्य व्यवसाय असला तरी कारागीर, हस्तकला कामगार, व्यापारी शहराच्या कामात व्यस्त होते. तथापि, ब्रिटीशांनी सर्व संस्थानांचा पराभव केला आणि व्यापार आणि साम्राज्यशाही, राजकीय प्रशासन आणि वसाहतवाद यासारख्या स्वार्थी हेतूसाठी भारताला एकसंघ केले.

नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला, उज्जैन, बनारस ही उच्च शिक्षणासाठी प्रसिद्ध असलेली भारतातील मोठी विद्यापीठे शहरे होती. संपूर्ण हिंदुस्थानातून आणि अगदी चीन, रोम, इजिप्तमधूनही विद्वान शहरांमध्ये शिक्षण घेत होते. मार्को पोलो, ह्युइन्स त्सांग, मेघनस्टेनेस

यांसारख्या रोम, चीन आणि इटलीमधील प्रवाश्यांनी त्यांच्या भेटींच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये समृद्ध जीवनाबद्दलची त्यांची लिखित कागदपत्रे सोडली.

दख्खनमधील अनेक प्रमुख शहरे म्हणजे हैदराबादजवळ गोलकोंडा (आता उध्वस्त), गोल गुंभाज शहर म्हणून ओळखले जाणारे विजापूर, अहमदनगर, गुलबर्गा, बदामी, कोल्हापूर, पुणे, नागपूर, हंपी (आता उध्वस्त) पूर्वी विजयनगर म्हणून ओळखले जाणारे प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा जुना इतिहास आणि संस्कृती, कला आणि वास्तुकला. चारमिनार शहर म्हणून ओळखले जाणारे हैदराबाद हे रंगीबेरंगी बाजारपेठ, रंगीबेरंगी स्वदेशी वस्तू आणि वाद्ये विकण्यासाठी प्रसिद्ध होते. हैदराबाद आणि सिकंदराबाद ही जुळी शहरे नदीच्या काठावर वसवणाऱ्या हैदराबादच्या निजामाने आज हुसेन सागरच्या धरणाच्या दर्शनावर तेलंगण आणि निजामशाहीची मूळ संस्कृती कायम ठेवली आहे.

मध्ययुगीन काळात नागरीकरणाचा चांगला विकास झाला होता आणि आग्रा, दिल्ली (जुने), जयपूर आणि उदयपूर यांसारखी राजवाडे शहरे मोठ्या गुणवत्तेच्या शासकांनी आणि कलाकारांनी व्यापली होती. मुघलांनी बांधलेले कुतुबमिनार, ताजमहाल, फतेहपूर सिक्री, लाल किल्ला हे केवळ भारतातच नव्हे तर जगभरात प्रसिद्ध आणि लोकप्रिय आहेत. मगध, प्रयाग आणि उज्जैन येथे बौद्ध विहार, स्तूप आणि जैन मंदिरे प्रसिद्ध होती.

दक्षिण भारतात केम्पे गौडा यांनी बांधलेली बंगळुरू, म्हैसूर वाडेयर्सचे राजवाडा शहर, श्रीरंगपट्टणम आणि चेन्नरायनपट्टम ही टिपू सुलतानची राजकीय राजधानी असलेली बंगलोर ही प्रसिद्ध शहरे होती, जिथे लोक अधिक धर्मनिरपेक्ष होते. चोल, कदंब, राष्ट्रकूट, चालुक्य हे गोपुरम आणि राजवाड्यांसह मंदिरे बांधण्यासाठी उच्च दर्जाचे संगमरवरी वापरण्यात प्रसिद्ध होते. थड्याचे प्रकार गोलाकार आणि गोलाकार बांधणे, शीर्षस्थानी लहान आकाराचे प्रतिनिधित्व करणारे रंगीबेरंगी ध्वज उडवण्याची व्यवस्था

त्या राज्यकर्त्यांचे आणि त्यांच्या समाजाचे राजकीय संबंध, धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा.

मध्ययुगीन काळात संगीतकार, गायक आणि चित्रकार आणि कलाकारांसाठी अनेक संधी होत्या. अकबराच्या राजवाड्यातील नवरत्न म्हणजे तानसेन, बिरबल, अबुल फझल ही दिग्गज उदाहरणे होती ज्यांनी सर्व नागरिकांसह सुसंस्कृत रीतीने सुव्यवस्थित शहरी जीवन सुसज्ज केले.

तुमची प्रगती तपासा:-

१) मध्ययुगीन भारतातील नागरी विकासाचा आढावा घ्या.

कालावधी (1880-1947)

जेव्हा मुघल राजवट त्याच्या शिखरावर होती, तेव्हा पोर्तुगीज हे पहिले युरोपियन होते ज्यांनी भारतात किल्ले शहरे स्थापन केली. पोर्तुगीजांनी 1510 मध्ये पणजी (गोवा) आणि 1534 मध्ये मुंबईची स्थापना केली. डचांनी 1605 मध्ये मच्छलीपट्टणम आणि 1658 मध्ये नागापट्टणमची स्थापना केली. फ्रेंचांनी 1673 मध्ये पाँडेचेरी आणि 1690 मध्ये चंद्रनगरची स्थापना केली. ब्रिटीशांनी 1639 मध्ये मद्रासची स्थापना केली, परंतु ते फक्त कलकट 160 मध्ये आहे. 1900 नियमित पाश्चात्यीकृत शहरीकरण संपूर्ण देशात जोरात सुरू झाले.

18 व्या शतकात, वाराणसी भारतातील सर्वात मोठे शहर होते, त्यानंतर कलकत्ता, सुरत, पाटणा, मद्रास, बॉम्बे आणि दिल्ली (काही नावे बदलली आहेत). वाराणसीची लोकसंख्या 150000 पेक्षा जास्त होती. यापैकी बॉम्बे, मद्रास आणि कलकत्ता ही नवीन शहरे युरोपियन शैलीत बांधलेली होती.

मध्ययुगीन काळातील सर्वात महत्वाची शहरे, विशेषतः मुघल राजवटीत प्रसिद्ध असलेली आग्रा, जुनी दिल्ली, लखनौ, पाटणा, गया, सिकरी, शहाजानाबाद, अहमदाबाद, श्रीनगर, गया आणि इंदूर ही शहरे होती. 19व्या शतकाच्या सुरुवातीस, मुंबईतील सूती कापड गिरण्या, कलकत्त्यामध्ये ज्यूट मिल्स, रेल्वे मार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग बांधणे, जलमार्ग पाश्चिमात्य शैलीत वेगाने सुरू झाले. ब्रिटिशांनी भारताच्या कानाकोपऱ्यातून व्यापार सुरू केला आणि त्यांच्या राजवटीच्या राजकीय विस्तारामुळे मध्ययुगीन शहरी इतिहास संपला आणि ब्रिटिशांनी आधुनिक नागरीकरण व्यवस्था सुरू केली. 20 व्या शतकापासून शहरी समाजशास्त्राच्या इतिहासाने एक महत्वाचे वळण घेतले.

20 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून मुंबई, कलकत्ता आणि मद्रास ही महानगरे भारतातील प्रमुख प्रशासकीय, व्यावसायिक आणि औद्योगिक शहरे बनली आहेत. ब्रिटिश प्रांतीय प्रशासनात ही शहरे अधिक नागरीकरण झाली आहेत. या शहरांमध्ये आणि आजूबाजूला विविध इमारती आणि रस्ते बांधण्यात आले. बंदरांचा विकास झाला. गॉथिक कलेसह युरोपियन शैलीतील इमारती उदयास आल्या आहेत. विविध बँका, प्रशासकीय इमारती, पोलीस मुख्यालय, रेल्वे

विभागीय कार्यालये, सार्वजनिकबनधकामविभागआणि महसूल कार्यालये अस्तित्वात आहेत. राखीव पोलीस, लष्करी, नौदलाची कार्यालये, छावणी आणि लष्करी व नौदलाचे मुख्यालय आणि प्रतिबंधित क्षेत्रे विकसित करण्यात आली. अशा भागांच्या आसपासच्या बाजारपेठांना परवानगी होती. ठराविक कालावधीत असंख्य दुकाने आणि आस्थापना सुरू झाल्या आहेत. राजकारणी, लेखक, समाजसुधारक आणि सरकार यांच्यासाठी पत्रकारिता आणि पत्रकारिता हे एक महत्वाचे शस्त्र बनले. ही कार्यालये आणि मुद्रणालये मोठ्या शहरांमध्ये विकसित झाली आहेत.

कापडाची दुकाने, मेडिकल स्टोअर्स, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, रुग्णालये, दवाखाने आले आहेत. सर्व प्रमुख शहरांमध्ये विस्तार क्षेत्र हे उपनगरीय शहर म्हणून ओळखले जाते

जे मुख्य शहराशी वाहतूक आणि दळणवळणाने जोडलेले आहे. लोक चळवळ हे एक सामान्य वैशिष्ट्य बनले आहे. विकणे आणि खरेदी करणे हे लोकांसाठी नित्याचेच झाले आहे. बॉम्बे, कलकत्ता आणि मद्रास (आता नावे बदलली आहेत) यांनीही अनेक राजकीय चळवळींना आकर्षित केले आहे.

1885 पासून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्यांची या शहरांमध्ये त्यांची अनेक कार्ये, चळवळी आणि संघटना होत्या. सविनय कायदेभंग चळवळ, असहकार आंदोलन, भारत छोडो या एकतर मुंबईत जन्माला आले किंवा त्यांनी जनमानसावर प्रभाव टाकला. अशा चळवळींचा भारतातील सर्व शहरांतील लोकांवरही प्रभाव पडला.

1911 पर्यंत भव्य इमारती बांधल्या गेल्या आणि दिल्लीत, ब्रिटिशांनी त्यांचे अधिकृत राजकीय-राजधानी शहर म्हणून त्यांचा शाही कारभार सुरू केला. नवी दिल्लीचे बांधकाम 1935 मध्ये प्रशस्त इमारती, रस्ते, उद्याने, संसद भवन आणि संलग्न प्रशासकीय खंडांसह पूर्ण झाले. 1911 पर्यंत ब्रिटिशांनी संपूर्ण भारतभर रेल्वे सुरू केली आणि रेल्वे झोन स्थापन केले. देशातील सर्व महत्वाच्या शहरांमध्ये चर्च, चर्च टॉवर, चर्च-कॉन्व्हेंट शाळा उभ्या राहिल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा:-

१) वसाहतीक (ब्रिटिश) कालखंडातील भारतातील शहरीकरणावर थोडक्यात लिहा.

१०.५ स्वातंत्र्योत्तर काळात शहरीकरण (1947 नंतर)

स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या दोन पंचवार्षिक योजनांमध्ये, पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या पंतप्रधानपदाखाली, नवीन आर्थिक पायाभूत सुविधांचा विकास सुरू झाला. कृषी आणि औद्योगिक विकासासाठी भारत सरकारचे हे एक साहसी पाऊल होते. प्रा. बी. महालोनबिस यांच्या मार्गदर्शनाखाली भारतीय नियोजन आयोगाने मूलभूत आणि अवजड उद्योगांच्या क्षेत्रात जलद विकास केला. मात्र शहरातील विकास प्रकल्पांच्या मार्गाकडे नियोजनकर्त्यांनी लक्ष दिले नाही.

भारतात त्यामुळे शहरे असाधारण आणि अव्यवस्थितपणे विकसित झाली. अशा प्रकारे बॉम्बे, मद्रास, कलकत्ता, पुणे, बंगळुरू आणि नागपूर यांसारख्या दशलक्ष अधिक शहरांमध्ये औद्योगिकीकरण, स्थलांतर, सरकारी जमिनीवर अतिक्रमण, झोपडपट्ट्यांची वाढ ही सामान्य घटना बनली आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर शहरीकरणाने वेगळ्या टप्प्यात प्रवेश केला आहे. या काळात, विशेषतः एक लाख आणि दशलक्ष अधिक शहरांमध्ये वेगाने शहरीकरण झाले. भारतातील शहरी लोकसंख्येमध्ये तीन पटीने वाढ झाली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शहरी जीवनात झालेले मोठे बदल पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) औद्योगिकीकरण आणि ग्रामीण बेरोजगार आणि भूमिहीन मजुरांचे मुंबई, कलकत्ता, चेन्नई, दिल्ली, पुणे, नागपूर आणि बंगलोर यांसारख्या प्रमुख औद्योगिक शहरांमध्ये स्थलांतर.

- (२) औद्योगिक कामगारांना सामावून घेण्यासाठी नवीन औद्योगिक शहरे बांधण्यात आली.
- (३) नवीन राजधानी आणि प्रशासकीय शहरांची बांधकामे झाली आहेत.
- (४) दशलक्ष अधिक लोकसंख्येच्या शहरांची जलद वाढ.
- (५) झोपडपट्ट्या आणि फुटपाथ घरांमध्ये प्रचंड वाढ.
- (६) नगर नियोजन आणि नगर विकास मंत्रालयाचा परिचय. त्यात शहरी विकासाबाबत लवचिक आणि कठोर नियम आणि कायदे आणले आहेत.
- (७) पाणी आणि वीज पुरवठा करण्यात आला.
- (८) ड्रेनेज, सांडपाणी आणि गटर्स बांधण्यात आले.
- (९) आरोग्य आणि स्वच्छता प्रशासनाने रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम केले.
- (१०) महापालिका प्रशासन राज्य आणि केंद्र सरकारपासून वेगळे करण्यात आले.

भारत आणि पाकिस्तानच्या फाळणीनंतर पश्चिम पाकिस्तान (सध्याचा पाकिस्तान) आणि पूर्व पाकिस्तान (सध्याचा बांगलादेश) येथून निर्वासित आले. त्यामुळे भारत सरकारने यूपी, गुजरात, पंजाब आणि महाराष्ट्रात लाखो निर्वासितांना सामावून घेतले. चंदीगड हे सुनियोजित शहर शहरी विकास मंत्रालयाच्या मार्गदर्शनाखाली बांधले गेले. गांधी नगर, भुवनेश्वर आणि दिसपूर नव्याने बांधलेली इतर राजधानी शहरे. रस्ते आणि वाहतूक मंत्रालय, रेल्वे मंत्रालय आणि ऊर्जा मंत्रालयाने प्रदान केलेल्या विविध प्रकल्पांतर्गत सर्व राजधानी शहरांना शहरीकरणाची संधी मिळाली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर, भारत सरकारने सर्व राज्य सरकारांना औद्योगिक विकासासाठी मदत केली. विशेषतः दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत औद्योगिकीकरणासाठी अधिक निधीचे वाटप व खर्च करण्यात आले.

ज्याने जलद शहरीकरणाला चालना दिली आहे. जवळपास सर्व औद्योगिक उपक्रम मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, नागपूर आणि बंगलोर या प्रमुख शहरांमध्ये केंद्रित होते. या शहरांच्या बाहेरील भागात झोपडपट्ट्या, टिनची घरे आणि मानवी निवासासाठी शेड असल्याने झोपडपट्ट्यांची गजबजलेली घरे होती, त्यानंतर अल्पावधीतच आवश्यक दुकाने आणि आस्थापनांची मशरूम वाढली. महापालिका आणि स्थानिक प्रशासनाने वाढत्या झोपडपट्ट्यांना परवानगी दिली. झोपडपट्टीवासीयांना रेशनकार्ड, वीज, नळपाणी कनेक्शन देण्यात आले. सरकारी रिकामी जमीन निवासी वापरासाठी ताब्यात घेण्यासाठी, इतरांना विकण्यासाठी आणि पुनर्विक्री करण्यासाठी अशा ठिकाणी गुंडवाद आणि गुंडगिरी प्रचलित झाली, ज्यामुळे झोपडपट्ट्यांच्या वाढीला चालना मिळाली.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत औद्योगिक विकास झपाट्याने सुरू झाला. राउरकेला, दुर्गापूर, भिलाई, बोकारो, सेलम, भद्रावती आणि औद्योगिक विकास महामंडळे ही सर्व जिल्हे आणि महामंडळांची शहरे या नवीन औद्योगिक शहरांची स्थापना झाली.

लोह आणि पोलाद उद्योग, कापूस वस्त्र, कागद, काच आणि सिमेंट उद्योगांनी लाखो ग्रामीण लोकांना रोजगार दिला आहे. शहरीकरण हे लाखो लोकांच्या कायमस्वरूपी जगण्याचे महत्वाचे साधन बनले आहे. औद्योगिक शहरे ही खेचण्याची ठिकाणे बनली आहेत तर ग्रामीण समुदायाने मोठ्या प्रमाणात कामगार आणि अर्धकुशल कामगार शहरांकडे ढकलले आहेत. ते उद्योगाच्या भिंती, पाइपलाइन, बांधकाम साइट्स जवळ स्थायिक झाले. पुढे अशा ठिकाणी ते कायमचे स्थायिक झाले. उत्तम उदाहरण म्हणजे मध्य मुंबईतील कामाठीपुरा, जिथे ब्रिटिशांनी मुंबई शहर बांधण्यासाठी हैदराबादमधून कामठी (बांधकाम कामगार) आणले होते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांनी आपली मूळ संस्कृती शहरांमध्ये सोबत आणली होती. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास आणि बंगलोर ही अशी प्रसिद्ध शहरे आहेत आणि काळाच्या ओघात अधिकाधिक कॉस्मोपॉलिटन आणि महानगर बनली आहेत.

मार्केट नेटवर्क, रियल इस्टेट व्यवसाय, हॉटेल उद्योग, पर्यटन, खाजगी आणि सार्वजनिक वाहतूक, नोकरशाही आणि सर्व सेवा क्षेत्रांनी शहरांच्या विकासात आणि वाढीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

स्वातंत्र्यानंतर राज्यांची राजधानी होती. आज सर्व 28 राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांची राजधानी शहरे आहेत. प्रशासनाच्या विविध शाखा, न्यायालये, पोलीस मुख्यालय, नगरपरिषद व महामंडळे आणि त्यांचे विविध विभाग यामुळे संपूर्ण शहरातील वातावरणच बदलून गेले आहे. विविध नोकरशाही संस्थांनी लाखो नोकरांची महामंडळे, राज्य आणि केंद्र प्रशासनात सेवा देण्यासाठी नियुक्ती केली आहे.

भारतीय रेल्वेने संध पण स्थिर प्रक्रिया केली. 1970 च्या दशकापर्यंत, भारतीय रेल्वेने मीटर गेजची पुनर्रचना, नूतनीकरण आणि ब्रॉडगेजमध्ये बदल करण्यास सुरुवात केली. त्याची किंमत लाखो रुपये होती. दोन ते तीन शहरांमध्ये 250 ते 500 किलोमीटर अंतराच्या गरजेच्या आधारावर इलेक्ट्रिक ट्रेन सुरू करण्यात आल्या. भारतीय रेल्वेने भन्नाट भूमिका बजावली

शहरांच्यावाढीमुळे एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात लोकांची ये-जा करणे सोपे झाले.

रस्ते वाहतूक, हवाई मार्ग आणि जलमार्गाने लाखो प्रवासी आणि मालवाहतूक सेवा केली. मुंबई ते बंगळूरु, मद्रास आणि दिल्ली ते कलकत्ता आणि अहमदाबाद यासारख्या अवजड वाहतुकीच्या विकासाला राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, जिल्हा रस्ते यांनी आमंत्रित केले. वाहतूक आणि दळणवळण सोबतच देशातील सर्व शहरी ठिकाणी हॉटेल उद्योग वाढला. देश-विदेशातील प्रवाशांची गरज भागवण्यासाठी स्टार हॉटेल्ससह सर्व प्रकारची हॉटेल्स सुरू झाली. शहरीकरणाबरोबरच ग्राहकवाद पद्धतशीरपणे विकसित झाला आहे. लोकांचा एक वर्ग त्यांच्या वेगवेगळ्या अभिरुची, शैली आणि फॅशनसह शहरांमध्ये एक वेगळे जीवनमान स्थापित करतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, सर्व शहरांमध्ये सांस्कृतिक बदल घडून आले. शहरी ठिकाणी खरेदी आणि विक्री, घाऊक आणि किरकोळ विक्री ही एक सामान्य आर्थिक घटना बनली आहे. ग्रामीण आणि शहरी समुदायांमधील फरकाचे प्रमाण चांगले मॅप केलेले आहे. बॉम्बे, मद्रास आणि बंगलोर सारख्या मोठ्या शहरांमध्ये सिनेमा आणि मनोरंजन उद्योग असामान्यपणे वाढला. सिनेमा बनवण्याचा उद्योग, स्टुडिओची संख्या, प्रसिद्धी कार्यालये सामान्य झाली. पंजाब, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, महाराष्ट्र,

गुजरात, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तामिळनाडू ही काही राज्ये आणि शहरे कृषी उत्पादनांसाठी प्रसिद्ध झाली आहेत. लुधियाना, पटौला, सुरत, नवसारी, नागपूर, भेड, लातूर, सांगली, सातारा, तुमकूर, बेळगाव, दावणगेरे ही शहरे विशिष्ट पिके, अन्नधान्य आणि फळांसाठी प्रसिद्ध झाली आहेत. तयार खाद्यपदार्थ, कृषी आधारित उद्योग, दुग्धजन्य पदार्थ सुधारणे आणि तयार करणे शहरी ठिकाणी सुरू झाले. दुसऱ्या शब्दांत, कृषी विकासानेही शहरीकरणाचे जोरदार समर्थन केले.

तुमची प्रगती तपासा :

१) स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील नागरीकरणावर थोडक्यात लिहा.

१०.६ सारांश

ऐतिहासिक काळातील भारतातील शहरीकरणाची कहाणी ही अवकाशीय आणि तात्पुरती विघटनांची कथा आहे. आधुनिक भारतातही शहरीकरणातील अवकाशीय खंड हा एक महत्वाचा पैलू आहे. शहरीकरणामागील कारक घटक वेळोवेळी बदलत असतात ज्यामुळे एक नव्हे तर अनेक शहरीकरण प्रक्रिया वेगवेगळ्या टप्प्यांवर होते.

भारतीय नागरीकरणातील तात्कालिक खंडांच्या आधारावर, आपण सोयीसाठी, भारताच्या शहरी इतिहासाची प्राचीन, मध्ययुगीन, वसाहतवादी (ब्रिटिश) आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विभागणी केली आहे.

१०.७ संदर्भ व अधिक वाचनासाठी

- 1) AReaderinurbanSociologybyMSARao,CBhatandKadekar.
- 2) UrbanizationandUrbanSysteminIndiabyRamachandran.
- 3) UrbanizationinIndiabyMrs.NandiniAgarwal
- 4) UrbanizationbyAshishBose

भारतातील शहरीकरणाचे सद्यकालीन कल

घटक संरचना :

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ जागतिक स्तरावर शहरीकरणाचे संदर्भ

११.२.१ लोकसंख्या पुनर्वितरण

११.२.२ शहरांमधील घटतीलोकसंख्या

११.३ भारतातील नागरीकरण प्रवाहाचे अवलोकन

११.३.१ भारतातील शहरीकरणाचा कल (१९०१-२०११)

११.३.२ ग्रामीण शहरी लोकसंख्येतील फरक

११.३.३ शहरे आणि शहरीकरणाचा कल

११.३.४ शहरांच्या वाढीची कारणे

११.३.५ राज्यस्तरीय नागरीकरण कल

११.४ हवामान बदल आणि शहरीकरण

११.५ सारांश

११.६ प्रश्न

११.७ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

१. सद्यकाळातील शहरीकरणाचाकल जाणून घेणे
२. जगाच्या संदर्भात शहरीकरण समजून घेणे.

या घटकात तुम्ही भारतातील नागरीकरणाच्या प्रवाहाबद्दल शिकाल. जर तुम्ही शहरी अभ्यास, नागरी समाजशास्त्र, लोकसंख्या अभ्यास, भूलोकसंख्येचा अभ्यास करत असाल तर हा अध्याय खूप उपयुक्त ठरेल. शहरीकरणाच्या प्रवाहाचा अभ्यास करणारा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा लोकसंख्या असलेला देश खूप महत्वाचा आहे. हा विषय सुसंगत आहे कारण शहरीकरण ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे आणि हा विषय मानव जात असेपर्यंत अस्तित्वात राहील. भारतातील नागरीकरण प्रकरण आणि वसाहतीकरण चळवळीचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी आपण केवळ प्रवाहच पाहणार नाही तर जागतिक परिस्थितीचाही विचार करू. करिअरच्या दृष्टिकोनातून, जर तुम्हाला या विषयांमध्ये स्वारस्य असेल तर तुम्ही इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉप्युलेशन स्टडीज (देवनार) मध्ये करिअर पर्याय शोधू शकता जिथे स्थलांतर, प्रजनन, शहरी अभ्यास आणि लोकसंख्या अभ्यासात पदव्युत्तर पदवी देणारे विशेष अभ्यासक्रम आहेत. ही संस्था केंद्र सरकारच्या मालकीचे विद्यापीठ आहे. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल स्टडीजमध्येही शहरी अभ्यास विभाग आहे जेथे अभ्यासक्रम शिकवले जातात आणि संशोधन केले जाते.

११.२ जागतिक स्तरावर शहरीकरणाचे संदर्भकाळात

भारतातील नागरीकरण प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी आपल्याला जागतिक दृष्टिकोनातून पाहण्याची गरज आहे. जागतिक परिस्थिती भारतीय आर्थिक परिस्थितीवर निधी, गुंतवणुकीद्वारे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे प्रभाव पाडत असल्याने. आपण प्रथम नागरीकरणाचा अर्थ पाहू

११.२.१ शहरीकरणाचा अर्थ :

"शहरीकरण" या शब्दाचे दोन वेगळे अर्थ आहेत जे एकमेकांशी जोडलेले आहेत. प्रथम, लोकसंख्याशास्त्र अभ्यासकांच्यादृष्टीने शहरीकरणाकडे ग्रामीण आणि शहरी प्रदेशांमधील लोकांच्या स्थलांतर प्रक्रियेचा संदर्भ देणारी संकल्पना आहे., दुसरे म्हणजे, शहरीकरण हे एकत्रीकरणाचे बदलते आकारशास्त्रीय स्वरूप आणि विविध सामाजिक विषयांमध्ये त्याची उत्क्रांती विशेषतः अर्थशास्त्र, भूगोल, आणि समाजशास्त्र म्हणून पाहिले जाते, खरंच, सामाजिक विज्ञानातील प्राथमिक अभ्यास विषयांपैकी एक म्हणजे लोकसंख्याशास्त्रीय प्रक्रिया म्हणून शहरीकरणाची कारणे आणि परिणाम आणि जगाच्या विविध भागांतील विशाल नागरी गुंतागुंतीचे उदयोन्मुख आकारविज्ञान आहे.

११.२.२ लोकसंख्या पुनर्वितरण :

शहरीकरणाच्या अभ्यासाने ग्रामीण आणि शहरी प्रदेशांमधील लोकांच्या जागतिक स्थलांतरावर तसेच औद्योगिक आणि विकसनशील राष्ट्रांमधील लोकसंख्येच्या पुनर्वितरणाच्या पातळी, गती आणि पद्धतीमधील फरकांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. 1950 च्या दशकात जगातील केवळ 28% लोकसंख्या शहरी भागात राहिल्याचा अंदाज आहे. अधिक विकसित राष्ट्रांमधील निम्म्याहून अधिक लोक शहरांमध्ये राहत होते, तर 1950 च्या दशकात कमी विकसित प्रदेशातील लोकसंख्येपैकी फक्त 15% लोक राहत होते.

1980 च्या अभ्यासानुसार, विकसित प्रदेशांमध्ये शहरीकरण 70% पर्यंत पोहोचले होते, तर कमी विकसित देशांमध्ये ते 30% पेक्षा जास्त होते.

हे पुनर्वितरण उच्च औद्योगिक आणि विकसनशील देशांमध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागात लोकसंख्या वाढीच्या असमान दरांचे परिणाम आहेत. उदाहरणार्थ, विकसित जिल्ह्यांमध्ये, 1950 ते 1980 दरम्यान शहरी लोकसंख्या सुमारे 85% ने वाढली, तर ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये प्रत्यक्षात 10% पेक्षा जास्त घट झाली. अल्पविकसित प्रदेशातील शहरी लोकसंख्या 25 टक्क्यांहून अधिक वाढली आहे, तर ग्रामीण लोकसंख्या 60 टक्क्यांहून अधिक वाढली आहे. शहरीकरणाचा दर थेट शहरी आणि ग्रामीण वाढीच्या दरांशी जोडलेला असला तरी, शहरी आणि ग्रामीण लोकसंख्येतील बदलाच्या घटकांमधील फरक ओळखणे अधिक आव्हानात्मक आहे.

हे प्रामुख्याने वस्तुस्थितीमुळे, शहरांची वाढ आणि निव्वळ स्थलांतर, बदलत्या सीमा (किंवा ठिकाणांचे क्षेत्र पुनर्वर्गीकरण, म्हणजे, शहरी आणि ग्रामीण भागात दोन्ही शहरे आणि ग्रामीण भागात लोकसंख्या वाढीवर परिणाम होतो. लोकसंख्येच्या पुनर्वितरणाचा ऐतिहासिक कल आहे. जास्त लोकसंख्येच्या महानगरीय प्रदेशांकडे. तथापि, महानगर जिल्ह्यांच्या अंतर्गत उपनगरीय किनाऱ्याकडे देखील शहरी केंद्रांपासून दूर गेले आहे. जरी शहरी, उपनगरी आणि ग्रामीण यांच्या व्याख्या देशानुसार मोठ्या प्रमाणात बदलत असल्या तरी, विकेंद्रीकरणाचे जोरदार संकेत आहेत अनेक पाश्चात्य देशांमध्ये लोकसंख्या वाढत आहे आणि त्यामुळे बिगर-महानगरीय क्षेत्रातील (उपनगरीय) मोठ्या समूह (महानगर) महानगरांच्या सीमा विस्तारत आहेत.

११.२.३ शहरांमधील घटती लोकसंख्या :

जरी जागतिक स्तरावर शहरांचा विस्तार होत आहे, परंतु अलीकडच्या काळातील अभ्यासात असे दिसून आले आहे की नजीकच्या भविष्यात शहरी लोकसंख्या घटणार आहे. हे विविध औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये, विकसित देशांमध्ये वृद्ध लोकांच्या संख्येत घट झाल्यामुळे आहे ज्याचा शहरी पायाभूत सुविधा आणि सुलभतेवर अप्रत्यक्ष प्रभाव पडेल. जागतिक स्तरावर, हे देखील लक्षात येते की 1950 ते 2025 दरम्यान शहरी लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. त्यानंतर, असे अनुमान आहे की 2025-2050 या वर्षांमध्ये, लोकसंख्येच्या स्वभावात, विशेषतः महानगरीय भागात बदल होऊ शकतो. अभ्यासानुसार, शहरी स्थलांतर देखील उत्तरेकडून दक्षिणेकडील प्रदेशांकडे जाईल. आशिया आणि आफ्रिकेतील शहरे या काळात इतर भागातील शहरांच्या तुलनेत वेगाने विकसित होत आहेत आणि भविष्यातील अनुमान असे दर्शविते की आशिया, आफ्रिकन शहरे 2015 ते 2050 पर्यंतच्या वाढीच्या दृष्टीने जगात अग्रेसर राहतील.

आशिया आणि आफ्रिका या महाद्वीपांवर मोठी शहरे आहेत. अंदाजानुसार, हा कल चालू राहण्याचा अंदाज आहे. कालांतराने, हे दोन प्रदेश मोठ्या प्रमाणात लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरांसह वाढत्या लोकसंख्येने वाढतील. चीन आणि भारत हे दोन आशियाई देश एकविसाव्या शतकात जगातील काही मोठ्या शहरांचे स्थान असतील. भविष्यात आशिया आणि आफ्रिकेमध्ये जगातील बहुसंख्य शहरी लोकसंख्या असेल असे म्हटले जाते. दुसरीकडे, उत्तर अमेरिका आणि युरोपमधील काही शहरे आकाराने कमी होत आहेत.

हे जागतिक प्रवाह समजून घेणे देखील महत्वाचे आहे कारण ते आपल्याला आपल्या स्वतःच्या देशाचे स्थान आणि धोरणांच्या दृष्टीने कोणते उपाय करणे आवश्यक आहे हे समजून घेण्यास मदत करते. अशा प्रकारे, शहरी विकास धोरणात्मक आणि प्रभावीपणे आपण तरुणांमध्ये प्रवाहित केल्यास भारतासारख्या आशियाई देशांचे भविष्य उज्ज्वल आहे हे आपण पाहू शकतो.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) 2050 पर्यंत विकसित देशांची लोकसंख्या कशी प्रभावित होईल हे स्पष्ट करा.
- २) शहरीकरणाचा अर्थ याची चर्चा करा

११.३ भारतातील नागरीकरण प्रवाहाचे अवलोकन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शहरी चित्र द्वैतवादाने वैशिष्ट्यीकृत आहे. औद्योगिकीकरण आणि पायाभूत गुंतवणुकीचा परिणाम म्हणून आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांनी शहरी भागाकडे लोकांना आकर्षित केले, तथापि, हे प्रामुख्याने मोठ्या शहरांमध्ये आणि आसपासच्या औद्योगिक केंद्रांमध्ये होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात एक उल्लेखनीय प्रवृत्ती उदयास आली, जसे की अविकसित प्रदेशांमध्येही शहरी वाढ झपाट्याने झाली, विशेषतः लहान आणि मध्यम शहरांमध्ये वाढ झाली. जिल्हा आणि तालुका मुख्यालयातील सरकारी गुंतवणूक, शहरी उद्योग प्रसार कार्यक्रम आणि राज्यांकडून शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निधी पाठवण्याचा गरजा-आधारित किंवा "गॅप-फिलिंग" दृष्टिकोन या सर्वांनी या वाढीस हातभार लावला. मागासलेल्या राज्यातील छोट्या शहरांकडे ग्रामीण-शहरी स्थलांतराचे आणखी एक कारण कृषी क्षेत्रातील विविधीकरणाचा अभाव यासारख्या धक्कादायक घटकांच्या संदर्भात वर्णन केले जाऊ शकते. जरी लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा म्हणजे एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे मागासलेले जिल्हे आणि नागरीकरण विकसित प्रदेशांवर आणि मोठ्या शहरांवर केंद्रित झाल्यामुळे लहान शहरे अजूनही स्थिर आहेत.

ही घटना विकसित राष्ट्रांमध्ये देखील दिसून येते जिथे मोठ्या महानगरपालिका संस्थांचा मजबूत आर्थिक आधार आहे, त्यांच्या वेगवान आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय वाढीवरून दिसून येते. दुसरीकडे, विकसनशील राष्ट्रांमधील लहान शहरे आर्थिकदृष्ट्या त्रस्त आहेत आणि संथ किंवा नकारात्मक लोकसंख्याशास्त्रीय विकास पाहिला आहे, अनेक शहरी केंद्रे म्हणून वर्गीकरणाच्या निकषापर्यंत पोहोचण्यात अयशस्वी झाले आहेत. औद्योगिक आणि उद्योगमुख प्रदेशांमध्ये, तसेच अवर्ग शहरांमध्ये आणि आसपासच्या भागात उत्पन्नात झपाट्याने वाढ झाली आहे. या सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्यांचा परिणाम म्हणून गरिबी दुर्गम स्थानांवर आणि समस्याग्रस्त भागात केंद्रित झाली आहे. औद्योगिक राष्ट्रांनी काळानुसार स्थलांतराला प्रतिकार केला आहे, तेव्हा उद्योगमुख देशांमध्ये कुशल कामगारांना गंतव्यस्थानी पाठवण्याची क्षमता कमी असल्याचे दिसून येते. हे सूक्ष्म वातावरण लक्षात घेता, सर्वात तार्किक निष्कर्ष म्हणजे शहरीकरणातील मंदी आणि तुलनेने विकसित राज्यांमध्ये आणि काही जागतिक राजधान्यांच्या आसपास शहरी विकासाचे केंद्रीकरण असे दिसते.

कोविड महामारीमुळे, भारत सरकारने 2021 मध्ये जनगणना न करण्याचे ठरविले. गृहमंत्र्यांनी आता असे सांगितले आहे की पुढील जनगणना एक ई-सर्वेक्षण असेल जी 2024 पर्यंत पूर्ण केली जाईल, ज्यामुळे ती भारताची पहिली "डिजिटल जनगणना" होईल. म्हणून, या प्रकरणात सादर केलेला डेटा वर्ष 2011 च्या संदर्भात पाहिला जातो.

११.३.१ भारतातील शहरीकरणाचा कल (1901 - 2011)

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून, इतिहासकार, समाजसुधारक आणि राजकारणी यांना शहरीकरण, विकासामध्ये रस होता, ज्याचा परिणाम प्रामुख्याने मागील दोन शतकांतील औद्योगिक आणि वैज्ञानिक क्रांतींमुळे झाला. त्याचा तपशील पाहू. असंतुलित शहरीकरणाच्या परिणामांमुळे घरांची कमतरता, स्वच्छता, आरोग्य सुविधा, पाणी इत्यादी मूलभूत सुविधांसारख्या समस्या उद्भवू शकतात. यामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ देखील होऊ शकते.

ज्या वर्षामध्ये जनगणना करण्यात आली ती शहरी संख्या	शहरी लोकसंख्या / शहरे टक्केवारी लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्येची वार्षिक घातांक	वाढीचा दर
1901	1827	10.84	
1911	1825	10.29	0.03
1921	1949	11.18	0.79
1931	2072	11.99	1.75
1941	2250	13.86	2.77
1951	2843	17.29	3.47
1961	2363	17.97	2.34
1971	2590	19.91	3.23
1981	3378	23.34	3.79
1991	3368	25.72	3.09
2001	5161	27.86	2.75
2011	7935	31.16	2.76

तक्ता - १

टीप – 1981 ची जनगणना आसाममध्ये आयोजित केली गेली नव्हती आणि 1991 ची जनगणना जम्मू आणि काश्मीरमध्ये आयोजित केली गेली नव्हती, भारताच्या लोकसंख्येमध्ये त्यांच्या अनुमानित आकडेवारीचा समावेश आहे. (स्रोत: भारताची जनगणना)

विकसनशील देशांपैकी भारतामध्ये नागरीकरणाची सर्वात वेगळी वैशिष्ट्ये आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारताचे शहरीकरण अंदाजापेक्षा अधिक वेगाने झाले आहे. हे 1980 आणि 1990 च्या दशकात शहरीकरणातील घसरलेल्या प्रवृत्तीच्या उलट आहे. आणखी एक लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे, स्वातंत्र्यानंतर प्रथमच शहरी लोकसंख्या ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा वेगाने वाढली. हे नगरपालिकांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ तसेच शहरी क्षेत्रांमधील लोकसंख्येच्या एकाग्रतेमुळे आहे. शहरी पायाभूत सुविधा आणि इतर नागरी

सुविधांवर याचे दूरगामी परिणाम आहेत. शहरी समूह/शहरांची संख्या 1901 मध्ये 1827 वरून 2011 मध्ये 7935 वर पोहोचली आहे, तर शहरी भागांची एकूण लोकसंख्या 2.58 कोटी वरून 1901 मध्ये 3711 कोटी झाली आहे. (2011.) अशा प्रकारे, सामग्रीस्पष्टपणे दाखवतो की भारतातील नागरीकरणाची प्रवृत्ती हळूहळू वाढत आहे.

अनेक उदयोन्मुख देशांच्या तुलनेत भारताचे शहरीकरण मंद गतीने झाले आहे. भारतातील शहरी लोकसंख्येच्या वार्षिक घातांकीय वाढीच्या टक्केवारीवरून असे दिसून येते की ती 1921 ते 1951 या काळात झपाट्याने वाढली होती. त्यानंतर, 1951 ते 1961 दरम्यान तो अचानक घसरला. 1961 ते 1971 आणि 1971 दरम्यान विकास दरातही लक्षणीय सुधारणा झाली आणि 1981. (तक्ता 1). तथापि, 1981 ते 1991 पर्यंत, 1991-2001 पर्यंत खाली जाणारा कल कायम होता; 2001 ते 2011 पर्यंत, मागील दोन दशकांपासून सध्याच्या दरात बदल झाल्याचे संकेत देणारी खूपच थोडी वाढ झाली आहे. 1951 ते 1961 दरम्यान शहरी दर कमी होण्याचे कारण त्या दशकात मोठ्या प्रमाणात नगरपालिकांचे वर्गीकरण झाले.

शहरांची संख्या पाहता, सामग्रीचा आलेख दर्शवितो की शहरी समूह/नगरांची संख्या 1901 मध्ये 1827 वरून 2011 मध्ये 7935 पर्यंत वाढली आहे. तक्ता 1 भारतीय नागरीकरण प्रक्रिया दर्शवते. हे दर्शविते की भारतातील नागरीकरणाचा कल विस्तारत आहे, जो देश पुढे जात असल्याचे दर्शवितो, कारण वाढ कमी होण्याचा कल असतानाही शहरांमध्ये राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 31.16 टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे.

1961 मध्ये, भारताची शहरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 18% होती, जसे तक्ता 1 मध्ये पाहिल्याप्रमाणे. 1951 ते 1961 दरम्यान, शहरी लोकसंख्येच्या वाढीचा सरासरी दर 2.32 टक्के होता, जो 1971 ते 1981 दरम्यान 3.79 टक्के झाला, जो सर्वात मोठा होता. स्वातंत्र्यानंतर शहरी लोकसंख्या वाढीचा दर. 1981 नंतर, शहरी विकास दर 1981 ते 1991 दरम्यान 3.09 टक्के आणि नंतर 1991 ते 2001 दरम्यान 2.75 टक्के झाला. 2001-2011 या कालावधीत, तथापि, घसरलेला विकास दर अंशतः उलट झाला. 2001 ते 2011 दरम्यान, शहरी लोकसंख्येतील एकूण वाढ 91 दशलक्ष होती, जी आतापर्यंतची सर्वात मोठी होती आणि प्रथमच, शहरी लोकसंख्येच्या वाढीने ग्रामीण विकासाला मागे टाकले आहे. (भगत, 2017)

११.३.२ ग्रामीण-शहरी लोकसंख्येतील फरक :

केवळ शहरी लोकसंख्या वाढल्याने शहरीकरणाला गती मिळणार नाही, हे लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे; त्याऐवजी, जर शहरी वाढ व्हायची असेल, तर शहरी लोकसंख्या वाढीचा वेग ग्रामीण लोकसंख्या वाढीच्या दरापेक्षा जास्त असला पाहिजे. परिणामी, शहरी-ग्रामीण लोकसंख्येतील वाढीचा फरक शहरीकरण प्रक्रियेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

वर्षे	ग्रामीण	शहरी	शहरी-ग्रामीण वाढ
1971-81	1.76	3.79	2.03
1981-91	1.80	3.09	1.29
1991-2001	1.69	2.75	1.06
2001-2011	1.16	2.76	1.60

स्रोत - जनगणना (भगत, 2017 वरून उद्धृत)

वरील तक्ता दर्शवितो की शहरी-ग्रामीण वि कासातील फरक 1991 ते 2001 आणि 2001 ते 2011 दरम्यान प्रतिवर्षी 1% आणि 2001 ते 2011 दरम्यान प्रतिवर्षी 1.60 टक्क्यांवरून वाढला आहे. तक्ता 2 हे देखील दर्शविते की 2001 आणि 2011 च्या तुलनेत ग्रामीण लोकसंख्येची वाढ लक्षणीयरीत्या कमी झाली आहे. मागील दशकांपर्यंत. ग्रामीण आणि शहरी प्रदेश (जन्म-मृत्यू), निव्वळ ग्रामीण शहरी वर्गीकरण आणि निव्वळ ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर यातील नैसर्गिक वाढीतील फरक हे सर्व शहरी-ग्रामीण लोकसंख्येच्या वाढीतील असमानतेचे घटक आहेत.

1991-2000 ते 2001-2011 या कालावधीत, शहरी आणि ग्रामीण भागात नैसर्गिक वाढ भेद आहे. परिणामी, निव्वळ ग्रामीण-शहरी वर्गीकरण आणि निव्वळ ग्रामीण-ते-शहरी स्थलांतरामुळे शहरी-ग्रामीण वाढ असमानता वाढली, शहरीकरणाला 2001 ते 2011 दरम्यान वेग आला. (भगत, 2017)

११.३.३ शहरे आणि शहरीकरणाचा कल :

शहरी लोकसंख्येच्या वितरणाचे सखोल परीक्षण केल्यावर असे दिसून येते की भारताचे शहरीकरण मोठ्या शहरांच्या दिशेने जास्त किंवा तिरपे झाले आहे. महानगरांमध्ये राहणाऱ्या लोकसंख्येचा खास पैलू असा आहे की जवळपास 5 दशलक्ष किंवा त्याहून अधिक लोक अशा शहरांमध्ये राहतात जे काही वेळा एका देशाच्या लोकसंख्येएवढे असतात. हे देखील गेल्या तीन दशकांत झपाट्याने वाढले आहे (कुंडू, 2009). गेल्या काही दशकांमध्ये शहरी लोकसंख्येची वाढती एकाग्रता देखील आहे जी वर्ग I मधील शहरांमध्ये राहत आहे, विशेषतः 100,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्ये. इयत्ता I शहरांमधील शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी 1901 पासून 26.0 टक्क्यांवरून 2011 मध्ये 68.7 टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे आणि 2011 मध्ये सुमारे 70 टक्के वाढ झाली आहे. याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे भारतातील वर्ग I शहरांची झपाट्याने होणारी वाढ. . 1901 मध्ये फक्त 24 वर्ग I शहरे होती, परंतु 2011 मध्ये ती 964 झाली. दहा लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या मेट्रोपॉलिटन (किंवा मेट्रो) शहरांमध्येही शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या जास्त आहे. 1901 मध्ये, एक दशलक्ष लोकसंख्या असलेले फक्त एक शहर होते, जे संपूर्ण शहरी लोकसंख्येच्या फक्त 6% होते. शहरी लोकसंख्येतील त्यांची टक्केवारी 1901 पासून 1941 मध्ये 10.6 वरून 12.0 पर्यंत वाढली आहे असे दिसून येते.

११.३.५ शहरांच्या वाढीची कारणे :

भारतातील शहरीकरणाचे
सद्यकालीन कल

ब्रिटिशांनी वसाहतीच्या काळात त्यांची अर्थव्यवस्था प्रचंड वस्तू आणि लोकसंख्येच्या प्रवाहाभोवती बांधली जी केवळ बंदर शहरे किंवा प्रशासकीय केंद्रांमधून प्रवाहित होते. परिणामी, मध्ययुगातील आंतर-वस्ती संबंध आणि गाभा आणि परिघांमधील उत्पादने आणि सेवांचा द्वि-दिशात्मक प्रवाह कमी झाला. कलकत्ता, मद्रास, बॉम्बे आणि कराची हे चार मोठे शहरी समूह (UAs) होते जे आर्थिक केंद्र बनले. पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेले ग्रामीण-शहरी संबंध हळूहळू निर्यात-आयात वस्तूंच्या हालचालींनी बदलले जात होते.

वाढत्या शहरी केंद्रांच्या अस्तित्वाची एकमेव अट म्हणजे लोक आणि वस्तूंची गतिशीलता (आणि वृक्षारोपण क्षेत्र). परिणामी, अधिक समृद्ध देशांतील त्यांच्या समकक्षांप्रमाणे, भारतीय एकत्रीकरण हे आर्थिक विकासाचे परिणाम नव्हते.

पुढे 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्या देशात राजकीय आणि आर्थिक संरचनात्मक दोन्ही बदल होत असताना, सुरुवातीच्या योजनांमध्ये, विशेषतः दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक-क्षेत्रातील गुंतवणूक करण्यात आली, ज्याने शहरी पदानुक्रम मर्यादित केला. योग्य खर्चाद्वारे मागासलेल्या भागांच्या विकासास मदत करण्यात सरकारची महत्त्वाची भूमिका असूनही, प्रादेशिक विषमता कायम राहिली. हे त्यांच्या सभोवतालचे संरक्षण करणारी शाश्वत नागरी वस्ती व्यवस्था निर्माण करण्यात अक्षमतेमुळे होते. मोठ्या शहरांचे वसाहती ते राष्ट्रीय राजधानीत संक्रमण झाल्यामुळे कमी-उत्पादक उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांचे केंद्रीकरण झाले, जे बदलत्या राजकीय अर्थव्यवस्थेमुळे अधिक वेगाने स्वतःला स्थापित करू शकले. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या तीन दशकांमध्ये नागरीकरण लक्षणीय होते, परंतु यामुळे शहरी अर्थव्यवस्थेचे अनौपचारिकीकरण झाले आणि मूलभूत उपयोगितांच्या बाबतीत गरिबी आणखीनच बिघडली. डेटावरून असे दिसून आले आहे की 1981 पर्यंत शहरीकरणाचा कल जास्त होता, त्यानंतर तो कमी होऊ लागला. 2011 मध्ये अंशतः वाढ होईल. तथापि, या काळात नैसर्गिक विकास दर घसरत आहे. हे सूचित करते की शहरीकरणाची मोठी टक्केवारी शहरांच्या वाढीमुळे नाही, तर ग्रामीण ते शहरी रूपांतरण आणि ग्रामीण-शहरी स्थलांतर यासारख्या इतर घटकांमुळे आहे.

११.३.६ राज्यस्तरीय नागरीकरण कल/ प्रवाह :

नागरीकरणाची पद्धत राज्यानुसार बदलते, आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्यांमध्येही नागरीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे. मध्य, पूर्व आणि ईशान्य भारतातील बहुतांश भागात शहरीकरणाचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. भारताचा हा भागही आर्थिकदृष्ट्या अविकसित आहे. सर्व दक्षिणेकडील राज्ये, तसेच पंजाब, हरियाणा, गुजरात आणि महाराष्ट्र यांसारख्या उत्तर आणि पश्चिम भारतीय राज्यांमध्ये राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा जास्त नागरीकरण आहे, तरीही गोव्यासारखी लहान राज्ये 62 टक्के शहरीसह आघाडीवर आहेत, त्यानंतर मिझोरामचा क्रमांक लागतो. (51.5 टक्के). 48.4% शहरीकरणाच्या दरासह, तामिळनाडू हे मुख्य राज्यांपैकी सर्वाधिक शहरीकरण झालेले आहे.

2011 मध्ये 48.4 टक्के लोकांनी मतदान केले. 10% शहरीकरणासह हिमाचल प्रदेश यादीत तळाशी आहे, त्यानंतर बिहार (11.3), आसाम (14%) आणि ओरिसा (14%) आहे. राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी शहरीकरण असलेल्या इतर राज्यांमध्ये उत्तर प्रदेश, राजस्थान, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि झारखंड यांचा समावेश होतो. हे सर्व आकडे 2011 च्या जनगणनेतून वापरले आहेत. (भगत, 2017)

११.४ हवामान बदल आणि शहरीकरण

शाश्वत शहरीकरण धोरणाच्या संक्षिप्त माहितीनुसार, जागतिक भूभागाच्या 5% पेक्षा कमी भाग शहरी भागांचा आहे. तरीही, ते जगभरातील सुमारे ७०% ऊर्जा वापर आणि हरितगृह वायू उत्सर्जनासाठी जबाबदार आहेत. जेव्हा शहरी पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञानाचा विचार केला जातो, तेव्हा नाविन्य महत्त्वपूर्ण असते. उदाहरणार्थ, 2030 पर्यंत, जगातील 724 मोठ्या शहरांमधील हरितगृह वायूचे उत्सर्जन दरवर्षी 1.5 अब्ज CO₂e पर्यंत कमी होऊ शकते, मुख्यतः वाहतूक नेटवर्कमधील आमूलाग्र बदलांमुळे. मोठ्या वापरासाठी मर्यादित संसाधनांचा सामना करण्यासाठी. विद्युत वाहनांच्या परिचयासारखे संसाधने तयार करण्याचे नवीन मार्ग तयार केले गेले आहेत. बस, स्कूटर, कार यासारख्या इलेक्ट्रिक वाहनांच्या वाढ आणि वापराद्वारे हे नियोजित केले जाते कारण ही वाहने हवेत मोठ्या प्रमाणात CO₂ उत्सर्जित करतात. भारतासारख्या देशात - जे जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा लोकसंख्येचा देश आहे, त्यात बदल घडवून आणल्यामुळे इतर देशांवरही त्याचा प्रभाव पडेल. आमचे सरकार पुरेशी उपाययोजना करत आहे, इलेक्ट्रिक वाहनांवर काम करणाऱ्या कंपन्यांना प्रोत्साहन देत आहे आणि सबसिडी देत आहे, सौर पॅनेलवर आधारित उद्योग, इतर कोणत्याही स्वरूपाचे नाविन्य-आधारित उद्योग जे हवामान बदलाशी संबंधित समस्यांवर काम करत आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

- १) महानगरांमध्ये नागरीकरण वाढण्याचे एक कारण स्पष्ट करा.
- २) वर्ष 2011 चा शहरी लोकसंख्या वार्षिक घातांकीय वाढ दर काय आहे

११.५ सारांश

शहरीकरणाचा संबंध शहरे आणि शहरी व्यवस्थेच्या अभ्यासाशी आहे; त्याच वेळी, ही एक संकल्पना आहे जी अनेक विषयांमध्ये वापरली जाते. सोप्या भाषेत, शहरीकरणाची व्याख्या एक परिवर्तन प्रक्रिया म्हणून केली जाऊ शकते जी समाजातील विविध परिस्थिती आणि नातेसंबंध बदलते तेव्हा उद्भवते. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून, इतिहासकार, समाजसुधारक आणि राजकारणी यांना शहरीकरण, विकासामध्ये रस होता, ज्याचा परिणाम प्रामुख्याने मागील दोन शतकांतील औद्योगिक आणि वैज्ञानिक क्रांतींमुळे झाला. शहरी भागात राहणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी लोकसंख्येच्या क्षेत्रात शहरीकरणाची पातळी निश्चित करण्यासाठी वापरली जाते. या प्रकरणात आपण शहरीकरणाच्या कलबद्दल पाहिले जे काळाच्या ओघात वेगाने वाढले. प्रवृत्ती हे देखील दर्शविते की काही महानगरे शहरे अधिक वाढली हे वसाहती चळवळीमुळे होते जेथे बंदर शहरे बाजार केंद्रे म्हणून विकसित झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळातही फारसा बदल झालेला नाही. छोटी शहरे विकसित

झाली असली तरी महानगरांप्रमाणे ती वाढू शकतात. हा ट्रेंड इतर विकसित देशांमध्येही जागतिक स्तरावर दिसून येतो. 2050 च्या आसपास लोकसंख्येच्या वृद्धत्वामुळे विकसित देशांमध्ये लोकसंख्येमध्ये घट होईल असा अंदाज असलेल्या अभ्यासांबद्दल आम्ही प्रकरणामध्ये चर्चा केली आहे, तरीही आशिया आणि आफ्रिकेत लोकसंख्येमध्ये अजूनही वाढ होईल. हवामान बदल, ग्लोबल वॉर्मिंग आणि इतर अनेक नैसर्गिक आपत्ती किंवा अनिश्चिततेमुळे शहरीकरणाच्या ट्रेंडवरही मोठा परिणाम होईल. अशाप्रकारे, या प्रकरणाद्वारे, आम्ही भारतातील नागरीकरणाचा कल समजून घेण्याचा प्रयत्न केला जो प्रत्येक दशकात वाढत आहे, बदलत आहे.

११.६ प्रश्न

- १) हवामान बदलावरील शहरीकरणाच्या प्रवृत्तीच्या प्रभावावर चर्चा करा.
- २) ग्रामीण शहरी लोकसंख्येतील फरकांची चर्चा करा
- ३) राज्यस्तरीय शहरीकरणाचे कल स्पष्ट करा
- ४) शहरे आणि नागरीकरणाचे कल थोडक्यात लिहा.

११.७ संदर्भ

¹ David F.Sly The Social Science Encyclopaedia. Edited by Adam Kuper and Jessica Kuper (1996). London: Routledge & Kegan Paul.

¹Kundu, D., Pandey, A.K. (2020). World Urbanisation: Trends and Patterns. In: Kundu, D., Sietchiping, R., Kinyanjui, M. (eds) Developing National Urban Policies. Springer, Singapore.
https://doi.org/10.1007/978-981-15-3738-7_2

¹<https://www.weforum.org/agenda/2021/12/rise-urban-consumer-class-economy-india>

¹<https://theprint.in/opinion/decade-without-data-why-india-is-delaying-census-when-us-uk-china-went-ahead-during-covid/954383/>

¹Kumar, D., & Rai, A. K. (2014). Urbanization process, trend, pattern and its consequences in India. *Neo Geographia*, 3.

¹ www.censusindia.gov.in

¹The New Climate Economy Report. 2014.

Ram B. Bhagat, (2017), Urbanization in India: Trend, Pattern and Policy Issues Paper presented at 28th International Population Conference to be held at Cape Town, 29th October to 4th November, 2017.

